

СТАТТІ

Г. Г. ЄФІМЕНКО (Київ)

Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932—1938)

Упродовж 1932—1938 рр. ЦК ВКП(б) не оголошував про припинення курсу коренізації чи якісь принципові зміни в проведенні національної політики в Україні, але насправді відбувалися серйозні метаморфози. Оскільки протягом цього періоду підходи до національних аспектів у формуванні компартійно-радянського апарату зазнали значних модифікацій, ми вважаємо за доцільне у своєму дослідженні виділити два хронологічних етапи. Перший з них — кінець 1932 р. (від постанов ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р.) до літа 1937 р., коли розпочалися масові арешти членів партії України. Другий етап розпочався черговим наступом на українських “буржуазних націоналістів” у серпні 1937 р. і закінчився восени 1938 р., коли відбулися певні зміни в міжнародних відносинах, які суттєво вплинули і на внутрішню політику компартійного керівництва.

Розглядаючи це питання, потрібно звернути увагу на такі аспекти цієї проблеми. По-перше, треба проаналізувати, якою була кадрова політика ЦК ВКП(б) в Україні до кінця 1932 р., тобто напередодні змін у національній політиці. Слід розглянути, як виконувалися рішення XII з’їзду РКП(б) щодо залучення місцевих кадрів до радянського й партійного будівництва, якою була мова діловодства в державних установах, як вищому компартійному керівництву вдавалося контролювати процеси коренізації під час формування державного і партійного апарату. При цьому варто звернути увагу на те, наскільки коренізація управлінського апарату збігалася з тими завданнями, що їх висунули керівники комуністів на XII з’їзді РКП(б) у 1923 р.

По-друге, необхідно звернути увагу, як кампанія проти “саботажників” у сільському господарстві, розпочата компартійним керівництвом наприкінці 1932 р., та боротьба з “перегинами”, а потім і “націоналістичним ухилом” у національно-культурному будівництві відбилися на національних аспектах у формуванні радянського й партійного апарату в УСРР. При цьому потрібно з’ясувати, як ці зміни в кадрових питаннях відповідали проголошеному партійними керівниками в 1923 р. курсу на коренізацію в національному питанні. Слід також проаналізувати, що спільного, а що відмінного було у формуванні партійного та державного апарату протягом 1933 р. — першої половини 1937 р. порівняно з попереднім періодом. При цьому варто враховувати як кількісні показники (загальну кількість членів комуністичної партії в Україні, відсоток українців та інших національностей серед них), так і загальні аспекти національної політики у формуванні радянського й партійного апарату.

І, нарешті, варто простежити, що змінилося в другій половині 1937 — в 1938 рр., після того як розпочалися репресії проти членів ЦК, обраних XIII з’їздом КП(б)У. Треба з’ясувати, як ті репресивні заходи, що охопили

всю територію СРСР, вплинули на кадрові перестановки в Україні. При цьому особливу увагу потрібно звернути на те, як ЦК ВКП(б) вирішив проблему формування державного та партійного апарату серед тих національних меншостей, які компактно проживали в Україні, чим мотивувало компартійне керівництво таку різку зміну своєї позиції у цьому питанні. Слід з'ясувати також, наскільки послідовною була політика ЦК ВКП(б) у даному питанні протягом цього періоду, чи вона відповідала завданням політики коренізації.

У квітні 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) було прийнято рішення про запровадження курсу на коренізацію, який, природно, в тих районах, де українці становили більшість місцевого населення, мав проходити у формі українізації. Коренізація була не метою, а лише засобом встановлення тісного контакту з українськими масами, наближення державного апарату до мас. Завданням коренізації на території України у кадрових питаннях була не “українізація”, а “більшовизація” державного й партійного апарату. Метою компартійної верхівки було виховання таких представників влади із середовища українців, яким би, незважаючи на вільне володіння українською мовою, був би чужим дух всього українського. Адже недарма представники партійної еліти постійно повторювали тезу про “національну форму і соціалістичний зміст” української культури.

З допомогою політики коренізації влада намагалася боротися з так званним “місцевим націоналізмом”, який компартійна верхівка завжди вважала основною небезпекою в національному питанні. Саме зважаючи на цю небезпеку, ЦК РКП(б) і розпочав політику коренізації. Необхідно було перехопити ініціативу, позбавити головних козирів прихильників українського національного відродження. Для цього потрібно було наблизити державний і партійний апарат до широких мас населення. Спочатку, коли в Україні не вистачало комуністичних кадрів, у державному будівництві дозволялося використовувати всі лояльні до радянської влади елементи. Та одним з основних завдань коренізації, як зазначалось у постанові ЦК РКП(б) “Про практичні заходи по втіленню в життя резолюції XII з'їзду партії в національному питанні” (червень 1923 р.), вважалось “вирощування і розвиток з пролетарських і напівпролетарських елементів місцевого населення молодих комуністичних організацій національних республік і областей, всемірне сприяння цим організаціям стати на ноги, одержати дійсно комуністичне виховання, згуртувати хоч би нечисленні спочатку, але справжні інтернаціоналістські комуністичні кадри”¹.

Щоб не допустити великого впливу національних елементів на формування радянського та партійного апарату, компартійна верхівка протягом 1923—1932 рр. періодично проводила в Україні кампанії боротьби з проявами “місцевого націоналізму” (“хвильовізм”, “шумськізм”, “волобуєвщина”, “яворщина”, справи СВУ, УНЦ, ліквідація Української автокефальної церкви тощо). Та, незважаючи на це, в Україні був досить сильним вплив націонал-комуністів. Частина керівництва КП(б)У, на чолі якої стояв нарком освіти М. Скрипник, вважала українізацію не лише засобом, а й метою політики ЦК ВКП(б) у національному питанні. Ці представники також вважали, що форма і зміст національної політики повинні доповнювати, а не бути протилежними одні одному. Їхні погляди користувалися досить великою підтримкою серед населення УСРР.

У результаті запровадження політики коренізації протягом 1923—1932 рр. значно зріс відсоток українців серед членів компартії України. Про це свідчать такі дані²:

Дата	Всього	Склад КП(б)У			
		Українці (%)	Росіяни (%)	Євреї (%)	Інші (%)
1.I.1924	57 000	33	45	14	8
1.VII.1929	246 705	52,9	27,7	11,3	8,2
1.I.1930	250 835	52,3	28,3	11,6	7,8
1.I.1931	345 017	56,7	26,4	11,0	6,0
1.IV.1932	520 804	59,3	24,3	10,1	6,3

Відсоток українців серед кандидатів до лав комуністичної партії в Україні був ще вищим — за станом на 1 квітня 1932 р., він сягав 62 %³.

Як бачимо, формально українізація комуністичної партії в Україні проходила швидкими темпами. Кількість українців у партії зростала так стрімко, що вище компартійне керівництво вже не могло впроваджувати суворого контролю за тими, хто вступав до партійних лав. До цього варто додати також те, що багато українців, які вступали в комуністичну партію, вважали Україну дійсно рівноправною з Росією, а українців — з росіянами. Більше того, в Україні того часу була переважаючою думка про те, що саме українці є основною нацією в УСРР, а росіяни становлять лише національну меншість, яка має такі ж самі права в національно-культурному розвитку, як й інші нацменшини. І ЦК ВКП(б) протягом 1930—1932 рр. не звертав уваги на подібні настрої. Все більше й більше членів КП(б)У вважали будівництво української державності метою своєї діяльності.

Про подібні настрої серед працівників радянських установ свідчить лист групи делегатів XIII Всеукраїнського з'їзду рад з різних районів України, а також з Харкова від трьох промислових заводів до президії цього з'їзду. Цей лист був написаний 26 лютого 1931 р. У ньому порушувалися питання про майбутнє української державності, про необхідність стрімкішого індустріального розвитку республіки, надання Україні більших бюджетних повноважень. Висловлювалася також незгода з централізацією управління промисловістю, незадоволення відсутністю міжнародної політики уряду УСРР тощо. Дописувачі питали у президії: “Чому уряд та партія не можуть рішуче поставити питання про те, щоб всім економічним життям УСРР керував наш уряд, партія і робітничий клас України, узгоджуючи свої плани із союзними органами?”. Особливе незадоволення в авторів листа викликала форма взаємовідносин українських партійних і радянських установ з всесоюзними. “Чому наш уряд пише: “прохати союзний уряд?” Суверенна республіка, коли їй що-небудь потрібно робити, не ходить на поклін”⁴.

Значна увага в цьому листі приділялася незадовільному стану національної політики ЦК ВКП(б). Авторів листа вже не задовольняло те, що “в зміст національної політики не вкладалося поняття державності, а розмінюються на ліберальні поняття цієї політики. Йдеться про мову, культуру, а щоб заповнити національну політику державницьким змістом у повному його обсязі, цього немає”⁵. Для того, щоб наповнити національну політику ЦК ВКП(б) справжнім змістом, на думку дописувачів, “необхідно терміново взятися за висування керівних кадрів з місцевого населення. Українську радянську державність потрібно будувати, так як це будівництво лише розпочате, а у нас до цих пір говорять лише про мову та культуру, хоча, звичайно, і це елементи державності”⁶.

Причини такого становища автори вбачали у великодержавному шовінізмі, який, за їх твердженням, панував у СРСР. Вони пропонували дати йому нещадний бій: “Російський шовінізм потрібно так скрутити, щоб

йому нічим було дихати, а з українським ми теж впораємося”. Цікаво, що коли вони звертали увагу з’їзду на тяжке життя українського народу, то їх незадоволення викликав не сам факт надмірної експлуатації селян і робітників, а те, що отримані кошти не залишалися в Україні. Вони писали: “Експлуатація велика, але в ім’я чого? Бідняцько-середняцьке селянство позбавляється останньої корівки, шматка сала, яйця, ходить обідраним, так само й робітники. І за всі ці біди, яких ніколи не було в історії, за все це будеється російська промисловість”. І далі: “Тепер ми голодуємо. В ім’я чого? Скажете, соціалізму? Так. Та хіба він повинен будуватися лише в Росії? Чому ж туди відправляється все, що тільки є?”

Автори цього листа насмілилися покритикувати навіть самого Й. Сталіна за його великодержавницьку позицію, висловлену ним на зустрічі з представниками російської технічної інтелігенції. Дописувачі заявили також, що “з такою експлуатацією робітничий клас України та бідняцько-середняцькі верстви довго миритися не будуть”⁷, недвозначно натякнувши на можливість повстання, якщо уряд УСРР не візьметься за справжню побудову української державності.

Авторів листа не задовольняло і становище в Червоній армії. Вони вимагали подальшої її українізації: “Чи обмежиться уряд і партія тим, що створено в перші роки революції (школа Червоних старшин та 2—3 українські дивізії), чи, будучи послідовним, стане проводити цю справу в подальшому, дійшовши до полкової організації Червоній армії в державному Всеукраїнському масштабі?”⁸.

Та особливу турботу вищого компартійного керівництва мало викликати незадоволення авторів листа національним складом головної репресивної сили СРСР — ДПУ. Вважаємо за доцільне детальніше зупинитися на цій частині листа делегатів XIII Всеукраїнського з’їзду. Авторі листа зазначали, що в ДПУ “переважна більшість апарату та особистого складу була сформована з елементів, ні соціально, ні національно не пов’язаних з українською радянською дійсністю. Це у більшості своїй вихідці із сімей єврейських торговців і декласованого російського, випадкового для України елемента, який проліз туди різними шляхами.

Чому там не звертають увагу на українізацію, навіть не вважають її за справжню політику партії й уряду, немов вони “держава в державі”. Ми вважаємо, що необхідно передивитися ці “кадри” та поповнити ряди ДПУ дійсно класово-витриманими, бездоганними робітниками, відданими справі революції, бідняками та середняками, створивши з них основне ядро. **Необхідно забезпечити відповідне керівництво цим органом з боку українського уряду й партії**, підпорядкувавши його роботу контролю не лише союзного ОДПУ й інших союзних органів влади, а й уряду УСРР та КП(б)У, щоб уникнути цілком можливих при такому складі апарату перегинів (виділення наше. — Г. Є.).

Що це за недовір’я до українських робітників та бідняків-селян? Хіба вони б гірше виконували функції конвоїрів? За якими атрибутами диктатури пролетаріату проводився такий відбір? Ми вважаємо неприпустимим, щоб в складі конвоїрської охорони ДПУ і взагалі всіх військ ДПУ на Україні знаходилися неукраїнські елементи і національно, і територіально”⁹.

Таким чином, ми бачимо, що українських комуністів переставала задовольняти така ситуація, при якій вони були позбавлені реальних важелів влади, коли українізація була лише ширмою, з допомогою якої ЦК ВКП(б) намагався завоювати довіру українського народу. Їм захотілося наповнити владу українського уряду та ЦК КП(б)У реальним змістом. А для цього потрібно було збільшити повноваження уряду в галузі економіки, українізувати, крім радянського та партійного апарату, Червону ар-

мію і репресивні та каральні органи. Причому ні колективізація на селі, ні надмірна експлуатація робітників в принципі не засуджувались. Українські націонал-комуністи вважали це виправданою жертвою, але лише в тому випадку, якщо все здобує буде йти на розбудову української промисловості. Інакше кажучи, якщо всі кошти і реальна влада будуть зосереджуватися в їх руках.

Тому під впливом українських націонал-комуністів компартійна верхівка КП(б)У на початку 30-х років ХХ ст. почала досить відповідально ставитися до українізації. На місцях поступово почали розуміти, що подібне ставлення до цих процесів — це всерйоз і надовго. Чималий вплив на формування такого відповідального ставлення мало й запровадження у вузах, технікумах та в мережі партійної освіти предмету під назвою “національне питання і ленінізм”, який ставав, завдяки старанням українських націонал-комуністів, обов’язковим предметом для вивчення у вищих учбових закладах. Навіть у 10 класі загальноосвітньої середньої школи в 1932/33 навчальному році було введено курс національного питання¹⁰. Без знання української мови годі було й мріяти про більш-менш відповідальну посаду. Про те, що українізацію почали вважати не тимчасовою вигадкою компартійного керівництва, свідчить і той факт, що навіть Сталінська міськрада (Сталіно — сучасний Донецьк) “свою роботу провадила переважно українською мовою”¹¹, такого в історії цього міста більше не було.

Політика коренізації, метою якої було подолання українського націоналізму, призводила до протилежних результатів. Українські комуністи починали вимагати більшої самостійності. Вони вважали недостатнім обмеження політики коренізації мовними та культурними процесами.

Подібні настрої мали щодалі більшу підтримку і серед представників низової ланки партійного керівництва в Україні. Чималу роль у формуванні подібних настроїв відігравала кадрова політика в республіці, яка спрямовувалася на залучення більшої кількості українців до партійного керівництва. Так, у доповідній записці в ЦК КП(б) “Про стан парткадрів на Україні”, яка була складена навесні 1932 р., йшлося, що на кінець першого кварталу 1932 р. серед секретарів РПК налічувалося 57 % українців, а серед секретарів МПК — 45 %. Це, до речі, вважалося явно недостатньою цифрою і партійне керівництво УСРР планувало “вжити відповідних заходів для підвищення кількості українців серед секретарського складу”¹². Судячи з усього, воно намагалося зрівняти відсоток партійних і радянських керівників-українців з часткою українського населення в республіці. Партійні керманічі прагнули досягти такого становища, при якому саме українська мова стала б головною в УСРР.

У зв’язку з цим наркомат освіти 4 серпня 1932 р. видав постанову “Про організацію стаціонарних та заочних державних курсів українознавства” (ДКУ). У ній, зокрема, йшлося про те, що “мається значне відставання в галузі нацкультбудівництва, в окремих його ланках, зокрема в українізації радянського та промислового апарату”, й тому необхідно “організувати по всіх районних та міських центрах стаціонарні державні курси українознавства”¹³. В постанові наркомату освіти від 11 липня 1932 р. зазначалося, що “стан українізації апарату районних, міських, республіканських і всесоюзних установ та підприємств ще цілком незадовільний. Уся (писана) робота, насамперед по установах і підприємствах всесоюзного значення та установах транспорту, переважно провадиться російською мовою, або непоправною українською... Співробітники не розмовляють українською мовою”. Тим, хто не виконував настанов щодо вживання української мови, пропонувалося вступити на ДКУ¹⁴. За вико-

нанням цих постанов мали стежити спеціальні районні та міські інспектори українізації.

11 грудня 1932 р. НКО видав постанову “Про іспити з української мови для службовців усіх установ та підприємств як республіканського, місцевого, так і всесоюзного значення, установ транспорту й різних організацій”. Згідно з цією постановою планувалося до 15 січня 1933 р. перевірити знання української мови службовців усіх установ і підприємств. Причому на низовий технічний персонал та осіб, старших 50 років, ця постанова не поширювалася¹⁵. Цікаво, що знати українську мову ставало вигідно і в матеріальному плані. Адже ДКУ були на самооplatі, а осіб, які вороже ставилися до українізації або уникали її, пропонувалося виключати з роботи без попередження і вихідної допомоги¹⁶. Та ця постанова стала лебединою піснею прихильників всеосяжної українізації...

Отже, як бачимо, прискорення українізації припадало на 1931—1932 рр. Це стосувалося як збільшення відсотка українців серед партійних та радянських кадрів, так і впровадження української мови в державний обіг. Щоправда, самого поняття “державна мова” не існувало. Але дедалі більша частина населення України починала вважати, що знання української мови дійсно необхідне. ЦК ВКП(б) не заважав протягом цього періоду процесам українізації. Чим же була викликана така позиція вищого компартійного керівництва?

Доки ЦК ВКП(б) не вдалося встановити цілковитого контролю над українським селом і була незакінченою колективізація, доки селяни, які й були основною соціальною базою українізації, становили небезпеку для влади, вище компартійне керівництво не наважувалося на рішучу боротьбу проти місцевого націонал-комунізму. Навпаки, воно активно продовжувало коренізацію державного й партійного апарату та культурно-освітнього життя. Більш активна українізація в 1931—1932 рр. якраз і пояснювалася тим, що влада таким чином намагалася не допустити спільного виступу прихильників української державності та селян проти Москви. Владні структури СРСР використовували українських націонал-комуністів для того, щоб розколоти українське суспільство. Лише розколовши прихильників української державності і селян, нацькувавши їх один на одного, більшовицьке керівництво могло без особливих турбот перемогти їх поодинокі. Дозволяючи ж деякий примус при українізації, компартійна верхівка СРСР намагалася підготувати для себе ґрунт для майбутнього наступу на українських націонал-комуністів. Адже незадоволених такими адміністративними заходами налічувалося немало, а отже, припинення активної українізації повинно було мати в майбутньому чималу підтримку в українському суспільстві. Тим більше, що політика колективізації, з огляду на менталітет українського народу, не могла мати підтримки серед українських селян.

Наприкінці 1932 р. компартійне керівництво зробило різкий поворот у національній політиці, а отже, й змінило принципи формування радянського та партійного апарату в УСРР. Приводом для цього став зрив хлібозаготівельної кампанії. В ньому компартійна верхівка звинуватила місцевих керівників. У грудні 1932 р. ЦК ВКП(б) прийняв рішення про припинення прийому до лав ВКП(б) та початок її чистки. Щоб чистку в УСРР і в тих районах за її межами, де компактно проживали українці, спрямувати в необхідне русло, ЦК ВКП(б) 14 грудня 1932 р. прийняв постанову “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області”, в якій заборонялася українізація Кубані й зверталася увага на “механічне” проведення українізації в ряді районів України, що й призвело до зриву хлібозаготівельної кампанії та полегшило “буржуазно-націоналістичним еле-

ментам” створення “легальних сховищ” для своєї діяльності¹⁷. Щоб не було сумнівів у тому, що політика ЦК ВКП(б) щодо українізації змінилася, наступного дня, 15 грудня, він видав постанову про повну заборону будь-яких виявів українізації за межами УСРР¹⁸, називаючи її проведення проявами буржуазного націоналізму.

Про підготовку наступу на українських націонал-комуністів свідчать також розіслані наприкінці грудня 1932 р. всім членам ЦК ВКП(б) відомості про існування петлюрівської організації в Україні, яка “ставить своєю метою проведення саботажу хлібозаготівель й підготовку селянських повстань з метою відокремлення України від СРСР та відновлення в ній капіталізму”¹⁹. В своїй доповідній записці Й. Сталіну В. Балицький, голова комісії ДПУ, що обслідувала в грудні 1932 р. стан справ в УСРР, наголошував на наявності в Україні широко розгалуженого польсько-петлюрівського підпілля, яке охоплювало 67 районів республіки. Він звертав увагу на “засміченість колгоспів, радгоспів та МТС петлюрівськими елементами”, які всіляко заважали хлібозаготівлям, а також на активність “націонал-шовіністичної частини” української інтелігенції, яка “ідеологічно оформила та очолила контрреволюційні повстанські організації”²⁰. Підготовка наступу на українських націонал-комуністів розпочалася.

В січні 1933 р. Й. Сталін у своїй промові “Про роботу на селі” заявив, що “не в селянах треба шукати причину утруднень в хлібозаготівлях, а в нас самих, в наших власних рядах. Бо *ми* стоїмо при владі, *ми* маємо в своєму розпорядженні засоби держави, *ми* повинні керувати колгоспами і *ми* повинні нести всю повноту відповідальності за роботу на селі”²¹. Тобто наголошувалося на тому, що винних потрібно шукати серед керівництва тих регіонів, де ці “утруднення” були. Перш за все це стосувалося України.

24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) видав постанову, в якій йшлося про незадовільний стан в українській партійній організації, заміну трьох секретарів обкомів і призначення П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У²². Хоча на засіданні політбюро компартії України від 28 січня керівники українських комуністів визнали цю постанову такою, що “дає правильну оцінку становища”²³, але широкої критики своїх дій не розгорнули, про що, зокрема, свідчить той факт, що весь пленум, присвячений зміні керівництва Харківського обкому, пройшов за якісь 20 хвилин²⁴.

Лише 31 січня, після, можливо, останньої спроби керівництва КП(б)У переконати центр у своїй правоті, з Москви в Україну приходить телеграма такого змісту: “ЦК ВКП(б) вважає неправильним, що пленум Харківського обкому провів обрання Постишева мовчки й не розгорнув критики недоліків у роботі обкому на основі рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня ц. р.”²⁵. Такий наказ ігнорувати було вже неможливо. Тому на початку лютого розгорнулася широка критика дій українського компартійного керівництва, яка, до речі, в Харкові розпочалася в останню чергу. Тим керівникам ЦК КП(б)У, які повністю підтримали позицію центру, давалася своєрідна індульгенція, “відпущення гріхів”, яке вони повинні були відпрацювати своєю плідною діяльністю по впровадженню нової політики ЦК ВКП(б) у національному питанні.

5—7 лютого 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У керівництво українських комуністів було змушене поступитися тискові з центру і визнати “факт спроби колишнього проводу Харківського обкому приховати від мас постанову від 24 січня 1933 р.”²⁶. Після цього розпочалася боротьба проти українського націонал-комунізму, представників якого й звинуватили в зриві хлібозаготівель.

Та, незважаючи на вищезгадані постанови, лідери українських націонал-комуністів намагалися виправдатись і навіть довести свою правоту.

Так, наприклад, на нараді керівників народної освіти 14 лютого 1933 р. М. Скрипник, прийнявши тезу ЦК ВКП(б) про недоліки українізації, наголосив на тому, що саме така “петлюризація” проводилася на Кубані і погодився з її припиненням. Говорячи про подібні явища на території України, він зауважив, що вони мали місце, і, як приклад, визнав наявність 9 % росіян, які навчалися українською мовою²⁷. Сам факт визнання того, що лише 9 % росіян навчалися не рідною мовою, немовби заперечував усі звинувачення — адже такий відсоток щодо некорінних національностей в інших республіках був значно вищим. Разом з тим М. Скрипник наголосив на тому, що там, де українізація проводилася успішно, там, де показники навчання були кращими, там і хлібозаготівлі мали більший успіх. “Діаграми успішності хлібозаготівель і успішності в навчанні співпадають”, — говорив М. Скрипник на цій нараді, маючи на увазі, що лише при подальшій успішній українізації становище в сільському господарстві можна буде виправити²⁸. Але довести вірність своїх ідей ні Скрипнику, ні його прихильникам не дали змоги. Мало того, використовуючи метод багата і пряника, вищому компартійному керівництву вдалося розколоти прихильників українського націонал-комунізму й протиставити їх один одному.

Можна зробити висновок, що перед П. Постишевим під час відправлення його в Україну ставилися два завдання. Причому основною метою його прибуття в республіку було зовсім не виправлення важкого становища в сільському господарстві (цього, при наявності тих матеріальних і людських ресурсів, які використав П. Постишев у 1933 р., могли добитися місцеві керівники й без нього). Головним же завданням була корекція курсу національної політики й очищення лав комуністичної партії від національно-свідомих елементів, а також від тих, хто іноді наважувався мати свою власну думку на розвиток тих чи інших подій.

Думку про те, що головною метою діяльності Постишева була саме зміна курсу в національній політиці, висловив і голова міжнародної комісії по розслідуванню причин голоду 1932—1933 рр. в Україні професор Дж. Сандберг²⁹, яка діяла в 1988—1990 рр. за ініціативою Всесвітнього конгресу вільних українців. І це зрозуміло. Адже політика коренізації призводила до того, що українські комуністи починали вимагати для себе більше прав і вважати, що українці мають такі ж самі права в національному, культурному та господарському розвитку, як і росіяни. Вони вимагали справжньої, а не декларативної рівності.

Більшовицьке керівництво вирішило, що після проведення колективізації та фізичного ослаблення українського селянства внаслідок голодомору настав час змінити ситуацію. Але оскільки ідеї рівності всіх республік і народів СРСР набули широкого розповсюдження, оскільки українізація, хай і з іншою метою, але все-таки була започаткована саме ЦК ВКП(б), то діяти потрібно було досить обережно. Головною ідеєю в зміні національної політики компартійного керівництва в 1933—1934 рр. була не відмова від українізації взагалі, а заміна її на “більшовицьку”. Тобто пропагувалася ідея вивчення української мови та культури не з метою допомоги в подальшому розвитку українського народу, а якраз з метою нівелювання культурних та історичних особливостей українців, намагання обґрунтувати в майбутньому злиття українців з росіянами. Бо компартійна верхівка добре розуміла, що, лише очоливши культурні й історичні процеси в Україні, вона мала б можливість спочатку зменшувати їх розбіжності з російськими, а потім і взагалі ці відмінності знищити. Пряма атака на українську культуру, як показував історичний досвід, могла призвести до прямо протилежних результатів.

Виникало запитання: у чому ж потрібно звинувачувати представників націонал-комуністів та національно-свідому частину української інтелігенції? Знову-таки знадобився досвід першого вождя комуністів. Подібно до того як В. Ленін у 1920 р. вимагав обвинувачувати боротьбистів у дрібнобуржуазності, всі звинувачення, які висувало компартійне керівництво прихильникам націонал-комунізму у 1933 р., зводилися в кінцевому результаті до намагання віддати Україну під ярмо сусідніх капіталістичних держав, позбавити українців самостійності, яку вони мали в СРСР. Українських націонал-комуністів звинувачували в підривній роботі, підготовці масових селянських повстань, саботажі хлібозаготівельної та інших кампаній, що проводилися керівництвом ВКП(б). Тобто звинувачували їх не стільки в “націоналізмі”, як у “дрібнобуржуазності”. Тих же, хто наприкінці 1932 р. — на початку 1933 р. були уповноваженими по хлібозаготівлях на місцях, звинувачували у перекинутті політики партії на селі з метою викликати недовіру до ВКП(б) й підняти повстання проти радянської влади.

Показовою у цьому плані є справа одного з колишніх керівників УКП, а в 1927—1933 рр. одного з ідеологів по національному питанню в УСРР, кандидата в члени ЦК КП(б)У Андрія Річицького. 9 серпня 1933 р. рішенням секретаріату ЦК КП(б)У його було звільнено від обов’язків члена редколегії журналу “Більшовик України”³⁰, а згодом заарештовано. Його звинувачували у тому, що він був членом так званої Української військової організації (УВО) й перекинував політику ЦК ВКП(б) на селі під час хлібозаготівель в грудні 1932 р. — січні 1933 р. з метою підірвати довіру до комуністичної партії. За це 27 березня 1934 р. він був засуджений до смертної кари.

У листі на ім’я С. Косіора від 28 березня 1934 р. Річицький писав: “Проводячи жорстку політику боротьби з куркульським саботажем хлібозаготівель в Арбузинському районі в 1932/33 рр., я повною мірою несу відповідальність за грубі перекинутті політики партії, що пройшли під час їх проведення. Але я ні в жодному разі не можу визнати себе винним у контрреволюційній меті моєї діяльності в Арбузинці”³¹.

Показовість же цієї справи в тому, як саме проводився процес над колишнім укапістом. З метою дискредитації “українського буржуазного націоналізму” та завоювання довіри серед селян суд над Річицьким зробили відкритим. Щоб, не дай бог, на суді не було сказано нічого зайвого, головою суду був призначений замісник В. Балицького З. Канцельсон. Цей процес провели в тій самій Арбузинці Одеської області в присутності колгоспників з тих сіл, де він і знущався над селянами, виконуючи надіслані з центру плани хлібозаготівель. Причому, за свідченням слідчих, “в справі знущання над колгоспниками він тримав себе так, немовби він чесний член партії й виконував доручення партії та уряду”³². Яка сумна іронія долі: цими знущаннями, намаганням виконати плани хлібозаготівель А. Річицький якраз прагнув довести свою революційність, відданість партії комуністів. Але не так сталося, як гадалося. Саме за це його судили слідчі органи, використавши цю справу в інтересах зміцнення впливу на село нового керівництва КП(б)У.

Такий метод розправи над представниками українських націонал-комуністів надзвичайно сподобався новим інквізиторам. Вони зазначали в своєму листі Сталіну, що “як судове слідство, так і сам вирок справили надзвичайно схвальне враження на колгоспників”. Представники слідчої комісії пропонували провести подібну акцію з галицьким українцем В. Сірком, колишнім секретарем Криворізького міськкому, який у той час вже відбував 10-річне покарання за межами України. Причому показовий

суд над ним представники слідчих органів пропонували провести в одному із сіл біля цього міста. На їх погляд, це “мало б величезне політичне значення”, оскільки “під час перебування Сірка на посаді секретаря Криворізького міськкому він з певною контрреволюційною метою — щоб викликати незадоволення колгоспників Радянською владою — заніс, немовби за незадовільну роботу по хлібозаготівлях, на чорну дошку найбідніші колгоспи і дав установку зрівняти їх з землею, тобто розпродати майно. Лише приїзд бригади ЦК ВКП(б) на чолі з тов. Постишевим у 1932 р. призупинив розорення цих бідних колгоспників”³³ (виділення наше. — Г. Є.). Тобто всю вину за голодомор пропонувалося перекласти на націонал-комуністів, “петлюрівців” та інших “шкідників”. Представники московського центру намагалися виставити себе благодійниками, які врятували українське село.

Така постановка питання не була вигадкою місцевих комуністів чи органів ДПУ в УСРР. За цією справою пильно стежив сам Й. Сталін. Про це свідчить те, що відразу ж після суду вищезгаданий З. Канцельсон надіслав Сталіну не лише текст смертного вироку, а й вичерпні коментарі щодо цієї справи. У вирокі, зокрема, зазначалося: “В результаті проведення А. Річицьким в життя вказівок контрреволюційної організації УВО, до керівництва якої він належав, в ряді сіл Арбузинського району мало місце організоване руйнування хат бідняків та середняків”³⁴. Таким чином, компартійна верхівка на чолі із Сталіним намагалася перекласти всю вину за голодомор не на поодинокі “перекручення” політики партії на місцях, а на організовані сили “націоналістичної контрреволюції”.

Дії П. Постишева щодо “виправлення недоліків” у національно-культурному будівництві не мали б великої підтримки, якби члени КП(б)У не відчували, що вся ця кампанія ініційована зверху. Адже в постанові від 24 січня прямо не говорилося про те, що винними у такому незадовільному стані справ у сільському господарстві є саме націонал-комуністи. Спочатку потрібно було переконати у цьому самих членів політбюро та ЦК КП(б)У. Для цього потрібно було провести перестановку в керівних колах компартії України. Крім Є. Вегера та М. Хатаєвича, яких одночасно з П. Постишевим було висунуто на керівництво, відповідно Одеської та Дніпропетровської областей, відбувалися й інші зміни в керівних колах ЦК КП(б)У. 9 лютого, на пропозицію П. Постишева і С. Косіора, політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про призначення М. Попова на посаду завідуючого Культпропом та звільнення з цієї посади А. Хвилі³⁵. 18 лютого політбюро ЦК КП(б)У погодилося з призначенням В. Балицького на голову ДПУ УСРР³⁶, який повернувся в Україну не сам, а зі своєю командою.

Вирішальні для української парторганізації зміни відбулися 23 лютого 1933 р. Саме в цей день завершився остаточний розподіл ролей. Тим впливовим членам ЦК КП(б)У, які стали на бік Постишева, прощалися всі їх минулі гріхи, навіть членство в некомуністичних партіях. Так, наприклад, А. Хвиля, який, здавалося б, ледь не потрапив в опалу, був призначений заступником наркома освіти УСРР, а П. Любченко не тільки залишився членом ЦК КП(б)У, а й був призначений першим заступником голови РНК УСРР. В. Затонського призначили наркомом освіти і ввели до складу політбюро ЦК КП(б)У. Також членом ЦК КП(б)У, оргбюро та кандидатом у члени політбюро було призначено М. Попова. Одночасно М. Скрипник був звільнений з посади наркома освіти УСРР. Разом з ним було звільнено і його першого замісника О. Карпеко, який безпосередньо керував процесами українізації в республіці. Та М. Скрипнику вдалося цього дня провести резолюцію, в якій визнавалася неправильною жорстка

критика керівників національно-культурного будівництва, що була вміщена П. Любченком у газеті “Комуніст” від 16 лютого³⁷. Та це була остання поступка Скрипнику з боку вороже налаштованих членів політбюро.

Після того як Постишеву вдалося вкорінитися в ЦК КП(б)У і заручитися підтримкою більшості його членів, ЦК ВКП(б) почав показувати місцевим комуністам, де саме потрібно шукати шкідників. Так, наприклад, у передовій статті в “Правді” від 10 березня 1933 р. відзначалося, що ухильники до місцевого націоналізму “по суті справи обороняють вибиті з економічної колії буржуазно-куркульські елементи, граючи на руку міжнародним імперіалістам”. Ця діяльність всіляких націоналістів та ухильників “буває можлива насамперед через недостатню революційну пильність, а іноді і грубі помилки місцевих партійних та радянських організацій.

Хіба не про це свідчать кричущі факти найгрубішого перекручення національної політики на Україні? Тут, у ряді районів, внаслідок недооцінювання нерозривного зв'язку національного питання з селянським сталося значне послаблення боротьби проти ухилів у національному питанні. І тут подекуди була практика позбавлення національних меншостей права користуватися рідною мовою. **А окремі керівні українські працівники посилено пропагували шовіністичну ідею про обов'язкову українізацію ряду районів СРСР**³⁸ (виділення наше. — Г. Є.). Оскільки саме Скрипник був ініціатором вищеназваної “шовіністичної ідеї”, то ставало зрозумілим, де потрібно шукати винних.

З огляду на наведену в попередньому абзаці цитату необхідно дати деякі пояснення. До постанов ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р. за всіма національними меншостями СРСР, які проживали компактними масами, визнавалися права на національно-культурне будівництво: відкриття шкіл та культурно-освітніх установ і навіть функціонування місцевого радянського та партійного апарату рідною мовою. Це стосувалося як “титульних націй” (такими, за визначенням С. Кульчицького, вважалися такі нації, які дали своє ім'я відповідним республікам)³⁹, так і тих національних меншостей, які не мали своєї державності в межах СРСР. Значну увагу до 1933 р. компартійне керівництво приділяло українізації та білорусизації тих районів РСФРР, де ці народи становили більшість. У таких районах не лише відкривалися національні школи, але й робота державного апарату проводилася рідною мовою. Місцева преса також виходила мовою національної меншості. Але після вищеназваних постанов все національно-культурне життя таких титульних націй мало обмежитися лише їх республіками. В той же час нетитульні нації протягом деякого часу ще мали право користуватися колишніми здобутками. Деяким виключенням з цього правила була німецька нацменшість. Німецькі культурно-освітні заклади та місцевий національний державний апарат продовжував існувати до 1938 р. як у національних районах УСРР, так і в автономній Республіці Німців Поволжя. Росіяни ж, які компартійним керівництвом до 1933 р. вважалися національною меншістю на території національних республік, відтепер значилися поряд з титульною основною нацією в будь-якій місцевості СРСР.

Головну роль у боротьбі з ідеями українських націонал-комуністів, із “засміченням компартії” мала відіграти чистка її лав. Ще 10 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про чистку партії”⁴⁰, яку підтвердили потім і на наступному пленумі ЦК ВКП(б) на початку січня 1933 р.⁴¹ Та деякий час не були остаточно визначені головні принципи чистки, тобто кого саме потрібно було вилучити. Загальні основи чистки були визначені в постанові ЦК ВКП(б) від 28 квітня 1933 р. У цій постанові підкреслюва-

лося також, що чистка повинна проводитися, “незважаючи на особи”. В першу чергу ця чистка розпочиналася в 10 адміністративних одиницях, серед яких були 4 області України: Донецька, Одеська, Київська, Вінницька⁴². Як бачимо, в перелік цих областей не ввійшла Харківська, де завдяки зусиллям П. Постишева й так було вилучено чимало українських націонал-комуністів з лав партії, Дніпропетровська, де не менш успішно діяв М. Хатаєвич, та дві найменші адміністративні одиниці — Чернігівська область і Молдавська АСРР.

Чистка ВКП(б), яка розпочалася в 1933 р., багато в чому відрізнялася від попередніх. По-перше, жодна з двох попередніх генеральних чисток не продовжувалася більше року. По-друге, під час проведення чисток, а тим більше перед їх початком, ніколи раніше не припинявся прийом нових членів у комуністичну партію, як тепер. Третьою суттєвою особливістю цього заходу було те, що йому не передувала партійна дискусія. Спочатку з партії виключали впливових людей і лише потім оголошували їх діяльність націоналістичним ухилом. Компартійна верхівка не надала ані найменшої можливості націонал-комуністам для захисту своєї позиції. Адже у відкритій дискусії в прихильників уніфікації і централізації державного й партійного життя було небагато шансів на перемогу.

Завдання партійної чистки в УСРР взагалі і, зокрема в Київській області, пояснив на зустрічі з київським обласним активом Д. Мануїльський наприкінці травня 1933 р. Він заявив, що під час проведення чистки насамперед потрібно звернути увагу на стан справ у національно-культурному житті, на “ряд установ, що мають високе звання академій, інститутів, учених товариств, в яких часто знаходить притулок класово-ворожа ідеологія”. Він фактично звинуватив керівників українських комуністів у тому, що вони мали власний погляд у національному питанні. Мануїльський наголосив на тому, що члени ВКП(б) знають “тільки одних спеціалістів з національного питання — це наша партія більшовиків, яка розв’язує національне питання за вказівками Леніна і Сталіна, і більше ніхто. І кожного партійця, що забув про це, партія буде бити нещадно”⁴³. Цим самим він фактично звинуватив Скрипника. Адже колишній нарком освіти (і це було добре відомо всім присутнім) неодноразово заявляв, що національне питання — це ще не оране поле, на якому треба багато працювати як теоретикам, так і практикам.

Д. Мануїльський розглядав як антипартійні спроби надати національному питанню великого значення. Він заявляв, що це питання завжди було допоміжним. Оголошувалися націоналістичними та антипартійними й інші теоретичні настанови, які відстоював М. Скрипник. Тих, хто поділяв подібні ідеї, потрібно було вилучити з партії. Про це недвозначно заявив Мануїльський наприкінці свого виступу: “Між більшовиками і буржуазними націоналістами завжди точилася запекла боротьба за кадри, за нашу молодь. **І чистка повинна буде виявити тих партійців, які не зуміли в цій боротьбі відстояти партійну лінію**”⁴⁴ (виділення наше. — Г. Є.). Якщо до цього виступу ім’я М. Скрипника як члена політбюро ЦК КП(б)У намагалися не згадувати в засобах масової інформації в негативному контексті, то після цього про його помилки, а потім і ухил заговорили на повний голос.

Подібні цілі партійної чистки у 1934 р. накреслював у своїй статті кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У К. Сухомлин. Він наголошував на тому, що “у Скрипника випиналося національне питання на перше місце, хоча Ленін і визнав його як другорядне, підпорядковане основній ідеї пролетарської диктатури”⁴⁵. Його доповнював Є. Ярославський, направлений з Москви “чистити” Харківську обласну партійну організацію. 15 травня на зустрічі з партійним активом він заявив: “Основну увагу на

Україні треба приділити дальшому викриванню націоналістичної контрреволюції викриванню націоналістичного ухилу в нашій партії, що його очолював Скрипник”⁴⁶. Це зайвий раз підкреслює той факт, що саме ЦК ВКП(б) ініціював кампанію по викриттю “націоналістичного ухилу” в партії.

Але, незважаючи на розпочате цькування національно-свідомих комуністів в УСРР, на те, що саме у ході цієї чистки почали активно оголошуватися найсуворіші вироки колишнім членам ВКП(б), компартійна верхівка не наважилася на відкритий поворот до великодержавного шовінізму. Більше того, у своїх виступах партійні керівники України неодноразово говорили про продовження політики українізації та недопущення проявів російського шовінізму. На словах вони доводили, що ні про який кінець українізації говорити не можна, що українська культура і державність тільки стануть міцнішими внаслідок боротьби з “націоналістичним ухилом”.

Партійна верхівка розуміла, що, лише залишивши на керівних посадах деяких українських націонал-комуністів і продовжуючи пропаганду української радянської державності, можна буде перемогти прихильників Скрипника, дискредитувати (хоча б частково) ті ідеї, які він пропагував. Бо тільки в такому разі частина українських комуністів могла повірити, що діяльність Скрипника була дійсно не на користь українського народу. Відкритий же російський шовінізм міг би призвести до прямо протилежних результатів. Адже ще в резолюції XII з'їзду РКП(б) зазначалося про те, що найбільша небезпека російського шовінізму полягає в тому, що він є найголовнішою причиною поширення місцевого націоналізму. Отже, потрібно було, хоча б формально, продовжувати українізацію і висувати українські кадри на керівну партійну й радянську роботу.

З іншого боку, лише усунувши Скрипника і зробивши національне питання знову другорядним, компартійному керівництву можна було б надіятися на виховання таких українських кадрів, які б могли виконати давнє бажання В. Леніна про те, щоб саме місцеві комуністи прагнули до злиття української нації з російською. Недарма ж першим практичним рішенням в Україні, спрямованим на боротьбу з прихильниками Скрипника, була постанова секретаріату ЦК КП(б)У від 20 січня 1933 р. про ліквідацію у вузах, технікумах та на робфаках окремого курсу з теорії національного питання і політики партії в національному питанні й перенесення цих питань у загальний курс ленінізму. Проти цієї постанови Скрипник категорично протестував, але його протест залишили без наслідків⁴⁷.

Та швидко знайти необхідні кадри для такої політики було неможливо. Для цього потрібен був час. Тому після приїзду Постишева на головні ролі висунули саме тих людей, які прибули разом з ним, а також тих, хто пройшов ретельну перевірку. На керівну районну роботу в 1933 р. (з січня по жовтень включно) компартійна верхівка направила 1340 чол., при цьому замінила 237 голів РПК, 249 голів РВК, 158 голів районних контрольних комісій⁴⁸. І це в той час, коли в Україні після укрупнення районів існувало тільки 367 районних комітетів партії⁴⁹.

Особливо важливо було втримати під контролем українське село. Адже саме воно було основною базою для антирадянських виступів, саме на селі найбільшою популярністю користувались українські націонал-комуністи, саме на селян покладали надії діячі українського національно-визвольного руху в еміграції. Ослабивши селян голодомором, зваливши вину на українських націонал-комуністів, компартійна верхівка вирішила, що настав час встановлення повного ідеологічного контролю над селом.

На січневому 1933 р. пленумі “з метою політичного зміцнення МТС і радгоспів, підвищення політичної ролі і впливу МТС і радгоспів на селі, ЦК ВКП(б) вирішив організувати в усіх машинно-тракторних станціях і радгоспах політвідділи...”⁵⁰. Завдання політвідділів полягало в забезпеченні політичного контролю в усіх галузях життя й праці як самих МТС, так і колгоспів, які вони обслуговували. Причому керівники політвідділів не підкорялися тому РПК, де знаходилися. Вони підлягали безпосередньо політичному сектору обласного земельного управління і назначалися чи зміщувалися з посади ЦК ВКП(б) за рекомендацією Центрального Комітету національних компартій. Керівники політвідділів МТС повинні були стежити за станом справ у РПК, оскільки вони автоматично входили в склад керівництва⁵¹. Організація політвідділів МТС проходила швидкими темпами. Якщо, за станом на січень, їх ще не існувало, то у квітні 1933 р. з 590 МТС 375 мали політвідділи, а на початок січня 1934 р. з 655 — 645⁵².

Таким чином, функції РПК були значно урізані. Можна зробити висновок, що ЦК ВКП(б) не довіряв місцевим партійним організаціям. Адже на селі серед комуністів вплив Скрипника і його ідей був значним, оскільки за роки найбільш активної діяльності націонал-комуністів (1930—1932) лави компартії України зросли більше ніж удвічі, причому відсоток українців у ній значно зріс. Вище компартійне керівництво не довіряло місцевим комуністам.

¹ Постанова четвертої наради ЦК РКП(б) про завдання партії в національному питанні // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи й матеріали. Довідник. У 2-х ч. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 33.

² К у л ь ч и ц к и й С. Курс — українізація // Родина (Москва) — 1999. — № 8. — С. 109 (дані по 1924 р.); Центр. держ. арх. громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 5261, арк. 14.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5261, арк. 22.

⁴ Там же, спр. 4171, арк. 12.

⁵ Там же, арк. 16.

⁶ Там же, арк. 18.

⁷ Там же, арк. 15, 17, 19.

⁸ Там же, арк. 10.

⁹ Там же, арк. 20.

¹⁰ Бюлетень НКО. — 1932. — № 37. — § 221.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6634, арк. 28.

¹² Там же, спр. 5789, арк. 33.

¹³ Бюлетень НКО. — 1932. — № 39. — § 239.

¹⁴ Там же. — § 238.

¹⁵ Там же. — № 59. — § 340.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області // Голод 1932—1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 293.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5282, арк. 4.

¹⁹ Там же, спр. 4171, арк. 12.

²⁰ Там же, спр. 5242, арк. 22—23.

²¹ С т а л і н Й. В. Твори. — К., 1952. — Т. 13. — С. 232.

²² Вісті ВУЦВК. — 1933. — 13 лют.

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 281, арк. 86.

²⁴ Вісті ВУЦВК. — 1933. — 8 лют.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6197, арк. 58.

²⁶ Комуніст. — 1933. — 11 лют.

²⁷ С к р и п н и к М. О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. — Харків, 1933. — С. 14.

²⁸ Там же. — С. 4.

²⁹ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов. Итоговый отчет. — К., 1992. — С. 133.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 300, арк. 29.

- ³¹ Там же, оп. 20, спр. 6431, арк. 27.
³² Там же, арк. 38.
³³ Там же, арк. 38, 39.
³⁴ Там же, арк. 46.
³⁵ Там же, оп. 6, спр. 281, арк. 171.
³⁶ Там же, арк. 194. Замісниками В. Балицького призначалися Карлсон та І. Леплевський. Останній, до речі, став наркомом внутрішніх справ після арешту В. Балицького влітку 1937 р. Замінив його на цій посаді в січні 1938 р. Успенський.
³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 281, арк. 191–193.
³⁸ Правда. — 1933. — 19 берез.; Вісті ВУЦВК. — 1933. — 11 берез.
³⁹ К у л ь ч и ц к и й С. Курс — українізація... — С. 110.
⁴⁰ За більшовицьку перевірку і чистку лав партії. — Харків, 1934. — С. 80.
⁴¹ КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК. — М., 1971. — Т. 5. — С. 89.
⁴² Вісті ВУЦВК. — 1933. — 29 квіт.
⁴³ Там же. — 29 трав.
⁴⁴ Там же.
⁴⁵ Більшовик України. — 1934. — № 7–8. — С. 37.
⁴⁶ За більшовицьку перевірку і чистку... — С. 65.
⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 281, арк. 84.
⁴⁸ Правда. — 1933. — 24 листоп.
⁴⁹ Б а б к о Ю. В. Партійне будівництво на Україні. — Львів, 1971. — С. 15.
⁵⁰ КПСС в резолюціях... — С. 81.
⁵¹ Там же. — С. 87.
⁵² Б а б к о Ю. В. Назв. праця. — С. 50.

ПОВІДОМЛЕННЯ

80-річчя української революції

В. М. СЕВЕРИНЮК (Запоріжжя)

Історія і політика в публіцистиці М. С. Грушевського

Сьогодні вітчизняне й зарубіжне грушевськознавство є однією із найактуальніших галузей історичних, історіографічних та джерелознавчих досліджень. Це переконливо засвідчили хід і підсумки роботи представницьких міжнародних наукових конференцій, що пройшли у вересні — жовтні 1996 р. у Києві, Нью-Йорку та ряді міст України, Європи, Америки, Канади з нагоди 130-річного ювілею М. С. Грушевського¹. У прийнятих учасниками конференцій резолюціях наголошувалося, зокрема, на необхідності розвитку грушевськознавства “як окремої міждисциплінарної науки в Україні і за її межами”².

Вітчизняне історичне грушевськознавство, попри порівняно короткий період свого становлення та розвитку в умовах незалежної України, вже має вагомий здобуток, які вимірюються не однією сотнею праць. Та все ж його творчий доробок загалом відстає від потреб часу. Так само справедливо звучить зауваження Р. Я. Пирого, висловлене декілька років тому на сторінках “Українського історичного журналу”: “Основні концептуальні положення праць ученого поки що не знайшли достатнього висвітлення. Перш за все це стосується глибокого осмислення його оригінальної схеми українського історичного процесу. Не менш важливим завданням залишається вивчення світоглядних позицій історика, їх еволюції”³.

Продовжуючи цю думку, зазначимо, що пильної уваги дослідників заслуговує не лише теоретична спадщина і громадсько-політична діяльність самого М. Грушевського. Відчутною стає потреба в узагальнюючому історіографічному осмисленні вже опублікованих праць, присвячених вченому. До такої відповідальної і ретельної роботи спонукають як мінімум дві важливі обставини.

По-перше, те, що вивченням проблеми займаються науковці і України, і закордоння, де грушевськознавство вже понад тридцять років розвивається як повноцінна галузь історичних досліджень. Варто погодитися з думкою, що внесок зарубіжних учених в дослідження життя і діяльності М. Грушевського “потребує окремого розгляду і вдячної оцінки”⁴. Відрадно, що роботу в цьому напрямку вже розпочато⁵. Зауважимо, однак, що при такому “окремому детальному розгляді” більш ефективними можуть бути дослідження тих авторів, які при висвітленні теми в цілому чи в її окремих аспектах ставили б за мету виявлення “точок дотику”, “паралелей” та відмінностей між вітчизняним і зарубіжним грушевськознавством.

По-друге. Відомо, що у зарубіжних історичних колах давно існують незгоди між представниками двох основних наукових течій, очолюваних

Л. Винаром та О. Пріцаком, які по-різному розуміють і тлумачать М. Грушевського. В нашій країні подібні самостійні відгалуження у грушевськознавстві, здається, ще не оформились. Але поза сумнівом, що з часом вони викристалізуються, оскільки мова йде про надто величний, складний і, безумовно, внутрішньо суперечливий об'єкт вивчення. Вже тепер впадають в око розбіжності в оцінках окремих положень праць М. Грушевського, його політичної позиції в ранзі голови Центральної Ради. Важливо врахувати й те, що за десятиліття, що минуло від початку “повернення” М. Грушевського в Україну, почала дещо спадати надмірна ейфорія в зображенні та сприйнятті образу “першого президента України”, як ще до недавня більшість із нас любила повторювати, ігноруючи той момент, що досі не виявлено документів, які свідчили б про офіційне обрання М. Грушевського на посаду Президента УНР, відсутність у 1917—1918 рр. належних юридичних (конституційних) підстав для легітимного здійснення президентських функцій в Україні, а також однозначне умовчування самим Михайлом Сергійовичем про подібний факт в його біографії.

Сьогодні М. Грушевський цікавить науковців як історик та історіософ ⁶, археограф і організатор української науки ⁷, політичний діяч і теоретик української державницької ідеї ⁸, історіограф Української революції ⁹ і загалом як людина, що пройшла нелегкий життєвий шлях ¹⁰.

Так, Я. Р. Дашкевичем запропоновано узагальнюючий підхід до оцінки історіографічної концепції М. Грушевського у загальнонауковому цивілізаційному контексті як вияв на українському ґрунті позитивізму, що був таким характерним для другої половини ХІХ ст. ¹¹

До проблем грушевськознавства, поки що непрояснених і полемічних, відноситься питання про належність М. Грушевського до однієї із шкіл — “народницької” чи “державницької”. Там, де це питання є предметом спеціальних досліджень і знаходить опору в ґрунтовному теоретичному аналізі праць М. Грушевського (а вони дають підстави і для концептуальних висновків, з якими важко не погодитися, і для неоднозначних, різноваріантних оцінок), постановка проблеми у такій “альтернативній” формі, звичайно ж, має право на існування.

Проте, як на наш розсуд, то поняття “народницька”, вживане на означення ідейно-політичних уявлень М. Грушевського та інших лідерів Центральної Ради, не повинно повністю витіснити поняття “державницька”. Бо у даному разі — у політико-правовому розумінні (а саме під таким кутом зору треба розглядати державотворчі зусилля керівників Української революції) — ці категорії не однотипні, вони не можуть заміщати одна одну, оскільки співвідносяться між собою як частка і ціле.

Важко заперечити, що і М. Грушевський, і В. Винниченко керувалися у своїх діях ідеєю української державності, тому їхні ідеологічні погляди інакше як державницькими назвати не можна, інша річ, що ця ідеологія складалася з певних елементів, серед яких базовими були ідеї народництва і федерації, а вже з них “проростали” демократичні, автономістичні, соціалістичні і т. ін. переконання. І якщо погодитися з тим, що в період Центральної Ради українська державницька ідея “знаходилася у зародковому стані”, то чи слід вважати, що причиною цього було домінування в українській суспільно-політичній думці ХІХ — початку ХХ ст. народницьких і автономістичних ідей? ¹² І що таке “державницька ідеологія” в реальному вимірі? Це насамперед вияв конкретного вміння і досвіду практичної роботи по управлінню державою, а не загальні теоретичні уявлення про природу державної влади і її функції. (Чи ж не на такий висновок наводить і новітня історія незалежної України?) Отож задумаємося, чи так вже важливо було для діячів Центральної Ради розібратися, що таке дер-

жава — “засіб” чи “самодостатня мета”, і якби вони взяли на озброєння останній постулат, то чи вберегло б це УНР від краху? Дуже сумнівно. Не вдаючись до спеціального аналізу причин поразки Центральної Ради (це виходить за межі тематичного задуму даної статті), висловимо загальне міркування, що українські політики програли насамперед тактично — спочатку Тимчасовому урядові, потім — більшовикам.

Поняття “народництво” голова Центральної Ради розглядав як антипод “західноєвропейської буржуазної демократії”, а точніше, за його висловом, “псевдодемократії”, що існувала, “держучи трудові маси в твердій власті нетрудової меншості”¹³. Під народництвом М. Грушевський розумів “принцип власті народу”¹⁴. Варто звернути на ці слова особливу увагу, бо вони прямо перегукуються з нашими сьогоднішніми уявленнями про непохитні засади справжньої демократії. Прочитуємо у цьому зв’язку ст. 5 нині діючої Конституції України, де сказано: “Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ”.

Отже, не саме по собі народництво у вищевказаному значенні було слабким місцем світогляду М. Грушевського, а те, що воно, по-перше, мало архаїчний відтінок, живилося непереборними симпатіями головно до селянської маси, тоді як новий час вимагав масштабнішого погляду на співвідношення соціальних сил у революції та їх участь у розбудові демократичної держави. По-друге, народницькі уподобання М. Грушевського виявилися багато в чому співзвучними більшовицьким гаслам боротьби за владу Рад робітників та селян і, зрештою, остаточно розчинилися в них. Але так уже розпорядилася історія, тож не будемо дорікати за це М. Грушевському. На наше переконання, М. Грушевський, котрий усе своє життя віддав дослідженню української історії — цій матерії народного духу, просто не міг не сповідувати ідеї народництва, і якби трапилося інакше, то чи мали б ми сьогодні достатньо підстав, щоб аргументовано вести мову про демократичну природу Української революції, теоретиком і політичним лідером якої він був?

Ми ще повернемося до “народницького” аспекту світогляду М. Грушевського з посиланням на конкретні положення його праць. В цій статті об’єктом розгляду будуть публіцистичні роботи історика періоду 1917—1920 рр. під кутом зору їх соціального призначення — як фактора просвітницького впливу на збуджені революцією маси українства, засобу політичного діалогу й полеміки та як форми обґрунтування ідейно-теоретичних засад українського руху.

Сьогодні жоден фахівець, котрий досліджує проблеми історії Української Центральної Ради, не обходить увагою праці М. Грушевського, присвячені подіям того часу. Але в загальному масиві публікацій варто в першу чергу виділити монографічні дослідження О. Л. Копиленка і В. Ф. Солдатенка¹⁵. Саме ці автори, на нашу думку, найбільш систематизовано проаналізували творчий доробок голови Центральної Ради. Їх праці певним чином доповнюють одна одну. Знаменно й позитивно те, що це погляд, по суті, на одне й те ж явище з різних точок зору: політико-правової (О. Л. Копиленко, якщо взяти до уваги лише третій розділ книги, присвячений, в основному, 1917—1918 рр.) та історико-політичної, історіографічної (В. Ф. Солдатенко). При цьому учений-правознавець зосередився, зокрема, на тому, як теоретичні положення праць М. Грушевського впливали на зміст законодавчих актів Центральної Ради, а В. Ф. Солдатенко розкрив їхнє значення для формування загальної концепції (платформи) Української революції.

Принагідно зазначимо, що одним із достоїнств книги В. Ф. Солдатенка є аналіз праць М. Грушевського у зіставленні з положеннями публіка-

цій інших проводирів Української революції — В. К. Винниченка, П. О. Христюка, Д. І. Дорошенка, М.Ю. Шаповала. Така методика порівняльного історіографічного аналізу у поєднанні з принципом частого звертання до першоджерел свідчить про системний науково-критичний підхід автора до висвітлення теми, посилює аргументацію і достовірність його висновків. Дослідженню В. Ф. Солдатенка властиво й чимало інших позитивних рис, що вже було відзначено рецензентами ¹⁶.

Хотілося б сказати ще таке. Для праць О. Л. Копиленка і В. Ф. Солдатенка в окремих випадках є характерною різна тональність коментарів з приводу одних і тих же положень праць М. Грушевського: відповідно — більш полемічна та більш поміркована. Наведемо приклад.

Обидва автори цитують, зокрема, слова М. Грушевського про те, що “всякі прояви українського шовінізму, нетолеранції супроти інших народностей несимпатичні й небажані взагалі коли б то не було. (...) Їх треба попросту признати національним злочинством і виступати проти них з усією рішучістю” ¹⁷. У зв’язку з цим О. Л. Копиленко зауважує, що сумний парадокс полягав у тому, що саме з таких, критикованих ним самим, позицій “українського шовінізму” або “панування української нації” М. Грушевський підходив до проблем державного будівництва, адже обстоював ідею “забезпечення української більшості” у складі Центральної Ради ¹⁸. В. Ф. Солдатенко ж виходить з того, що “на початкових етапах революції, звичайно, не було змоги чітко визначити політичні механізми (як от рівень представництва), що з допомогою них вдалось би реалізувати плани забезпечення національного рівноправ’я в автономній Україні”, а тому до ухвалення автономного статусу України “українському громадянству як національній більшості належало пильнувати за тим, щоб не порушувати національні права і свободи інших народностей України” ¹⁹. О. Л. Копиленко з приводу такої перспективи іронізує: “Права українців — від бога, права національних меншин на Україні — від самих українців” ²⁰. Дослідник, посилаючись на текст Закону про національно-персональну автономію національних меншостей України, підписаний М. Грушевським на початку січня 1918 р., та інші джерела, обґрунтовує висновок про “недемократичність”, “негуманність” згаданого закону і наголошує, що “сподівання М. Грушевського на те, що саме “українська ідея” стане об’єднуючою для усього різнонаціонального населення України, також виявилася безпідставною утопією” ²¹. В. Ф. Солдатенко дивиться на проблему дещо з іншого боку. Історик концентрує увагу на тих висловлюваннях М. Грушевського, де йдеться насамперед про демократичну природу Української революції із залученням до участі в ній широких соціалістичних елементів без різниці національностей. Саме ці дві підстави і мали сформувати, за розрахунками керівництва Центральної Ради, базу для подолання внутрішньої роз’єднаності українського суспільства ²².

Попри вказані вище розходження, обидва дослідники, та й не лише вони, підкреслюють надзвичайно важливу рису ідейно-політичної спадщини голови Центральної Ради (О. Л. Копиленко назвав її “останньою крапкою” “української ідеї” М. Грушевського) ²³. Це — повсякчасний заклик до згоди і порозуміння між людьми і народами.

Тепер перейдемо до безпосереднього висвітлення основної теми статті. В першу чергу зауважимо, що зосередження М. Грушевським творчих зусиль на активній публіцистичній діяльності в роки Української революції не було несподіваним і, більше того, випадковим епізодом у його житті. Аналогічний факт уже мав місце в біографії історика у попередній період “українського ренесансу”, пов’язаний з роками першої Російської революції, коли у зрадливому світлі декларованої царем буржуазної демо-

кратіі ненадовго зажеврїли сподівання свідомого українства на вільний розвиток національно-культурного життя в Україні. Тоді, у 1905—1907 рр., з-під пера М. Грушевського вийшли, видані російською мовою, такі праці, як “Українство в Росії, його запити і потреби”, “Єдність чи розпад Росії?”, “Українське питання”.

Закономірно, що їх назви виявилися співзвучними з назвами праць 1917—1918 рр. — “Звідки пішло українство і до чого воно йде”, “Якої ми хочемо автономії й федерації”, “Хто такі українці і чого вони хочуть” тощо²⁴. Така аналогія є доказом того, що основні світоглядні орієнтири історика мали сталий характер, а його публіцистичні зусилля періоду Центральної Ради були вмотивовані не так потребами “літературного заробітку” і “не тільки з огляду на вимоги моменту”²⁵, а свідчили насамперед про принципову громадянську позицію вченого і політика та багатовимірність його творчого таланту.

Як суспільствознавець і громадський діяч М. Грушевський жив усвідомленням неперервності і внутрішньої логіки історичного процесу. Минуле і суще в його працях увесь час стикаються між собою, вони ненавчє співіснують в одній хронологічній площині, що утворює певну історичну традицію. Межа між цими поняттями в зображенні М. Грушевського більш умовна, ніж реальна: минуле лише тоді “доходить своєї правди”, коли воно відгукується в майбутньому і виходить на широкий простір загальнолюдської історії. Цей зв’язок, або “суд історії”, має характер обовільної дії і є “неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей з становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог, і таким же переоцінюванням, перемірюванням сучасних подій — включно до своєї власної індивідуальної діяльності, мірою і вагою історичних прикладів, взірців і прецедентів минулого”²⁶. Саме таке розуміння діалектики історичного процесу, що ставить “лицем до лиця” минуле і сьогодення, служило методологічним підмурком наукової і публіцистичної творчості М. Грушевського.

Великий, якщо не вирішальний, вплив на формування системи політичних поглядів М. Грушевського справляла його багаторічна плідна праця над проблемами української та європейської історії, а основними елементами цієї системи були ідеї народництва і федералізму.

Ідея народництва мала, так би мовити, два плани: ретроспективний погляд дослідника на історичну практику українського селянства та сподівання М. Грушевського-політика на те, що тільки селянство здатне буде виконати роль головного рушія в розбудові нової України, це — “будущина українського відродження”, фундамент, “на котрім треба будувати все”²⁷, вважав учений. Ідеалізм таких передбачень мав своєю основою ту історичну реалію, що саме українське селянство (стосовно XVII ст. — козацтво) довгий час виступало найпослідовнішим носієм історико-культурних ознак народу, його демократичних інстинктів, на яких і зростали ідейні традиції українського народництва, коли українство і селянство сприймалися як синоніми²⁸.

Але навіть найреалістичніші факти минулого далеко не завжди можуть служити достовірними орієнтирами для поточної політики. Коли М. Грушевський спробував ідеї народництва, обернуті в минуле, спроектувати на стан і перспективи українського суспільства першої чверті XX ст., це спричинило певну обмеженість і вразливість його демократичних позицій.

Вчений добре розумів, що демократія, як політологічна категорія, абсолютного виміру не має, вона є поняттям історичним, тобто за конкрет-

них суспільних умов набуває різного змісту. Він слушно звертав увагу на те, що в розвитку людства існували часи, коли “архідемократичним” вважався порядок, за яким цілі категорії населення були позбавлені політичних прав. Так, республіканський устрій Гетьманщини XVII ст. базувався на владній монополії козацької верстви. Але дивно, що посиленнями на такі факти М. Грушевський намагався виправдати обмеженість демократизму сучасних йому суспільно-політичних перетворень. Так, він хоча й усвідомлював вузькокласове призначення радянської (більшовицької) форми демократії і пов’язував її дію з “переходовим моментом”, проте серйозних сумнівів щодо її придатності для українського державотворення не висловлював. Більше того, в статті “Українська партія соціалістів-революціонерів”, написаній влітку 1920 р. в еміграції, колишній лідер Центральної Ради доводив, що радянська форма організації (“... республіка рад — робітничих і селянських, з виключенням від політичних прав і власті елементів нетрудових і допущенням до користання політичними правами трудової інтелігенції”) все ж більшою мірою співзвучна характерові “історичних прецедентів” українського суспільства, а отже, й більш прийнятна для нової України, ніж взірці західноєвропейського парламентаризму початку XX ст.²⁹

Такі твердження розходилися зі статтями Конституції УНР від 29 квітня 1918 року. Конституція, зокрема, декларувала, що “обмежень виборного права” громадян Республіки, пов’язаних з їхнім освітнім, майновим і податковим станом, не може бути³⁰.

Отже, у 1920 р. ми бачимо повне відречення М. Грушевського від державних “шаблонів західних демократій”. Це “відступлення”, за його словами, намітилося серед частини українських діячів ще восени 1918 р. і не стало “ні страшним, ні трагічним”³¹. Зрозуміти таку метаморфозу можна, беручи до уваги кілька обставин. По-перше, в тодішніх умовах запеклого політичного протиборства, незавершеної громадянської війни об’єктивно ще не склалися потрібні умови для реформування суспільства на засадах широкої демократії. По-друге, хоча М. Грушевський і пережив на початку 1918 р. під час наступу радянських військ на Київ глибоке потрясіння від “кривавого нападу більшовиків на хохлів”³², та все ж у 1919—1920 рр. він, безумовно, відчував розчарування від безславного альянсу Центральної Ради, а тим більше гетьмана П. Скоропадського, з державами австро-німецького блоку і, навпаки, перебував під враженням від реальних здобутків більшовиків у боротьбі за владу і вплив на робітничо-селянські маси. По-третє, очевидно, що “старі форми буржуазного життя” від початку не гармонували з його усталеними народницькими поглядами згідно з принципом “владі народу”³³.

Альфою і омегою поглядів М. Грушевського на принципи співжиття між народами були ідеї добросусідства і федералізму.

З падінням самодержавства майбутнє колишньої Російської імперії бачилося М. Грушевському у формі федеративної демократичної республіки. Дослідженню і роз’ясненню цієї проблеми вчений у березні—квітні 1917 р. присвятив цикл статей під загальною назвою “Вільна Україна”, брошуру “Якої ми хочемо автономії й федерації” та окремі розділи праці “Звідки пішло українство і до чого воно йде”. У майбутній Російській федерації Україна, на думку М. Грушевського, повинна була закріпити за собою права широкої національно-територіальної автономії, яка трактувалася ним як “середня між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності”³⁴.

Рідко хто в першій половині 1917 р. не обманювався демократичними гаслами російської революції. Як і більшість тогочасних політиків,

М. Грушевський також перебував у вирі революційного романтизму. Та, невтомно боронячи ідею української автономії, він не вважав її за єдино можливу політичну альтернативу для українців. У розумінні М. Грушевського, це був лише проміжний (найменш болісний і найбільш прийнятний для Києва і Петрограда) варіант демократичного вирішення “українського питання”³⁵, — писав М. Грушевський невдовзі після утворення Центральної Ради навесні 1917 р. “Прапор самостійної України” стояв згорнений до пори — поки зберігалися можливості демократичного розвитку Росії на шляху до федерації.

Подальші події, однак, засвідчили, що керівництво Центральної Ради згаяло надто багато часу і сил в намаганнях переконати “центр” в обгрунтованості українських вимог і їх адекватного юридичного забезпечення.

5 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд Росії без погодження з українською стороною опублікував у своєму офіційному органі — “Вестнике Временного Правительства” “Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні”. Цей документ у Києві одностайно критикували всі фракції і партії Центральної Ради³⁶. Було констатовано, зазначав М. Грушевський, “що ця інструкція перейнята імперіалістичними думками російської буржуазії щодо України... і не відповідає зовсім потребам і бажанням не тільки українського народу, але й неукраїнських народностей України”³⁷. Незважаючи на це, “Інструкцію” було прийнято більшістю Центральної Ради. Пізніше у своїх “Споминах” М. Грушевський охарактеризував це рішення як “капітуляцію перед Тимчасовим урядом”³⁸. Сучасні автори називають його “рятівним компромісом”³⁹ або виявом “політичної гнучкості”⁴⁰. Ми вважаємо, що воно означало не що інше, як остаточне банкрутство українських діячів у переговорах з Петроградом і початок політичної агонії Центральної Ради, котра, не маючи власного достатньо сильного виконавчого органу, не могла ефективно здійснювати управління на місцях і, як наслідок, втратила вплив на суспільство, а з ним — і підтримку “знизу”.

Наведений приклад свідчить, що М. Грушевський, який ідейно й організаційно направляв діяльність Центральної Ради, не завжди був послідовним тоді, коли ситуація вимагала практичного втілення розроблюваних ним теоретичних засад українського руху. Гірким самовизнанням і пересторогою для інших політиків є слова ученого зі статті “Культура краси і культура життя” (1918 р.): “Добре робити історію важніше, ніж гарно писати її”⁴¹.

Так, напевне, М. Грушевському, як, зрештою, й більшості тодішніх українських інтелігентів-політиків у певні моменти не вистачало послідовності і рішучості, політичної волі, “сил практичних, організаційних, адміністративних, технічних”⁴², але політична інтуїція його не зраджувала. Очевидним було його прагнення, попри революційний романтизм, реально оцінювати поточні події. Обгрунтовуючи вимоги української автономії, він не покладав безоглядних надій ні на адекватне розуміння потреб українства з боку міністрів Тимчасового уряду, ні на позитивне вирішення проблеми майбутніми Установчими зборами Росії, ні на здатність “навіть кращих представників великоруської інтелігенції” довести щирість своїх демократичних уподобань там, де це торкалося вимог національного характеру⁴³. Імперська політика царату віками насаджувала в свідомості російського громадянства почуття великодержавної величі “народо-богоносця”⁴⁴, для якого “ті сімдесят чи скільки народів, що нараховувалися в самій Російській імперії ... полишались абстрактною цифрою, чи нудною

номенклатурою, за якою не лежало ніякого реального образу”⁴⁵. Тому так сильно в організмі російської інтелігенції “сиділи централістичні змагання”, і тому таким реалістичним було у М. Грушевського відчуття небезпеки “дальшого російщення України. ... хоч би воно мало вестися не під царським штандартом, а під червоним прапором республіки”⁴⁶.

Публіцистика М. Грушевського доби Центральної Ради наскрізь пройнята вірою в здатність українців до розбудови власної держави. Держелом такої віри для нього була самобутня історія українського народу. У невеликих за обсягом виданнях “Вільна Україна”, “Звідки пішло українство і до чого воно йде”, “Хто такі українці і чого вони хочуть” тощо вчений навів енциклопедично стислу характеристику найважливіших відтинків української історії: від тези про прадавність історико-етнічного коріння українства, через епоху Київської Русі, польсько-литовську добу, козаччину, Гетьманщину, період московського панування — до новітніх часів, коли революційна хвиля скасувала “українське питання” в його старих формах (як міру пасивно очікуваних українцями поступок з боку самодержавної влади) і винесла українське суспільство на гребінь самостійного державного розвою.

Прямими духовними предтечами Української революції М. Грушевський вважав діячів громадського руху 70-х рр. XIX ст., а з більш ранньої пори (і передовсім!) — учасників Кирило-Мефодіївського товариства 1846—1847 рр. Вчений називав Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, Н. Гулака, В. Білозерського “найвизначнішими, найкращими синами тодішньої України”⁴⁷.

Особливо імпонували М. Грушевському федералістичні ідеї кирило-мефодіївців, і він неодноразово звертався до них на підтвердження власних позицій і демократичних засад Української революції загалом. Проте постійне намагання М. Грушевського надати історичним прикладам ваги “універсальних” доказів не завжди було доречним. Учений апелював до світоглядних засад кирило-мефодіївців тоді, коли мріяв про українську автономію у складі федеративної Росії, бо гадав, що у новоствореній Російській федерації “не може бути невірних народів, так само як не може бути невірних людей”⁴⁸, і коли писав про тенденцію до федеративного об’єднання народів Європи⁴⁹, і у 1920 р., коли обґрунтовував програмні завдання Української партії соціалістів-революціонерів, котра “і за окремими частинами української території признавала право домагатись федеральної української республіки”⁵⁰.

Відомо, що учасники Кирило-Мефодіївського товариства покладали на Україну роль месії у визвольних змаганнях усього слов’янства: український народ своїм прикладом мужності, самовідданості й довготерпіння мав підняти інші слов’янські народи на боротьбу за національне визволення з-під влади Австрійської, Турецької і Російської імперій.

У середині XIX ст. такі патріотичні сподівання звучали хоча й надмірно, але оптимістично, бо були зорієнтовані на загальну перспективу розвитку європейської спільноти. Та зовсім інша річ — конкретна російська дійсність перших місяців 1917 р. Ейфорія викликаних революцією національних почуттів, наче весняна повінь, так владно охопила українську громадськість, що призвела до тимчасової втрати частиною патріотично налаштованої інтелігенції відчуття дійсного стану речей. Зокрема, М. Грушевський вважав, що для українців настав саме той момент загальнонаціонального подвижництва, який передрікали кирило-мефодіївці. Вчений-історик певною мірою зрадив самого себе, вдавшись до очевидних перебільшень. Популістськими були його твердження про те, що “нема другого народу, більше відданого інтересам свободи і здобутків ре-

волюції, як народ український”, або: український народ “становить велику силу, суцільний моноліт, якого нема іншого в Східній Європі. На нім може безпечно опертися і Російська республіка... і Слов’янщина”⁵¹.

На жаль, подібні настрої ще довго не полишали М. Грушевського. Відголоски примарних ідей українського “месіанства” чулися і в деяких формулюваннях третього Універсалу Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. Проголошена ним Українська Народна Республіка, “не одділяючись від Республіки Російської”, готова була стати “на сторожі прав і революції не тільки нашої землі”, але й “в ім’я рятування всієї Росії”⁵².

Такі декларативні запевнення авторів Універсалу, однак, не продиктовані почуттями “національного егоцентризму” чи “національного самовеличання”⁵³. Навпаки, “наріжними каменями” політичного світогляду автономіста М. Грушевського були принципи рівноправності народів, “світової федерації”, терпимості у вирішенні питань міжнародних взаємин.

Чільне місце в публіцистиці М. Грушевського доби Центральної Ради посіла тема історичних зв’язків українців з сусідніми народами.

Треба сказати, що у її висвітленні М. Грушевським протягом нетривалого часу — з весни 1917 до весни 1918 рр. — виділяються два концептуально різні періоди. Межа, що пролягла між ними, намітилась у грудні 1917 р., із загостренням конфлікту між Центральною Радою та Раднаркомом Росії, і різко проступила в дні січня 1918 р., коли Київ став жертвою безжального гарматного обстрілу з боку наступаючих радянських військ. Тоді згорів будинок М. Грушевського, його робочий кабінет, архівні матеріали і рукописи, а разом з ними — “всі привичні погляди, утерті формули, традицією передані ідеї, всі плани, уложені в інших обставинах, всі зобов’язання, дані в інших умовах...”⁵⁴.

Відчуття втрати, глибоке розчарування і потрясіння від баченого і пережитого змінили стиль політичної полеміки М. Грушевського: піднесено оптимістична, дещо навіть поблажлива тональність його весняно-літніх публікацій 1917 р. поступилась аскетично-жорстким формулюванням статей, що ввійшли до збірника “На порозі нової України. Гадки і мрії” (1918 р.).

У публіцистичних працях березня—листопада 1917 р., котрі так чи так торкалися історичної тематики, М. Грушевський послідовно, в загальних рисах зобразив найважливіші моменти української історії. Основними ланками його зауважень були такі: автохтонність походження українців; територія розселення українства; міграційні процеси; спільне давньоруське коріння з росіянами і білорусами; етапи формування окремих української народності⁵⁵. При цьому він майже не торкався питання про культурно-національні особливості українського етносу. Так само скупі М. Грушевський згадував про польсько-литовську добу в історії України, зате досить багато уваги приділив історії українсько-російських взаємин XVII—XVIII ст. Цій темі не бракувало місця майже у кожній його статті. Більше того, вчений присвятив їй спеціальний науково-популярний нарис — “Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти”.

Пристаючи до “вияснення сього многоважного моменту”, М. Грушевський керувався розумінням громадсько-політичної важливості такої роботи з огляду на біжучі історичні події.

Крах імперії Романових стрімко збурих національно-визвольні рухи на теренах раніш “єдиної і невідимої” Росії. В умовах швидкої політизації суспільства значно зріс інтерес громадськості до подробиць національної історії, виникло бажання розгледіти в ній і усвідомити те, що донедавна

було під забороною, а в новім часі могло б висвітлити причини давніх втрат і згаяних можливостей та уберегти від повторення гіркого досвіду. М. Грушевський, як історик і один з політичних лідерів народу, був свідомий свого обов'язку обіперти національно-визвольний рух на твердий підмурок фактів, щоб аргументовано спростувати закиди апологетів “єдинонеділимства” про начебто “несерйозність” чи то “безпідставність” вимог політичної автономії України.

Головною тезою в полеміці М. Грушевського з так званими “централістами” Тимчасового уряду був доказ того, що в минулому Україна вже мала свою державність, але втратила її через різні обставини. Отже, мова повинна йти не стільки про надання Україні автономного статусу в складі Росії, як про відновлення, “формальне потвердження” її історичних прав⁵⁶.

Систему доказів М. Грушевський побудував на аналізові історичних фактів, що стосувалися появи Переяславської угоди і “Московських статей” (січень—березень 1654 р.). Вчений переконливо показав, що “сполучення України з Московією було сполученням держав, з задержанням за Україною державного права і після сполучення”⁵⁷. Головна ж проблема полягала у тому, що обидві сторони по-різному визначали “міру” державного суверенітету України, здобутого у війні 1648—1654 рр., і тих політико-економічних прав, котрі українці хотіли зберегти за собою у складі Московського царства.

Незаперечним було те, що українська автономія у складі Росії мала “конституційний характер”, що довгий час визнавалось також і московськими урядовцями, тобто вона не була наслідком завоювання слабшої сторони сильнішою, а спиралась на обопільний договір, через що не існувало жодних юридичних підстав для одноосібного нищення Москвою автономних прав України в часи правління Петра I і Катерини II.

Висвітлення М. Грушевським історії появи “Московських статей”, юридичний зміст українсько-російських угод, характер об'єднання України з Росією докладно розглянуто в книзі О. Л. Копиленка⁵⁸. Автор, однак, майже не торкнувся питання про причини занепаду гетьманської держави.

Варто наголосити, що цю болючу для українців тему М. Грушевський розкрив максимально об'єктивно, дослідивши взаємодію різнорідних обставин, пов'язаних логікою історичного процесу.

По-перше. В характері українсько-московських стосунків одразу виявилася суперечність між двома принципово несхожими державно-правовими традиціями: козацтво трималося своїх звичаєвих прав, витворених практикою “займанщини”, а московський уряд діяв згідно з природою самодержавної влади, коли “цар стоїть понад правом”, “кожний акт його се ласка, пожалування, що в зносінах його з людьми, які піддаються йому, не може бути відносин рівного з рівним”⁵⁹.

По-друге. У зв'язку з тим, що “Московські статті” не сповна передавали сенс усних домовленостей у Переяславі, ні Військо Запорізьке, ні людинність в Україні не були уведені гетьманом Б. Хмельницьким про конкретний зміст цих “статей”. У краї вони визнання не мали, на них продовжував посылатися тільки московський уряд. Таким чином, юридична підстава взаємин України з Великою Росією від початку була досить ненадійною і незабаром почала зазнавати відчутної руйнації. (Маються на увазі Віленське перемир'я Росії з Польщею — жовтень 1656 р. та польсько-український Гадяцький договір гетьмана І. Виговського з поляками — вересень 1658 р.).

По-третє. Царський уряд зумів нав'язати українському суспільству лицемірну політику “вовчого зуба і лисячого хвоста” — терору і підкупу, блюзнірства і пожалування. М. Грушевський точно підмітив хижацький

характер такої політики, яку живили суто прагматичні інтереси, намагання московських властей перетворити Україну на одну з колоніальних провінцій імперії, що, зрештою, і сталося.

Четвертою передумовою, котра, за висловом М. Грушевського, дозволила московському уряду “приборкати українську державність”, був стан самого українського суспільства, його недостатня політична зрілість. М. Грушевський відверто вказав на складові такої ситуації: “роздвоєння” народу (рядового козацтва) і старшини; необізнаність владної еліти з правовими першоджерелами українсько-російських стосунків; страх бути покараним за підозрою у “зрадливих помислах” проти Росії, який посилювався через гоніння Петра I на “мазепинство”; і, нарешті, корисливі інтереси заможної верхівки, намагання будь-що вислужитися перед Москвою (чи то Петербургом) з розрахунку зажити царської ласки, “пожалування” тощо⁶⁰.

З особливою силою критика психології “духовного холопства”, “песього обов’язку” перед російськими властями прозвучала в працях М. Грушевського, датованих груднем 1917 — квітнем 1918 рр., тобто написаних у період боротьби Центральної Ради з більшовизмом та її союзництвом з німецько-австрійським блоком. В цей час учений з гірким розпачем перекопував себе і читача у відсутності у відносинах між Українською Народною Республікою і Радянською Росією таких понять, як “спільна революція, спільна культура, спільна отчизна”. За його словами, “війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над сею ідеологією, розв’язала всякі моральні вузли, які ще могли в чийх-небудь очах зв’язувати Українця з московським громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права “особо благоприємствуємої” нації...”⁶¹.

Звичайно, важко було чекати від М. Грушевського розважливого аналізу причин поразки Центральної Ради тоді, коли ще так боляче пік душу вогонь, яким спалахнули його рукописи й архіви в згорілому кабінеті. В своїх оцінках він фактично обійшов соціально-політичний аспект збройного конфлікту з більшовиками, а натомість поринув в історичний підтекст трагедії, що сталася.

Емоції перепоновили голову Центральної Ради. Висновки, сформульовані ним у нотатках “Кінець московської орієнтації”, навряд чи можна визнати об’єктивними. Якщо в публікаціях 1917 р. дослідник лише побіжно зауважував, що українці, білоруси та великороси після зникнення Давньоруської держави “своєю мовою і всім життям розійшлися дуже”⁶², то, переживши потрясіння від наступу червоних військ на Київ, він насамперед намагався оголити “ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете, межу, яка від віків розділила Україну від Московщини, український народ від московського”⁶³. Природні відмінності (з огляду на тривалість історичного розвитку) між українцями і росіянами він звів у ранг глибокої, “повної антитези” двох народів⁶⁴.

Ми не маємо наміру висловлюватись по суті означених вище проблем. Скажемо про інше. Впадає в очі відверта двоїстість оцінок М. Грушевським пріоритетності “західної” чи “північної” (московської) орієнтації в історичній долі українства.

Певне, що М. Грушевський і сам відчував уразливість своїх позицій у цьому плані. Як глибокий знавець історії, він розумів згубність частих вагань у виборі зовнішньополітичних орієнтирів. Про це, зокрема, свідчив сумний досвід української Руїни XVII ст. Не випадково в його публікаціях не раз звучала порада українцям “покладатися тільки на себе”, “знайти себе”, щоб, вирвавшись з одної залежності, не потрапити в іншу⁶⁵.

Проте перебіг тодішніх воєнно-політичних подій відчутно впливав на політичні симпатії самого М. Грушевського, і на догоду їм учений змушений був “підправляти” теоретичні положення своїх праць. Наведемо коротку хронологію деяких висловлювань історика.

Весна — осінь 1917 р.: сподівання, що Петроград зможе перетворитися на столицю “федеративної Російськ-ої республіки”; в цей час — жодних принципових посилянь на “тісний історичний зв’язок” українства із Заходом. Перші місяці 1918 р.: “кінець московської орієнтації”, внаслідок чого — докази на користь повернення України до “близького їй духом і вдачею світу. В першу чергу — до світу германського...”⁶⁶. Трохи згодом, після підписання Брестської угоди, — удаваний оптимізм від того, що “українські й заприязнені з Україною германські війська проходять на Задніпров’я, щоб відрізати Україну від нового напливу Росіян...”⁶⁷. Квітень 1918 р.: поява публікації під красномовною назвою “Стара історія” — трагічне передчуття нової української руйни і квола надія на те, що “Берлін не схоче піти слідами Москви”, а керманічі української політики “не підуть слідами тих гетьманів, котрих наш поет назвав варшавським сміттям і гряззю Москви”⁶⁸. І, нарешті, після німецько-гетьманського перевороту П. Скоропадського, — повне розчарування у “взірцях західноєвропейської демократії”.

Перебуваючи в еміграції, М. Грушевський знову повернувся до ідеї федеративного зв’язку між Україною і Росією, але тепер маючи на увазі перспективу створення федерації (чи то конфедерації) соціалістичних республік Європи за участю “рівнорядних” Української і Російської Радянських Республік⁶⁹. Учений і політик дійшов висновку, що трьохліття кривавої боротьби за владу, взаємної неприязні і недовір’я потребують обережного аналізу драми, яку спільно пережили українці і росіяни за роки громадянської війни. На думку М. Грушевського, нові реалії часу об’єктивно підштовхували українців до порозуміння з Росією, “добросусідських, доброзичливих відносин з нею, навіть ціною певних уступок...”⁷⁰.

Публіцистика М. Грушевського доби Центральної Ради — це оригінальне джерело вивчення загальної концепції Української революції і яскравий приклад того, як тісно бувають сплетені в свідомості і житті окремої людини минушина, сучасність і майбуття цілого народу. М. Грушевський — один із небагатьох, кому випало стати виразником неперервності зв’язку багатьох поколінь нації.

У практичній діяльності Грушевський-історик, образно кажучи, нерідко переважав Грушевський-політик. “Перший” умів набагато пильніше вдивлятися в минуле і не раз доходив певних висновків раніше, ніж “другий” встигав належним чином оцінити реальний зміст і перспективи сучасних йому суспільно-політичних процесів. М. С. Грушевського є за що критикувати. Але не можна дорікнути йому у бездіяльності і байдужості до долі свого народу. На різкому зламі національної історії він не став одним з тих “безплатних пасажирів”, котрі намагалися, за його словами, “проїхати до будучої України, не віддавши нічого тій страшній боротьбі, котрою вона здобувається, не побивши святочних черевиків на тій груді, на котрій тягнеться тяжкий обоз сього походу”⁷¹.

¹ Див.: С а к а д а Л. Д. Відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського; Резолюція Міжнародної наук. конф., присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського, “Михайло Грушевський — історик, політик, громадянин” // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 145—149; В и н а р Л. Міжнародна конференція у Нью-Йорку “Михайло Грушевський — історик, суспільно-громадський діяч, державотворець”; Резолюція ювілейної наук. конф. в Нью-Йорку, присвяченої 130-й річниці від дня народження Михайла Грушевського // Укр. іст. журн. — 1997. — № 2. — С. 143—145.

- ² Див.: Укр. іст. журн. — 1997. — № 2. — С. 145.
- ³ Пиріг Р. Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 80.
- ⁴ Там же. — С. 73.
- ⁵ Сакада Л. Д. Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М. С. Грушевського // Укр. іст. журн. — 1996. — № 6. — С. 38—49.
- ⁶ Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. — К., 1995; Дашкевич Я. Найвидатніший український історик // Слово і час. — 1991. — № 9. — С. 18—24; Могилко О. Історіософські ідеї М. Грушевського в контексті сучасних проблем національного відродження // Розбудова держави. — 1996. — № 12. — С. 26—29; Потульніцький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.) // Укр. іст. журн. — 1991. — № 2. — С. 48—57; Пріцак О. Михайло Грушевський як історіософ // Вісник АН України. — 1992. — № 2. — С. 51—54; Северинюк В. М. Відображення світоглядних уявлень М. С. Грушевського в його публіцистичних працях періоду Української революції // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління: Зб. наук. праць. — Вип. 4. — Запоріжжя, 1998. — С. 39—46.
- ⁷ Білокін С. І. Київська школа академіка М. С. Грушевського // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 107—131; Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 131—149; Верменич Я. В. Роль М. С. Грушевського у становленні регіонально-історичних досліджень в Україні // Укр. іст. журн. — 1998. — № 2. — С. 92—101; Грирч І. Б. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894—1914 рр.) // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 72—86; Сохань П. С. М. С. Грушевський — археограф та джерелознавець // Вісник АН України. — 1992. — № 1. — С. 14—17; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. — К., 1993.
- ⁸ Верстюк В. Ф. М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Укр. іст. журн. — 1996. — № 7. — С. 37—50; Копиленко О. Л. “Українська ідея” М. С. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991; Копиленко А. Л. Набросок к політичському портрету Михайла Грушевського // Государство и право. — 1992. — № 4. — С. 116—122; Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. М. С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 28—36.
- ⁹ Солдатенко В. Ф. Внесок М. С. Грушевського в концепцію Української революції // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 3—27; його ж. Українська революція: концепція та історіографія. — К., 1997.
- ¹⁰ Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К., 1992; Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності. — К., 1996; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934 рр.). — К., 1993; Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Михайло Грушевський і ГПУ — НКВД: Трагічне десятиліття: 1924—1934. — К., 1996; Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 50—71; № 6. — С. 3—25.
- ¹¹ Див.: Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 145.
- ¹² Див.: Верстюк В. Ф. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України // Укр. іст. журн. — 1997. — № 5. — С. 23.
- ¹³ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 228.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Копиленко О. Л. “Українська ідея” М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991; Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. — К., 1997.
- ¹⁶ Див.: Укр. іст. журн. — 1998. — № 3. — С. 145—149.
- ¹⁷ Грушевський М. Вільна Україна // Там же. — С. 105.
- ¹⁸ Копиленко О. Л. Назв. праця. — С. 162—163.
- ¹⁹ Солдатенко В. Ф. Назв. праця. — С. 147.
- ²⁰ Копиленко О. Л. Назв. праця. — С. 163.
- ²¹ Там же. — С. 163, 164.
- ²² Солдатенко В. Ф. Назв. праця. — С. 163.
- ²³ Копиленко О. Л. Назв. праця. — С. 169.
- ²⁴ Тут доречно навести висловлювання В. Г. Сарбея: “Для публічного роз’яснення “українського питання” з демократичних позицій, мабуть, ніхто більше не зробив в Російській імперії, як М. Грушевський... З цього часу (1905—1907 рр. — В. С.) і значною мірою саме завдяки Грушевському “українське питання” стає відкрито у пресі предметом жвавого обговорення представників усіх суспільно-політичних течій української і російської освіченої громадськості” (Сарбей В. Г. “Українське питання” в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ ст. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 36).
- ²⁵ Вислів М. С. Грушевського (Див.: Грушевський М. Автобіографія. 1914—1919 // Великий українць... — С. 239).

- ²⁶ Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значення // Хто такі українці... — С. 183, 184.
- ²⁷ Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії // Там же. — С. 162, 163.
- ²⁸ Див.: Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів і її завдання // Там же. — С. 229; На порозі нової України... // Там же. — С. 162.
- ²⁹ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів... // Там же. — С. 228, 229.
- ³⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. — Т. 2. — К., 1997. — С. 331.
- ³¹ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів... // Там же. — С. 228, 229.
- ³² Грушевський М. На порозі нової України... // Там же. — С. 141.
- ³³ У зв'язку з цим зазначимо, що вживання М. Грушевським терміну “диктатура трудового народу” не означало його прихильності до більшовицького принципу “диктатури пролетаріату”, оскільки під “трудоим народом” він розумів насамперед маси українського селянства. Скоріше це було знов-таки свідченням своєрідної “революції”, поверненням ученого до власних народницьких уявлень.
- ³⁴ Грушевський М. Вільна Україна // Там же. — С. 98.
- ³⁵ Там же. — С. 99.
- ³⁶ Див.: Кудлай О. Б. Боротьба навколо прийняття “Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні” на IV сесії Української Центральної Ради // Укр. іст. журн. — 1997. — № 5. — С. 83.
- ³⁷ Грушевський М. Україна і Росія // Там же. — С. 36, 37.
- ³⁸ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 125.
- ³⁹ Копиленко О. Л. Назв. праця. — С. 150—151.
- ⁴⁰ Кудлай О. Б. Назв. праця. — С. 85.
- ⁴¹ Грушевський М. На порозі нової України... // Хто такі українці... — С. 154.
- ⁴² Там же. — С. 153.
- ⁴³ Грушевський М. Вільна Україна // Там же. — С. 102.
- ⁴⁴ Грушевський М. На порозі нової України... // Там же. — С. 153.
- ⁴⁵ Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значення // Там же. — С. 190.
- ⁴⁶ Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде // Там же. — С. 52.
- ⁴⁷ Там же. — С. 45; Вільна Україна // Там же. — С. 97.
- ⁴⁸ Там же. — С. 51; Там же. — С. 95.
- ⁴⁹ Там же. — С. 51.
- ⁵⁰ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів... // Там же. — С. 231.
- ⁵¹ Грушевський М. Звідки пішло українство... // Там же. — С. 51, 53.
- ⁵² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. — Т. 1. — К., 1996. — С. 400.
- ⁵³ Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значення // Там же. — С. 186.
- ⁵⁴ Грушевський М. На порозі нової України... // Там же. — С. 137.
- ⁵⁵ Див.: Грушевський М. Звідки пішло українство... // Там же. — С. 39, 40; Хто такі українці... // Там же. — С. 110, 112.
- ⁵⁶ Грушевський М. Українська Центральна Рада й її Універсал // Там же. — С. 13, 14; Україна і Росія // Там же. — С. 27.
- ⁵⁷ Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року // Там же. — С. 78.
- ⁵⁸ Див.: Копиленко О. Л. Назв. праця. — С. 133—139.
- ⁵⁹ Грушевський М. Переяславська умова... // Там же. — С. 54.
- ⁶⁰ Там же. — С. 70, 77; Звідки пішло українство... // Там же. — С. 42; На порозі нової України... // Там же. — С. 139, 140.
- ⁶¹ Грушевський М. На порозі нової України... // Там же. — С. 138.
- ⁶² Грушевський М. Хто такі українці... // Там же. — С. 110.
- ⁶³ Грушевський М. На порозі нової України... // Там же. — С. 141.
- ⁶⁴ Див.: Там же. — С. 141, 142, 147.
- ⁶⁵ Див.: Грушевський М. Звідки пішло українство... // Там же. — С. 52; Вільна Україна // Там же. — С. 100; На порозі нової України... // Там же. — С. 149 та ін.
- ⁶⁶ Грушевський М. На порозі нової України... // Там же. — С. 148.
- ⁶⁷ Грушевський М. Повороту не буде // Там же. — С. 201.
- ⁶⁸ Там же. — С. 209.
- ⁶⁹ Див.: Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів... // Там же. — С. 234.
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ Грушевський М. На порозі нової України... // Там же. — С. 137.

В. С. Лозовий

В. С. ЛОЗОВИЙ (Кам'янець-Подільський)

Пошук Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР

У другій половині листопада 1918 р. незадоволення політикою режиму гетьмана П. Скоропадського вилилося в широкий повстанський рух, очолюваний Директорією. Коли перспектива захоплення влади стала реальною, перед українськими партіями, що брали участь у цьому русі, постало питання про вибір політичних засад державотворення. Він здійснювався в екстремальних умовах взаємодії і соціального протистояння різних сил. Спочатку державні та партійні лідери бачили тільки дві моделі функціонування влади: “диктатуру пролетаріату” та буржуазну демократію. На нараді, яка відбулася на початку грудня 1918 р. у Вінниці, після детального обговорення внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації було вироблено власну модель політичної організації суспільства, що ґрунтувалася на “трудоному принципі”.

Першими порушили питання про вибір політичних засад державного будівництва активні учасники революційного процесу в добу Директорії УНР.

Зокрема, голова Директорії В. Винниченко наголошував на власній особливій ролі у визначенні перспектив української державності. Констатуючи, що панівні верстви українського суспільства є національно чужими українцям, а робітничий клас здебільшого русифікований, він запропонував прийняти систему Трудових Рад. Критерієм їх формування повинен стати “трудоий принцип”, тобто представництво лише тих суспільних класів, які не експлуатують найману працю. Втілення в життя такого принципу В. Винниченко вважав диктатурою трудового народу ¹.

П. Христюк стверджував, що вибір політичних засад став результатом колективних пошуків різних партій. Обґрунтовуючи необхідність запровадження “трудоого принципу”, він наголошував на соціальній та національній ворожості українству поміщиків і капіталістів. Тому останні не повинні брати участь у державному будівництві. Влада має належати Трудовим Радам, сформованим з представників “працюючої людності” ². Аналогічних поглядів дотримувався М. Шаповал. Він також вважав, що саме ігнорування ідеї Трудових Рад, тобто організації влади на класових засадах, було однією з основних причин поразки українського визвольного руху ³.

П. Христюк та І. Мазепа з різних ідеологічних позицій висвітлювали напружену боротьбу, яка точилася між прибічниками класового підходу та прихильниками загальнодемократичних виборів ⁴.

У своїй семитомній праці “Україна в добу Директорії УНР” історик М. Стахів вказував на суперечності при втіленні політичної лінії Директорії. На його думку, лідери УНР дотримувалися “трудоого принципу”, щоб таким чином протистояти “демагогії більшовиків”. Тому М. Стахів вважав, що можна було надати виборче право нетрудовим класам, оскільки внаслідок їх незначного відсотку в складі населення вони суттєво не впливали на хід політичного процесу. Тим часом обмеження виборчих прав за класовою ознакою давало підстави західним політикам звинувачувати провід УНР у більшовизмі ⁵.

Інший дослідник з діаспори О. Юрченко, розглядаючи запровадження “трудоого принципу” крізь призму державно-правових відносин,

стверджував, що органи влади, утворені на таких засадах, були інституціями парламентського типу, репрезентантами трудової демократії⁶.

Сучасні вітчизняні дослідники історії української революції також висвітлювали зазначене вище питання. Так, В. Верстюк вважає запровадження “трудового принципу” недостатньо ефективним заходом, оскільки воно не принесло бажаних результатів⁷. В. Солдатенко при аналізі даної проблеми наголошує на абстрактно-теоретичному аспекті його прийняття і стверджує, що програма, яка базувалася на зазначених засадах, виявилася нездійсненою, бо панував режим “отаманщини”⁸.

Особливістю етносоціальної структури тогочасного українського суспільства, що зумовила вибір саме такої форми влади, була соціально-класова “неповнота” українського народу і домінування в ньому селянства — єдиного класу, що мав виразно українське “обличчя”⁹. Тому суперечності між українським селом й іншонаціональним містом та українським селянством і чужоземним панством суттєво впливали на визначення ідеології державотворення у добу Директорії.

Істотною проблемою українського суспільства була низька політична культура та національна свідомість широкого загалу. Селянство на перший план ставило здебільшого розв’язання не національно-політичних, а соціальних проблем, насамперед аграрного питання. Оскільки більшість землевласників була неукраїнського походження, основний соціальний інтерес селянства нерозривно пов’язувався з національним¹⁰.

Слід зазначити, що репресії, яких зазнало селянство при гетьманському режимі, певною мірою скомпрометували ідею української державності¹¹. Реакцією селянства на насильства були посилення соціального радикалізму, деструкція адміністративних структур, новий земельний переділ. Перед Директорією постало завдання обрати таку політичну лінію, щоб привернути на свій бік якнайбільше населення і залучити передусім селянство до державотворчої діяльності.

На початку грудня 1918 р. на політичну ситуацію в Україні справляли значний вплив: по-перше, полівіння і радянська мас та революційні події в деяких країнах Європи; по-друге, перемога Антанти над державами німецького альянсу та початок інтервенції її військ на півдні України. Відповідно, серед української політичної еліти існували дві політичні орієнтації: на радянську владу більшовицького зразка або парламентську демократію західного типу. Соціалістичні партії, які домінували в національно-визвольному русі, помилково вважали, що розгорасться вогнище світової революції і треба шляхом лавірування між більшовиками та Антантою дочекатися, поки в країнах, котрі утворюють антантівський союз, не відбудуться революційні зміни¹².

Виходячи із зазначеного, а також враховуючи радикалізацію мас, було вирішено будувати українську державність на класовому “трудовому принципі”, за яким обирати владні структури могли лише робітники, селяни та трудова інтелігенція, а представники експлуататорських класів позбавлялися виборчих прав¹³. Провідники УНР вважали, що “трудовий принцип”, як влада всього трудового народу, на протигагу більшовицькій “диктатурі пролетаріату” був адекватною реакцією на виклик часу. На їх думку, він відображав як егалітарні (зрівняльні), так і національно-соціальні настрої народних мас, передусім селянства. З одного боку, надавала можливість брати участь в управлінні державою якнайширшим колом трудового населення, а з іншого, обмежувалися політичні права експлуататорських верств, які були здебільшого іншонаціонального походження.

Щоб легітимізувати нову владу та інституалізувати державність УНР, Директорія на засадах “трудового принципу” провела вибори до Трудово-

го Конгресу, революційного передпарламенту України та вищої законодавчої влади республіки. Цей форум ухвалив “Універсал Трудового Конгресу”, який відіграв роль тимчасової конституції УНР¹⁴. У даному законодавчому акті були закладені суперечливі положення, що надалі використовували в своїх інтересах політичні угруповання різних ідеологічних напрямків. Зокрема, в ньому містилося твердження, що влада на місцях має бути під контролем Трудових Рад (“трудовий принцип”) і тут же декларувалося, що уряд повинен підготувати закон про вибори всенародного парламенту (буржуазно-демократичний принцип). Очевидно, цей документ став компромісом між політичними силами, які орієнтувалися на класові Трудові Ради, та тими, хто сповідував загальнодемократичні засади формування влади в УНР.

Згідно з “Універсалом Трудового Конгресу” Директорія видала “Закон про місцеві Конгреси і Ради трудового народу”¹⁵. Відповідно до нього за “трудовим принципом” і за системою пропорційних виборів повинні були скликатися губернські та повітові Конгреси селянських і робітничих депутатів. За даним законом, державні органи, які репрезентували комісари, були обмежені представницькою трудовою демократичною владою. Таким чином, Директорія у внутрішній політиці сповідувала принцип неповної, “трудової” демократії, тобто влади тільки працюючих верств, а не всього народу.

У той час Ради, як органи влади трудящих, були популярні серед широких народних мас, тому Директорія, щоб перехопити ініціативу, замість більшовицьких Рад вирішила створити Трудові Ради. Останні також були класовими утвореннями, які мали обиратися на основі пропорційного представництва селян, робітників та трудової інтелігенції. На відміну від більшовицької “диктатури пролетаріату”, яка надавала перевагу в Радах робітникам, “трудовий принцип” більше відповідав українським суспільно-політичним реаліям. За ним селянські обранці повинні були домінувати у Трудових Радах, щоб селянська більшість могла контролювати губернські, повітові та інші Ради і знівелювати вплив іншонаціональних депутатів міст, яким була чужа ідея української державності.

“Трудовий принцип” відбивав насамперед політичну позицію есерів та “лівих” соціал-демократів. А більшість в УСДРП визначала його як диктатуру дрібної сільської буржуазії, вважала прийняття “трудового принципу” тимчасовою тактичною поступкою з огляду на радикалізацію мас і загалом виступала за парламентаризм та демократію¹⁶. “Праві” ж партії наполягали на загальному виборчому праві. Надалі різні позиції українських партій призвели до політичного протистояння між ними щодо соціально-класових принципів будівництва органів влади УНР.

У результаті запровадження “трудового принципу”, що синтезував у собі елементи демократії (хоч і обмеженої) та більшовицький класовий підхід, виникла парадоксальна ситуація, при якій Антанта вважала політику Директорії більшовицькою, а більшовики — буржуазною. Це спричинило вороже ставлення до неї обох сторін.

Надалі динаміка подій 1919 р. спонукала лідерів УНР чутливо реагувати на зміни внутрішньої ситуації та міжнародного становища. У лютому—березні 1919 р. політичний курс на порозуміння з Антантою змусив “правий” кабінет С. Остапенка відмовитися від втілення “трудового принципу”¹⁷. Але вже наступна Рада Міністрів, створена з членів УСДРП та УПСР на чолі з Б. Мартосом, знову задекларувала створення Трудових Рад на місцях¹⁸. Прагнення цього уряду очолити масовий повстанський рух змусило його під тиском “лівих” незалежницько-есерівських парти-

занських ватажків підписати Чорноострівську угоду, за якою органи державної влади повинні формуватися за “трудовим принципом”¹⁹.

Дещо пізніше, після переходу проводу ЗОУНР та УГА на територію Наддніпрянщини, з’явився новий центр впливу на політику уряду УНР, але вже “справа”. Диктатор Є. Петрушевич вимагав відкинути “трудовий принцип” і перейти до демократії. Соціал-демократи підтримували таку зміну політики. Відтак урядова коаліція УСДРП та УПСР, створена з тактичних міркувань на основі взаємних компромісів, дала тріщину. Це спричинило різні підходи обох урядових партій до політичної програми Кабінету Міністрів.

Есери наголошували, що уряд повинен втілювати тільки соціалістичні начала, орієнтуватися “на соціальний базис, на настрої революційних мас”²⁰. Вважаючи, що широкі маси підтримували революційні гасла, есери не допускали можливості входження представників ліберально-буржуазних партій до державних органів.

Натомість соціал-демократи підкреслювали, що уряд мав боротися за самостійність та проводити демократичний курс. Вони виступали за обрання парламенту всім населенням. Отже, урядові партії дотримувалися різних поглядів на політичні засади організації влади. Коли внутрішня та міжнародна ситуація зумовила необхідність зміни політичних принципів державотворення, це ледь не призвело до кризи двопартійного Кабінету Міністрів.

На початку серпня 1919 р. посилювався тиск на уряд УНР галицького проводу та “правої” опозиції. З-за кордону надходила інформація українських представників, що великі західні держави визнають УНР, якщо її уряд оголосить себе прихильником демократії²¹. До того ж, спостерігалося певне поправління повстанського руху. Деякі його ватажки заявили про те, що багато партизанських селянських загонів не дотримуються прорадянських класових позицій і можуть сприйняти демократичні принципи державотворення²².

Всі ці чинники остаточно переконали С. Петлюру та соціал-демократів, що треба відійти від “трудового принципу” і перейти до загальнодемократичних виборів. Тому ЦК УСДРП 2 серпня 1919 р. запропонував ЦК УПСР ввести до Кабінету Міністрів представників інших партій, щоб зняти напруження між галицьким проводом, “правою” опозицією та урядом УНР. Також ставилося питання про заміну “трудового принципу” демократичними виборами і скликання парламенту. На створення коаліційного уряду лідери есерів ще могли погодитися, але продовжували наполягати на запровадженні “трудового принципу”²³.

У полеміці, що розгорнулася з приводу політичних засад державотворення, представники обох партій апелювали до законодавчого акту — Універсалу Трудового Конгресу. Соціал-демократи підкріплювали свої аргументи тією частиною Універсалу, де йшлося про вибори всенародного парламенту (що означало перехід до демократії), а есери посилювалися на ту частину документа, де згадувалися Трудові Ради селян та робітників.

С. Петлюра був незадоволений цією полемікою та наслідками переговорів між представниками урядових партій. Він викликав міністра та члена ЦК УСДРП І. Мазепу і заявив, що міжнародне та внутрішнє становище спонукає Директорію звернутися до уряду з листом, аби негайно був підготовлений закон про вибори до парламенту на основі загального виборчого права²⁴.

6 серпня 1919 р. ЦК УСДРП в ультимативній формі висунув ЦК УПСР умови подальшого співробітництва двох урядових партій: 1) визнання принципу широкої демократії та 2) перехід до загального виборчо-

го права. У відповідь на це ЦК УПСР ухвалив постанову про “цілковиту неприємливість” зазначених умов, про розрив коаліції з УСДРП та вихід з кабінету. Назривала урядова криза. Але сигнали з-за кордону про необхідність негайної зміни внутрішньої політики уряду в напрямку проголошення парламентського ладу та утворення демократичного кабінету, а також “поправління” селянства спонукали есерів замислитися над своїми подальшими діями²⁵.

С. Петлюра та соціал-демократи, відчуваючи тиск “правих” та “лівих” політичних сил, шукали найбільш оптимальний варіант виходу з скрутного становища. За “правими” стояла боєздатна галицька армія, яка успішно наступала по всьому фронту. За “лівими” була значна кількість повстанських загонів, які можна було використати у боротьбі з ворогами УНР. Соціал-демократи намагалися задовольнити вимоги українських “правих” кіл та західних держав і зберегти впливових у масах есерів як союзників у подальшій боротьбі.

Тому ЦК УСДРП дав пояснення ЦК УПСР, що соціально-економічний напрям політики буде збережено. Входження представників “правих” партій у кабінет планується зробити за персональним принципом — не більше 2—3 осіб, і уряд фактично залишиться соціалістичним, буде проводити попередню, але дещо скориговану політику. Есерів запевняли, що декоративна зміна може привести до визнання УНР країнами Заходу.

Крім того, знаючи бажання есерів обмежити владу Директорії, соціал-демократи запропонували скласти конституційний акт про права та відносини уряду з Директорією, а до затвердження цього документа — вважати за правило, що Директорія видає свої розпорядження тільки через відповідні міністерства²⁶.

Зрештою, есери поступилися і 12 серпня 1919 р. Рада Міністрів ухвалила видати від імені уряду відозву про подальший напрямок політики УНР²⁷. У цьому документі зазначалося, що уряд готує проект закону про вибори в парламент з правами Установчих зборів і про реформування органів місцевого управління на основі всенародного виборчого права. До того ж, уряд закликав до об’єднання всіх демократичних сил України, які стоять на позиціях самостійності²⁸.

Ця декларація була політичним документом, що знаменував поворотний пункт у державному будівництві незалежної України доби Директорії. Провід УНР відкинув класовий “трудова принцип” державотворення і заявив про перехід до загальнонародських, демократичних засад побудови українського республіканського ладу.

У відповідь на декларацію Ради Міністрів Директорія підкреслила, що єдиним шляхом відбудови Української Республіки є демократичний лад, який забезпечить народу широкі права самоврядування. Принцип загального виборчого права рішуче відкидав політичне домінування будь-якого класу — селянства у формі “трудова принцип” чи робітників у формі “диктатури пролетаріату”. Вищі органи влади УНР визнали нагальну потребу об’єднання всіх демократичних державотворчих українських та іншонаціональних сил для спільної боротьби за незалежність²⁹.

Запекла боротьба між провідними українськими партіями навколо політичної дилеми — “трудова принцип” чи “загальні вибори” — показала всю складність соціально-політичної ситуації в Україні. Тут переплелись програмні ідеологічні засади тих чи інших партій і реальна обстановка в країні та світі. Есери доводили, що більшість повстанських загонів очолюють їхні однопартійці, і це було свідченням підтримки селянством політики УПСР, яка сповідувала “трудова принцип”.

Соціал-демократи стверджували, що “трудоий принцип” — це диктатура селянства, він відсторонює від державотворчого життя культурні, інтелігентські сили, які найбільш придатні для організації політичних, адміністративних, економічних структур держави. А більшість селянства не здатна навіть свідомо сприйняти саму ідею державного будівництва або організованого суспільного та громадського життя. До того ж, відбудова господарства України неможлива без допомоги розвинутих країн Заходу, а вони, безумовно, виступають за демократизацію суспільства.

Тому загальні вибори дають можливість залучити до державотворчого процесу кращі інтелектуальні сили, отримати у представницьких органах більшість представникам українського селянства, що є гарантією від захоплення влади чужинцями. Таким чином, зміна політичних засад державотворення була в той час цілком виправданим політичним кроком, доводили соціал-демократи ³⁰.

27 серпня 1919 р. Раду Міністрів УНР було реорганізовано ³¹. Вона, як і раніше, складалася з членів УСДРП та УПСР, лише три посади мали зайняти соціалісти-федералісти. У своїй заяві уряд задекларував прихильність принципам загального виборчого права при виборах у всі політичні установи народної влади і обіцяв при першій нагоді скликати український парламент з установчими функціями. Було підтверджено передачу земель великих власників селянству без викупу ³². Це був компромісний документ, у якому декларувався принцип буржуазної демократії та революційний принцип соціалізації землі, які, по суті, взаємовиключали один одного.

Проголошуючи загальне виборче право і парламентаризм, уряд мав намір добитися послаблення тиску “правих”, об’єднати українські самостійницькі сили та добитися визнання суверенітету УНР міжнародним співтовариством. Разом з тим, розуміючи, що основною пружиною селянської повстанської боротьби було земельне питання, уряд підтвердив, що твердо виступає за соціалізацію землі і намагається зберегти та розширити соціальну базу української державності.

Надалі, незважаючи на те, що боротьба навколо політичних засад державотворення тривала, уряд УНР вже не відходив від курсу на демократичний розвиток українського суспільства, проголошеного декларацією від 12 серпня 1919 р. Класовий “трудоий принцип” остаточно було відкинута.

Звичайно, як прийняття “трудоого принципу”, так і проголошення загальнодемократичних виборів слід розглядати як декларації намірів, оскільки жоден з них внаслідок воєнно-політичних обставин не втілювався в життя. Однак показ розстановки класових і політичних сил, запеклої боротьби навколо вибору ідеологічної та політичної платформи державного будівництва і ухвалених в результаті неї рішень дає можливість визначити тенденції подальшої політичної, соціально-економічної лінії розвитку УНР за більш сприятливої військової ситуації.

¹ Винниченко В. Відродження нації. — К., 1990. — Т. 3. — С. 141.

² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 4. — С. 8.

³ Шаповал М. Занепад УНР. — Прага, 1928. — С. 5, 9.

⁴ Христюк П. Назв. праця; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. — Прага, 1942. — Т. 2. — С. 38.

⁵ Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. — Скрантон, 1962. — Т. 1. — С. 145, 155—156.

⁶ Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. — Мюнхен, 1971. — С. 217, 232.

⁷ Верстюк В. Ф. Українська Народна Республіка під проводом Директорії // Історія України: нове бачення. — К., 1996. — Т. 2. — С. 78.

- ⁸ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія (1918—1920 рр.). — К., 1999. — С. 113.
- ⁹ Шаповал М. Соціологія українського відродження. — К., 1994. — С. 31—34.
- ¹⁰ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. — Т. 1. — С. 105.
- ¹¹ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 116, арк. 7.
- ¹² Феденко П. Повстання нації // Збірник пам'яті С. Петлюри. — К., 1992. — С. 77, 80; Робітничая газета. — 1919. — 1 січ.
- ¹³ Винниченко В. Відродження нації. — Т. 3. — С. 170—173.
- ¹⁴ Слюсаренко А., Томенко М. Історія української Конституції. — К., 1993. — С. 94.
- ¹⁵ Українська ставка. — 1919. — 21 лют.
- ¹⁶ Робітничая газета. — 1919. — 16 січ.
- ¹⁷ Стахів М. Назв. праця. — Т. 6. — С. 125.
- ¹⁸ Робітничая газета. — 1919. — 15 квіт.
- ¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3933, оп. 1, спр. 15, арк. 2.
- ²⁰ Трудовий шлях. — 1919. — 17 лип.
- ²¹ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 148.
- ²² Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 р.) // Збірник пам'яті С. Петлюри. — С. 42—43.
- ²³ Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. — С. 153.
- ²⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Т. 2. — С. 38.
- ²⁵ Трудова громада. — 1919. — 2 серп.; Шлях. — 1919. — 9 верес.
- ²⁶ Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. — С. 154—155.
- ²⁷ ЦДАВО України, ф. 3305, оп. 1, спр. 9, арк. 10 зв.
- ²⁸ Вісник Української Народної Республіки. — 1919. — 16 серп.
- ²⁹ Україна. — 1919. — 16 серп.
- ³⁰ Там же. — 12 серп.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 26, арк. 59, 103.
- ³² Український козак. — 1919. — 20 верес.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Проблеми української медієвістики

П. М. САС (Київ)

“Руська” орієнтація політичної свідомості Адама Кисіля

Для українців першої половини XVII ст. було властивим чуття “руської” політичної ідентичності. Воно вирізнялося наявністю стійких політичних і психологічних орієнтацій, що фокусувалися на “руський народ” як певну етнополітичну і соціально структуровану спільність. Серед “теоретичних” проявів тогочасної політичної свідомості, спрямованих на руський народ, а також “руську ідею”, значний науковий інтерес становлять погляди Адама Кисіля (1600—1653). Він зробив досить успішну кар’єру як політик і державний діяч Речі Посполитої: у 40-х — на початку 50-х років був сенатором, обіймав посади брацлавського, а пізніше київського воєводи.

Хоча історики у своїх працях здавна зверталися до постаті А. Кисіля, однак вищезазначений ідейний “зріз” його політичних позицій та орієнтацій предметно не розглядався — за винятком праць канадського історика Френка Сисіна¹. Отже, питання про “руську” орієнтацію політичної свідомості А. Кисіля потребує подальшого вивчення. Йдеться насамперед про такий дослідницький підхід, що передбачає врахування інтелектуального, а також ідейного політичного контексту тогочасного суспільного

буття. Реконструювання ідейних установок індивідуальної політичної свідомості представника соціальної еліти, політично активної і впливової особистості, якою був А. Кисль, дасть можливість чіткіше окреслити сутнісні риси ранньомодерної національної свідомості українського суспільства в роки, що передували Національно-визвольній війні.

Можна стверджувати, що в характерних для української “вченої” культури першої половини XVII ст. теоретичних проявах існувала думка про те, що руський народ складається як із соціальної еліти, так і непривілейованих станів. Прикметно, що, незважаючи на рецепцію представниками української шляхти польської моделі політичної культури, а також станової елітарної ідеології (концепція “шляхетського народу”), вони усвідомлювали свою культурно-історичну, регіональну і політичну окремість у межах Речі Посполитої. Принагідно українська шляхта публічно демонструвала унікальність свого політичного статусу, що піднімав її, як стверджувалося, над “народами всього, як є, широкого світу”².

Подібні параметри руської самосвідомості помітно відрізнялися від традиційно пасивних культурно-релігійних стереотипів, коли слову “Русь” надавалося значення збірного поняття: залежно від контексту воно вживалося для позначення віросповідання, культури, території і народу. Щодо останнього, то він ототожнювався головним чином з православним населенням Речі Посполитої — українцями і білорусами, які мали спільну культуру, мовну та історичну спадщину. Такого роду культурно-релігійна спільнота, “знаком” якої виступала “Русь”, була досить аморфною і територіально розпорошеною. Втім, з часом утвердилося нове розуміння руської нації. В ньому не зникла ідея Русі як культурно-релігійної спільності українських і білоруських земель, однак сформувався погляд на Україну (принаймні на її основну частину) як на політичну сутність³.

В першій половині XVII ст. в українському вченому середовищі активно проявився рух за політичну і конфесійну свободу руського народу. Відбувався пошук ідейних основ руської спільноти, в тому числі й поза православним віросповіданням. Цей пошук вирізнявся, зокрема, зверненням до “золотої епохи” — давньоруських часів як своєрідного дзеркала, джерела натхнення і стимула національного самооновлення. Поряд з пошуками давніх коренів і ліній історичної спорідненості руського народу представники української інтелектуальної еліти докладали досить енергійних зусиль, спрямованих на виявлення доказів національної унікальності та обраності свого народу в сучасній історії. В літературі набув поширення мотив доблесного героя, що утверджував власну славу і славу свого народу⁴.

У суспільстві утверджувався погляд на запорозьких козаків як на ідеальних християнських воїнів-рицарів. Не менше значення в процесі формування політичної самосвідомості мало також те, що православні ієрархи, насамперед Іов Борецький, Захарія Копистенський, Мелетій Смотрицький висунули тезу про руський народ як про рівноправний політичний партнер двох “офіційних” народів Речі Посполитої — польського і литовського. Теоретична схема цієї концепції, що базувалася на т. з. руській ідеї, представлена насамперед у творі “*Justificacia niewinności*”, що адресувався київським митрополитом Борецьким та “усіма руськими єпископами” королю Сигізмунду III (1622).

Руська ідея в загальних рисах зводилася до принципу політичної і конфесійної свободи руського народу. Ця свобода прямо пов’язувалася з його політичною і культурною спадщиною та православно-релігійною традицією. Остання, серед іншого, передбачала тверду орієнтацію на православний Схід і вшанування місії “хрестителів” Русі, особливо князя Володимира. Обґрунтовувалася також богообраність народу. Причому виділялася

його сакральна територія — богохранимий град Київ⁵. Прикметно, що руська ідея українських книжників першої чверті XVII ст. мала певні лінії дотику із специфічними проявами руської самосвідомості 40-х рр. XI — початку XII ст. (теза про рівність “руського народу” з іншими християнськими народами, ідеї духовної наступності і святості)⁶.

В теоретичному дискурсі тогочасних українських інтелектуалів руська ідея проходила насамперед крізь віросповідний контекстний “фільтр”. Внаслідок цього руський народ поставав як православний народ, котрий мав своє священне минуле. Фактично доводилося, що у православ’ї, закоріненому в історичній традиції руського народу, останній черпав свою моральну силу й вибудовував етнокультурну ідентичність.

Водночас віросповідні позначення “руськості” не були однозначними. Йдеться насамперед про погляди на це Мелетія Смотрицького — відомого церковного ієрарха, гуманістично освіченого письменника й талановитого філолога. За його переконанням, той, “хто руського народу, а переходить в римську віру, не стає негайно вродженим іспанцем або італійцем, залишається він шляхетним русином по-старому. Оскільки не віра русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, а уродження і кров руська, польська і литовська”⁷.

З вищенаведеного тексту випливає, що для М. Смотрицького постійною величиною виступає “національне”, тоді як “конфесійне” — змінною. Іншими словами, для письменника вибір віросповідання зумовлюється свободою волі індивіда, а “уродження” і “кров” виступають, за сучасною термінологією, своєрідним еквівалентом його питомої культурно-історичної ідентичності. Подібне (до речі, досить сміливе для тих часів) абстрагування від конфесійного фактора в процесі рефлексій над “національним” певною мірою зумовлювалося особистими мотивами М. Смотрицького. В такий спосіб він, очевидно, виправдовував своє відречення від православ’я і перехід в уніатство.

Проте було б невірним пояснювати розуміння М. Смотрицьким руської ідеї (власне, вмотивовану ним теорію ранньоновітньої нації) обставинами його особистого життя. Адже подібні ідейні мотиви певною мірою були присутні в проявах тогочасної теоретичної думки. Йдеться про чуття колективної культурної ідентичності і розуміння незвідності “національного” до “конфесійного” щодо представників руського народу, розділених на православних та уніатів. У цьому переконують політичні теоретичні рефлексії й історіософські погляди А. Кисіля.

Прикметною у цьому зв’язку є його промова, яку він виголосив як королівський комісар на православному церковному соборі 1629 р. в Києві. Серед іншого, у ній зазначалося: “Стогнете ваші милості і стогнемо усі ми, охрещені від рівних братів в одній купелі Святого Духа тут, у дніпровській воді шістсот літ тому, в цій митрополії руського князівства від нашої розрізненості. Уболіваєте ваші милості й уболіваємо всі ми — он квітнуть об’єднані в одне ціле різні народи Речі Посполитої. А ми, однієї нації, одного богослужіння, одних обрядів — не є єдиним. Звичайно ж, розриваємося і так занепадаємо”⁸.

Як випливає з наведеного уривка, для автора промови віросповідне роздвоєння не змінювало культурно-історичної визначеності руського (українського) народу. Щоб повніше простежити ідейну підоснову даної промови, проаналізуємо найважливішу політичну термінологію, якою послуговувався оратор:

“Нація”, “народ”. Судячи з контексту, в якому вжиті ці поняття, вони стосуються соціально-політичних і культурно-історичних компонентів національної ідентичності. Причому під “нацією” і “народом” виступають

широкі соціальні верстви, а не лише шляхта як “політичний народ”. Такий висновок впливає, по-перше, з того, що А. Кисіль виголошував свою промову перед змішаною аудиторією: церковними ієрархами, простими священнослужителями, представниками братств і козаків (київська шляхта бойкотувала цей церковний собор). По-друге, у своїх публічних політичних маніфестаціях пізнішого періоду він демонстрував розуміння руського народу як соціально структурованої спільноти, котра претендує на певні політичні права. Ідеться про промову А. Кисіля 1641 р., що адресувалася депутатам сейму (“*Votum*”). У ній він розглядав природу конфлікту “старої Русі” (православних) та “нової Русі” (уніатів) крізь призму станової свободи шляхти. Водночас він тлумачив релігійну свободу руського народу як таку, що стосується не лише шляхти, а й “всього грона руського посполитого народу”⁹. Тобто в даному випадку йшлося про руський народ, який складається з привілейованих і непривілейованих соціальних станів.

Вищевикладене дає підстави для висновку про те, що на київському церковному соборі 1629 р. А. Кисіль вживав терміни “нація” і “народ” стосовно руського народу як соціально структурованої спільноти. Однак предметне “поле” згаданих термінів у королівського комісара цим не обмежувалося. А. Кисіль наголошував також на тому, що руський народ виступає спадкоємцем давньоруської традиції духовної культури. Він торкався у своїй промові такого характерного елемента історичного ландшафту України, як Дніпро. Автор промови вбачав у цій річці символ народної пам’яті про доленосну подію етноісторії свого народу — прийняття християнства. Як про актуальні моральні вартості нагадував він соборному зібранню про колишню Руську державу та її митрополію. Фактично руський народ сприймався А. Кисілем як історичний народ, який має свою священну історію.

“Релігія”, “богослужіння”, “обряди”. Як впливає із змісту промови А. Кисіля, цей термінологічний ряд стосується православних і уніатів. Причому вжиті у такому розумінні терміни “релігія”, богослужіння” та “обряди” маркують давню історичну традицію народу, пов’язану з християнізацією Русі. Тобто А. Кисіль розглядав православних і уніатів як людей одного руського народу, що спирається на багатовікову історичну традицію, власну культуру, мову й усталені моральні цінності.

Знаменно, що, виголошуючи свою вищезгадану промову польською мовою, А. Кисіль навів цитату церковнослов’янською: “Слава во вышних Богу и на земли мир, во человецех благоволене”¹⁰. Тобто, апелюючи до такого суттєвого елемента автентичної культурної традиції, як мова і релігія, оратор робив акцент на фундаментальних для руського народу цінностях, а також компонентах його ранньонаціональної ідентичності.

Важливо наголосити, що давньоруська культурно-історична спадщина загалом справляла значний вплив на політичні орієнтації А. Кисіля. Центральне місце в його особистому міфологізованому родоводі посідало твердження про давньоруського предка Святольдича. Власне, в основу генеалогії А. Кисіля покладено легендарну літописну оповідь про військову хитрість русичів (частування половців киселем під час облоги Білгорода в 997 р.). Щоправда, А. Кисіль вважав за потрібне скоригувати свою генеалогію в лояльному дусі щодо Польської Корони. В ній доводилося, що хоча предок А. Кисіля обороняв Київ проти війська Болеслава Хороброго, однак його потомки визнали польську владу, за що були винагороджені польськими королями¹¹.

В листі до Б. Хмельницького від 12 червня 1648 р. А. Кисіль, подібно до М. Смотрицького, порушив тему “руської крові”, тобто торкнувся про-

блеми, пов'язаної з культурно-історичною й політичною основою національної ідентичності. Так, заявляючи про свою належність до руського народу та його духовної й історичної традиції (“в Польській Короні я єдиний сенатор з руського народу, несучи на своїх раменах Святої Церкви наші старожитності”), він наголошував: “мій старожитний дім походить з крові руського народу”¹².

З вищенаведеного документа випливає, що для А. Кисіля особисте чуття та усвідомлення “руськості” означало живий зв'язок поколінь свого давнього роду (“старожитний дім”) з культурно-релігійною й політичною спільнотою давніх русичів, історичну територію яких заселяли вже сучасні йому покоління, які успадкували “кров” своїх предків, спільну етнічну назву, мову, релігійну традицію.

Для з'ясування історіософських поглядів А. Кисіля важливе значення має написана ним у 1641 р. сеймова промова “Votum”. Він претендував на вираження спільних політичних вимог українського шляхетства, які висувалися перед політичним центром Речі Посполитої. Автор “Votuma” зазначав, що представляє інтереси не лише “братії” з одного Волинського воєводства, які залишилися дома, а й усіх чотирьох руських воєводств¹³. Тобто в політичному й територіальному аспектах ідеться фактично про політичну конфігурацію центру та етнічного “ядра” руського народу — Волинське, Подільське, Київське та Чернігівське воєводства.

У “Votumi” опрідметнилася специфічна історіософська схема суспільного розвитку. В ній ув'язано історичне буття народу з характером політичної системи. За переконанням А. Кисіля, якщо народ може реалізувати свою духовну субстанційну визначеність (“гідність”), якщо він спроможний вільно розпоряджатися належними йому засобами матеріального існування (“володіннями”), а також здатний безперешкодно чинити за правилами свободи совісті, то це означає, що такий народ живе у вільній державі. Якщо ж наявні політичні умови перешкоджають переліченим основоположним засадам — значить, ідеться про підневільний народ і державу-поневолювача. “Три речі, а радше свободи, творять вільну Республіку, — зазначав А. Кисіль у своєму зверненні до сейму, — три їх протилежності призводять до рабства. Там, де існує свобода, щоб виявляти успадковану гідність (nativi honoris), де свобода розпоряджатися володіннями, де свобода сумління, над яким панує один Бог і ним править, там є вільна Річ Посполита. Однак там, де так віриш, як кажуть, так дотримуєшся гідності, як мусиш, тримаєш володіння не в такій свободі, як хочеш, — там згасає свобода і настає рабство”¹⁴.

Визначивши в такий спосіб критерії свободи народу і вільної держави, А. Кисіль наголошував, що з огляду на релігійну дискримінацію руський народ у Речі Посполитій є невільним. Такий фактичний стан речей суперечить його політичній та культурно-історичній традиції, а також принципу політичної рівності сторін, що був застосований при інкорпорації українських земель Польським Королівством.

Щоб довести політичні права руського народу як “третього” народу (поряд з польським і литовським) Речі Посполитої, А. Кисіль скористався ідейним інструментарієм теорії сарматизму, розробленої тогочасною польською історіографією¹⁵. Він представив міфологізований образ роздільного історичного минулого двох окремих народів: “сарматів-росів” і “сарматів-поляків”. Причому цей образ у нього трансформувалася в ідеалізовану пояснювальну схему інкорпораційного процесу. “Наші предки”, доводив автор, об'єдналися з поляками на добровільних і рівноправних засадах, тобто як “вільні з вільними, наділені свободою з наділеними свободою”.

Спираючись на міф про сарматські корені української шляхти й вибудовуючи у цьому зв'язку лінію історичної спорідненості двох окремих “народів”-еліт — руської (української) і польської шляхти, А. Кисіль хотів довести політичну рівноправність цих “народів”. Такими аргументами він умотивовував основну ідею своєї промови на сеймі, що полягала у вимозі дотримання політичним центром держави інкорпораційного “договору”.

Отже, сарматські альянзи А. Кисіля у “*Votum*” мали виразне прагматичне навантаження, оскільки служили інструментом синхронізації та ідеологічного збалансування історичних витоків соціальних еліт України і Польщі з метою досягнення конкретних політичних цілей. Залежно від політичних обставин у сарматській темі А. Кисіля на передній план виступали наднаціональні станово-інтегруючі мотиви шляхетської ідеології. Так, у листі до гнізненського архієпископа від 31 травня 1648 р. він писав про перспективу з честю “загинуту смертю сармата” (*sarmato more*)¹⁶. Тобто його відповіддю на вибух Національно-визвольної війни, яка загрожувала існуванню “політичної батьківщини” шляхти — Речі Посполитої, була маніфестація ним наднаціональної шляхетської солідарності з використанням ідейного багажу елітарної станової ідеології.

Таким чином, А. Кисіль поділяв головні концептуальні настанови “русської ідеї”, що вмотивовувалася в працях його сучасників, насамперед вітчизняних православних ієрархів. Цю ідею вирізняло насамперед те, що в ній як актуальна політична орієнтація висловлювалася думка про “третій” народ Речі Посполитої — руський. Причому останній розглядався як такий, що спирався на власну політичну, культурно-історичну й релігійну традицію і являв собою широкі соціальні верстви населення.

Якщо сформульована українськими книжниками першої половини XVII ст. руська ідея сформувалася, головню, на православній основі, то А. Кисіль наголошував на тому, що і православні, і уніати є репрезентантами руського народу. Фактично він виходив з того, що вони мають спільну історичну пам'ять, мову, колективну долю, політичні символи і моральні цінності. З огляду на це, А. Кисіль виступав за православно-уніатське об'єднання з тим, щоб руський народ зайняв місце поряд з народами Речі Посполитої, “які квітнуть”. З метою обґрунтування політичних прав руського народу, як “третього” народу країни, він використав ідейний інструментарій теорії сарматизму.

¹ Огляд спеціальної літератури про А. Кисіля див. у праці: *S y s y n F. E. Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil. 1600—1653.* — Cambridge, Mass., 1985. У цій праці представлено також концепцію “руської” самосвідомості українського суспільства першої половини XVII ст., в тому числі відображено розуміння “руськості” А. Кисілем.

² *Biblioteka Narodowa w Warszawie, mf 2632.* — S. 5.

³ *S y s y n F. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce.* — Т. 27. — Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Lydź, 1982. — S. 83; *Idem. Between Poland and the Ukraine/ The Dilemma of Adam Kysil. 1600—1653.* — P. 28, 210, 211.

⁴ Детальніше про це див.: *С а с П. Українське козацтво другої половини XVI — першої чверті XVII ст. в історико-філософських рефлексіях інтелектуалів-сучасників // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія.* — Одеса—Київ—Львів, 1999. — Ч. 1. — С. 160—164; *Й о г о ж. Політична міфологема козацтва в українській книжності початку 20-х рр. XVII ст. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості — Київ—Запоріжжя, 1997.* — С. 237—248.

⁵ Детальніше про це див.: *Я к о в е н к о Н. Символ “богохранимого града” у київській пропаганді 1620—1640 років // Mediaevalia ukrainica: Ментальність та історія ідей.* — К., 1995. — Т. 4. — С. 52—75; *І і ж. Парадокси в інтерпретації минулого в українському ранньонітньому міфіві (на пам'ятках XVII — початку XVIII ст.) // Генеза. Філософія. Історія. Політологія.* — К., 1997. — С. 118—126.

⁶ Т о п о р о в В. Н. Святость и святые в русской духовной культуре. — Т. 1. Первый век христианства на Руси. — М., 1995. — С. 264, 265.

⁷ S m o t r u s k i М. Verificatia nevinności. — Vilno, 1621. — S. 6, 60.

⁸ Ж у к о в и ч П. Материалы для истории киевского и львовского соборов 1629 года. — СПб., 1911. — С. 17.

⁹ Г о л у б е в С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования. — К., 1898. — Т. 2. Приложения. — С. 153, 154.

¹⁰ Ж у к о в и ч П. Указ. соч. — С. 17.

¹¹ Архив ЮЗР. — К., 1863. — Т. 1. — Ч. 3. — С. 402; Г о л у б е в С. Указ. соч. — Т. 2. Приложения. — С. 150; S y s u n F. E. Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil. 1600—1653. — Pp. 45, 46.

¹² Jakuba Michałowskiego wojskiego a później kasztelana bieckiego Książca Pamiątnicza. — Kraków, 1854. — S. 47, 48.

¹³ Там само. — С. 153.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Докладніше про це див.: U l e v i c z Т. Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. — Kraków, 1950.

¹⁶ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. — М., 1954. — Т. 2. — С. 27.

Т. В. Чухліб

Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)

**Українсько-польська військова
взаємодія під час гетьманування
С. Куницького (1683—1684 рр.)**

Актуальність вивчення проблеми українсько-польських політичних відносин у другій половині XVII ст. не викликає сумніву. Адже нині не існує жодної монографічної праці, яка б повно висвітлювала стосунки між Польщею та Українською козацькою державою (з 1663 р. як Правобережною, так і Лівобережною Гетьманщиною). Слід зазначити, що досі вони головним чином досліджувалися через призму українсько-польської боротьби під час Національної революції 1648—1676 рр.¹ Разом з тим взаємини між Річчю Посполитою й Військом Запорозьким у ці та наступні роки були набагато складнішими і більш багатограними, зокрема, і в політичних та військових відносинах. Згадаймо хоча б про укладені між польськими королями й українськими гетьманами Гадяцьку угоду 1658 р., Слободищанський трактат 1660 р., Підгаєцьке перемир'я 1667 р., Острозьку угоду 1670 р.

Однак найменш дослідженими у контексті українсько-польських взаємин залишаються події 80-х років XVII ст. (хоча деякі аспекти даної проблеми й висвітлювались у вітчизняній та зарубіжній історіографії)², коли правобережне Військо Запорозьке, втративши свій попередній державно-політичний статус, тим не менш, вело спільну з Короною Польською військову боротьбу проти Османської імперії та залежних від неї країн. Особливо важливим для розуміння досліджуваної теми є період гетьманування на Правобережній Україні у 1683—1684 рр. Стефана Куницького.

Зважаючи на те, що відомості про цього гетьмана й досі залишаються маловідомими для наукової громадськості України, вважаємо за потрібне у даній розвідці висвітлити на основі архівних та опублікованих матеріалів окремі епізоди з його життя й діяльності.

Згідно із свідченнями польських гербовників, у середньовічній Речі Посполитій було декілька шляхетських родин, що мали прізвище Куниць-

кі. Найбільша з них проживала у Люблінському воєводстві, інші — на Волині і Підляшші³. Шляхтичі Куницькі згадуються також у матеріалах ревізії панських маєтностей, які проводилися на Київщині та Брацлавщині ще у XV ст.⁴ Невідомо, до якого роду належав майбутній гетьман Правобережної України С. Куницький. Однак знаємо про те, що він походив із заможної української родини, яка сповідувала православ'я.

Перша, віднайдена нами документальна звістка про нього стосується початку 1672 р. Наприкінці січня він прибув з Правобережжя до резиденції лівобережного гетьмана — м. Батурин перед самим зміщенням Д. Многогрішного (як відомо, у першій половині березня 1672 р. внаслідок змови проти нього до влади прийшов І. Самойлович). “Тамошній житель (Правобережної України. — Т. Ч.)... запорожець” Куницький намагався переконати Д. Многогрішного у хибності його зв'язків з правобережним гетьманом П. Дорошенком⁵. Тут слід зазначити, що незадовго до цього С. Куницький перебував на службі в останнього, під час якої, зокрема, виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана у Стамбулі.

Згідно із свідченнями московських дяків А. Танєєва та Д. Іванова (які помилково зарахували Куницького до запорозьких козаків), у нього під час зустрічі з Многогрішним, окрім політичних пропозицій, були і прохання приватного характеру — “...приїжджав для того, щоб йому гетьман дав місце на цьому боці Дніпра, де йому збудуватися”⁶. Звичайно, що після переходу гетьманської булави до І. Самойловича виконання цього прохання було відкладене, хоча, як переконують наступні події, Куницькому надали звання військового товариша і дозволили оселитись у м. Миргороді.

Після арешту, зраджений власною старшиною, Д. Многогрішний був конвойований до Москви, де на допиті заявив, що під час перебування С. Куницького у його резиденції останній настійливо вмовляв козацьку старшину піддатися під владу московського царя (?!). Очевидно, що у даному випадку гетьман Лівобережної України намагався зняти підозру з “поляка” Куницького, який перед тим зробив йому велику послугу, домовившись про одруження племінника Д. Многогрішного з донькою П. Дорошенка⁷.

Тим часом С. Куницький повернувся на Правобережну Україну, а звідти під приводом вирішення питання про “повернення боргів” вирушив до Варшави. У польській столиці він, використовуючи свої впливові зв'язки (а можливо, й підкуп окремих високопоставлених осіб), домогся прийняття на вальному сеймі спеціальної постанови конституції за № 39 під назвою “Нобілітація козаків Запорозьких”. У ній, зокрема, йшлося про те, що за “рицарську відвагу і вірність Дмитра Дмитрашку Райчу і сина його Марка Райчу, Стефана, Василя, Федора, Анастасія, Дмитра, Івана Куницьких, Ігната Думінського, оних до клейнодів шляхетства польського допускаємо і за шляхтичів вважаємо” (підкр. авт.)⁸. Конституцію прийняли 4 січня 1673 р. Як бачимо, С. Куницький, окрім себе, подав на нобілітацію своїх найближчих родичів — рідних братів Василя та Федора, племінників — Анастасія, Дмитра й Івана.

Відразу по цьому нобілітований шляхтич й одночасно військовий товариш Війська Запорозького С. Куницький прибув до столиці Лівобережної Гетьманщини, розуміючи, що відомості про результати сейму туди ще надійти не могли. Тут він особисто доповідав І. Самойловичу про те, що під час його перебування у Варшаві польський король Михайло Корибут приймав послів від кримського хана Селім-Гірея, які відстоювали інтереси Османської імперії і вимагали у короля відмовитися від Правобережної

України⁹. Про цю важливу новину лівобережний гетьман негайно повідомив до Москви¹⁰.

Влітку того ж року, отримавши дозвіл і наказ І. Самойловича “про всякі вісті тамошні провідати”, Куницький знову вирушив до Корони Польської¹¹. Під час цієї поїздки він, згідно з документом, “...був у короля великого у Львові, у коронного гетьмана * в Яворові, у польного гетьмана ** в Любомлі та у литовських гетьманів *** в обох під Бродами”¹². Про зміст його розмов з найвищими посадовими особами Речі Посполитої невідомо. Однак можна припустити, що вони торкалися і складних на той час польсько-українських стосунків.

На зворотному шляху Куницький затримався у Бродах і поперед себе до Батурина відправив молодого козака (він був його пасинком) Д. Лісницького. Саме у нього хитромудрий Самойлович домігся тексту постанови вального сейму за 1673 рік. Звичайно, що пункт про надання шляхетства С. Куницькому та іншим українським козакам був трактований як зрада Війську Запорозькому. Тому, коли він сам приїхав до Батурина, то його не допустили до гетьмана і після попереднього звіту генеральним писарю і судді дозволили їхати до Миргорода. Однак невдовзі, після вивчення цього питання, І. Самойлович наказав заарештувати С. Куницького і відправити його до Батурина в’язниці¹³. Тут, за дорученням гетьмана, його розпитували про поїздки до Польщі ніжинський протопоп С. Адамович і дяк С. Бердяєв. Під час цієї розмови Куницький відразу ж зізнався, що “за намовленням племінників своїх шляхетства добився, як перед тим був у Польщі, а не тепер”¹⁴.

Стосовно нобілітації лівобережного полковника Д. Дмитрашки-Райчі він повідомив, що про неї не домовлявся і взагалі нічого не знає. Окрім того, виявилось, що Куницький, перебуваючи у Варшаві, видавав себе за полковника Війська Запорозького. 25 листопада 1673 р. гетьман І. Самойлович після вивчення матеріалів справи постановив, щоб С. Куницького судили на раді старшини, яка щорічно збиралася в січні, на день Хрещення Господнього. 12 грудня до гетьманської столиці була відправлена грамота за підписом московського царя, в якій висловлювалася згода на те, щоб “польського шляхтича” Куницького судили згідно з військовим козацьким правом¹⁵.

Чим завершився суд над С. Куницьким невідомо, але на політичній сцені він з’являється вже у 1677 р. У березні він у статусі немирівського старости (!) повідомляв І. Самойловичу зміст листа, отриманого від наказного гетьмана Астаматія (Остаматенка), який, за дорученням “вождя Війська Запорозького і князя Малої Русі-України” Ю. Хмельницького, мав відвойовувати Немирів у поляків¹⁶.

Спустошливі походи турецьких військ, “великі згони” правобережного українського населення на Лівобережну Україну протягом 1679—1680 рр. призвели до значного зменшення кількісного складу козацтва в регіоні. Окрім того, період функціонування “польської” козацької організації Правобережної України з 1679 по 1683 рр. досить слабо висвітлений у документах. Відомо, що у той час “старшими” (але не гетьманами) над українськими козаками, які перебували на Поліссі, польський уряд призначав представників козацької старшини — генерального суддю Мирона, полковників О. Урбановича та М. Булигу, а також київського стольника К. Ласку¹⁷. У постанові сеймику Волинського воєводства від 3 грудня 1680 р. зазначалося, що “асигнація й. м. п. Олександра Урбановича, полковника й. м. п. (його милості пана. — Т. Ч.) війська Запорозького, що з податків на сеймику з реляцій, ухвалених на минулому (сеймику. — Т. Ч.), була виплачена”¹⁸. На тому ж сеймику, але вже наступного року говори-

лося, що “ребелія” козацька у Київському воєводстві триває — козаки всілякими способами намагаються звільнитися від польського підданства¹⁹.

У липні 1681 р. в інструкції депутатам від Київського воєводства на вальний сейм зазначалося, що “...його Королівська Милість за листом своїм до воєводи Руського пропонує нам консервацію козаків”²⁰. Київські послы повинні були вимагати на сеймі, щоб “...кілька тисяч козаків під Мироном були локовані в королівських і духовних добрах”²¹. 5 березня 1682 р. київський сеймик постановив виділити на них 1000 злотих (!) і “пану Урбановичу, полковнику того ж війська, особисто 300 зл.”²². Разом з тим король видавав т. зв. “приповідні листи” представникам польської шляхти на вербування козацьких полків. За влучним висловом історика В. Антоновича, набрані відділи “зберігали тільки ім’я козаків”²³. Загони під керівництвом полковників-шляхтичів Тишецького, Лончинського, Тишкевича, Демблевського, Праєвського, Висоцького головним чином займалися не обороною Правобережжя від татарських набігів, а грабуванням місцевого населення.

На жаль, документи про діяльність С. Куницького у той складний для Правобережної України період також відсутні. Відомо лише, що 9 червня 1681 р. Куницький повідомив гетьману І. Самойловичу про те, що у Немирові управляв “намісник” Ю. Хмельницького Тарашенко (Тарасенко), який тоді заарештував якогось польського капітана²⁴. Після зміщення Ю. Хмельницького Правобережна Україна була підпорядкована молдавському господарю Григорію (Юрію) Дуці. Той, у свою чергу, наказним гетьманом призначив Я. Драгинича (Гредіновського), а Куницький погодився стати від його імені білоцерківським полковником (за іншими даними — корсунським). 30 вересня 1681 р. Ян III Собеський в одному з листів писав: “Не знаю, що і робити з тим Куницьким віроломним, який проти пактів назначений полковником — чи пустити його, чи затримати, чи покарати?”²⁵.

Звістка про передачу “турецької” частини правобережних земель під управління молдавському господарю Г. Дуці викликала велике занепокоєння серед варшавських кіл. В інструкції королівському послу до Москви від 14 жовтня 1681 р. зазначалося, що “Україна козакам належати мала, через що на око видно, що бусурмани хочуть всі слов’янські народи завойовати, а потім і цілу Європу”²⁶. З цих слів стає зрозуміло та велика роль, яку відводив польський монарх Правобережній Україні й її козацькому устроєві у східноєвропейському геополітичному просторі. У тому ж році депутати вального сейму закидали своєму королю, що він часто приймає козацькі посольства і не доводить до їхнього відома зміст переговорів. Виступаючи на одному із сеймових засідань, Ян III Собеський нагадав депутатам, для чого Речі Посполитій потрібно підтримувати зв’язки з українськими козаками і для прикладу звернувся до висвітлення подій Хотинської битви 1621 р., “...коли було 40 000 козаків, а польського і литовського війська — 60 000”²⁷.

Ян III Собеський знову заявив про те, що згідно з Бучацьким, Журавненським і Константинопольським (ратифікованими 1678 р. у Константинополі журавненськими статтями) договорами Правобережна Україна має належати козакам (“Ukraina Cosacis cedat”). Про це читаємо у його листах до великого литовського князя М. Радзивілла, а також білоцерківського коменданта Раппе²⁸. У листі до останнього, датованому 2 вересня 1682 р., зазначалося: “У трактаті під Бучачем записано, що Україна козакам належати має (самим, а не кому іншому), що умисне підтвердили під Журавном, як і в Константинополі”²⁹. Саме тому, на думку польського

уряду, Порта не мала права втручатись у справи України, оскільки сама віддала її козацьким гетьманам. Проте у даному випадку король мав на увазі тих козаків, які перебували спочатку під керівництвом наказного гетьмана Є. Гоголя, а потім “старших” О. Урбановича, К. Ласки, Мирона і були підвладні Польщі. Отже, згідно з думкою Яна III Собеського, Правобережжя повинно було належати йому.

Відчуваючи неминучу війну з Османською імперією, польський король активізував свої дії у справі вирішення козацького питання. У липні 1682 р. до Димера, де в той час базувалися головні сили правобережного козацтва, відправився нобілітований козацький полковник В. Іскрицький, який перед тим деякий час перебував при королівському дворі. Він мав агітувати козаків, які після смерті Є. Гоголя (1679 р.) більше трьох років не мали гетьмана, щоб вони зібрали раду і вирішили, чи можуть допомогти польському монарху у боротьбі проти “бусурманів”. У свою чергу, король обіцяв відновити всі “прадавні вольності і привілеї”, подбати про рівноправність православної віри тощо³⁰. Такі ж обіцянки віз до білоцерківського козацтва священник Заремба³¹. У цих інструкціях вже не згадувалося про те, що Правобережжям має управляти український гетьман, і не висувалося плану відновлення автономії України. Відомий польський історик З. Вуйцик зазначав, що Ян III Собеський у той час не запропонував навіть якогось плану автономії України, не говорячи про можливе розв’язання “українського питання” на основі положень Гадяцького трактату 1658 р.³²

Крім того, львівський митрополит Й. Шумлянський за домовленістю з Яном III Собеським направив з таємними листами на Лівобережну Україну монахів Ф. Храпкевича та І. Зарудного. Вони мали завдання агітувати козаків лівобережних полків, щоб ті переходили на службу до польського короля. Зокрема, у цих універсалах йшлося про те, що Річ Посполита поступалася туркам частиною Правобережжя лише з метою утримання України під козацькою владою, а Москва не може володарювати над правобережними українськими землями, бо віддала їх султану. Також зазначалося, що лівобережний гетьман І. Самойлович намагається знищити правобережне козацтво, а король їх “з дитинства любить” і завжди буде захищати. Щоб залучити лівобережних козаків на свій бік, Ян III Собеський обіцяв зберегти права православного духовенства, не допустити визисків польської шляхти над посполитими селянами³³. До речі, загроза поширення влади лівобережного гетьмана на Правобережну Україну також була однією з причин реанімаційних політичних заходів польського короля щодо правобережного козацтва.

Незважаючи на спротив уряду Лівобережної Гетьманщини, основні ідеї універсалів польського короля знаходили відгук не лише серед певної частини городового козацтва, а й на Запорозькій Січі. Низові козаки почали переходити на Правобережну Україну. Таким чином, поповнивши свої ряди, правобережне козацтво спромоглося висунути свою кандидатуру в гетьмани.

23 липня 1683 р. на козацькій раді у присутності 40 старшин була прийнята відозва правобережного козацтва до владних структур Речі Посполитої. Колишній немирівський староста С. Куницький у своєму листі до коронного гетьмана виклав короткий аналіз перебігу ради та сформулював її пропозиції до польського уряду. Зокрема, він наголосив: 1) “народ християнський український вже не має терпіти турецького панування і чекає щасливої війни польського короля з султаном”, 2) козаки наказали македонському митрополиту, який був у них проїздом до Москви, щоб той передав царю “аби разом з Польщею йшли проти Порти”, 3) “е

добра можливість напасти на Молдавію і Буджак, бо вони майже не обороняються”³⁴. У зв'язку з цим С. Куницький прохав короля дати згоду на похід козацького війська до Молдавії і запевняв Яна III Собеського, що він розраховує набрати для цієї операції близько 10 000 козаків. Наприкінці листа Куницький прохав польського короля, “до ніг падаючи, Вашої Милості, ...щоб нас, блукаючих овечок, так як батько і пастор до своєї ласки прийняв”³⁵.

Ян III Собеський у відповідь на це послання козацтва, універсалом від 24 серпня 1683 р. призначив С. Куницького гетьманом Війська Запорозького, а також послав на Правобережну Україну хелмського каштеляна С. Дружкевича, якому дав посаду спеціального “комісара над козаками”³⁶. Повноваження у новопризначеного “комісара” були досить широкими. Він міг від імені самого короля видавати козацьким полковникам спеціальні листи — “ординанси”. Крім того, король наказав виготовити гетьманську булаву і печатку з “гербом старожитнім України (козак з мушкетом)”³⁷. Трохи згодом ці та інші клейноди С. Куницькому вручив королівський посланник Монкольський³⁸. Наприкінці літа підрозділи гетьмана Куницького оволоділи Немировим, вигнавши звідти Я. Драгинича³⁹. Отримавши згоду короля на похід до молдавських земель, С. Куницький почав запрошувати до себе козаків з лівобережних полків та Запорожжя. Набравши близько 5000—6000 чол., наказний гетьман у вересні 1683 р. вирушив на боротьбу з “невірними бусурманами”.

13 вересня українське військо було на берегах Тягині, неподалік від Кишинева. Там відбулася козацька рада, яка ухвалила “Білгород, Килію, звідки турки мають найбільше провіанту, попалити і йти на Буджак перед зимою”⁴⁰. У листі до короля від 24 вересня Куницький повідомляв, що відправив кілька тисяч козаків у буджацькі степи, а сам з піхотою залишився під Тягинею (Бендерами)⁴¹. Наприкінці жовтня козацьке військо повернулося на Правобережну Україну. На шляху до Немирова полки С. Куницького намагалися захопити Меджибіж і Бар, але це їм не вдалося. Гетьман свідчив про те, що “...даремно пробували фортуни. Писали до беїв, що піддалися, але жодної відповіді від них не отримали”⁴². Прибувши до Немирова, С. Куницький отримав від короля на потреби свого війська певну кількість грошей, а також декілька гармат, порох, кулі і олово⁴³. Перепочивши деякий час і поповнивши свої ряди новоприбулими козаками, він знову вирушив у похід проти турків.

Саме ця військова кампанія гетьмана С. Куницького отримала великий розголос у європейських країнах і увійшла до анналів світової історії. Даний похід відбувався у руслі політики християнських монархів Європи по обороні від експансіоністських намірів Османської імперії. Перемігши турецьке військо візиря Кари-Мустафи під Віднем (вересень 1683 р.), Ян III Собеський та цісар Леопольд I при моральній і матеріальній підтримці Папи Інокентія XI вирішили перейти у фронтальний наступ на позиції турків у Південно-Східній Європі. У грудні того ж року Куницький отримав листа від польського короля, де зазначалося: “Підеш на Буджак і Білгород і не дозволиш потіхи ханові і Дуці господареві, щоб не зробили ані найменшого кроку”⁴⁴. Козацькі сили мали отримувати союзників Порти, поки польська армія завершувала післявіденську операцію по витісненню турків із східноєвропейського регіону.

Отже, наприкінці листопада полки С. Куницького зайняли м. Нагаї, де знищили турецько-татарську залогу і попрямували до Кишинева. Там вони об'єдналися з військом молдавського господаря пропольської орієнтації Ш. Петричейку. Крім того, “на плаці з дітьми і жінками, рахуючи до 30 000, Військо Волоське в Кишиневі виконало присягу на службу Божу Й.

К. М. і Речі Посполитої і нам Війську Й. К. М. Запорозькому” (підкр. авт.)⁴⁵, — повідомляв Куницький до Кракова. Дана присяга засвідчувала бажання певної частини молдавського народу відмовитися від турецького протекторату і перейти під зверхність польського короля та українського гетьмана (?!).

4 грудня (за іншими даними — 5.12) 1683 р. козацько-молдавське військо здобуло переконливу перемогу над турецько-татарськими силами, які очолював Яла-паша під м. Кіцканами (в інших джерелах називаються Тілгротин або Філогранум (?)). У цій битві загинув тягинський бей Алі, старший над буджацькою ордою Алігер-паша та кілька татарських мурз. Згідно із свідченнями очевидців, Тягинський шлях упродовж чотирьох миль був всіяний ворожими трупами. Згодом Куницький зазначав, що у його війську не загинуло жодної людини⁴⁶. Здобувши перемогу, правобережний гетьман рушив вглиб ногайських володінь. Історик Т. Урбанський писав, що козаки вирішили хоча б раз показати татарам “у їх власних кордонах”, як то плюндрувати чужий край і забирати людей в ясир. С. Куницький зі своїми козаками винищив поселення навколо Білгорода й Акерману і дійшов до берегів Чорного моря, завоювавши міста Ізмаїл та Килію. “Понад тридцять тисяч нікчемних гяурів ударили на люд ногайський на рівнинній околиці Бендер та Ізмаїла. Руйнуючи житла і забираючи особисті речі люду магометанського, багатьох з них вбивали на палі і припікали вогнем, а села їхні пускаючи з димом і збурюючи, опанували вони містечко Ізмаїл”⁴⁷, — читаємо про ці події в “Хроніці” Мехмед-Гірея. У тогочасних повідомленнях Куницький звітував до Варшави про знищення близько трьохсот тисяч (?) ворогів, а також, “що старий хан хоче піддатися з 5000 татарів до Війська Запорозького”⁴⁸.

Коли до австрійської столиці надійшли відомості про перемоги козаків у буджацьких степах, папський нунцій Бонвічі звернувся до цісаря Леопольда I з пропозицією вшанувати цю подію відспівуванням у головному віденському соборі. Спочатку мали сумніви, чи можна це робити з огляду на те, що козаки були “схизматиками”. Але згодом переконання, що українці воюють проти спільного ворога усіх християн, перемогло⁴⁹. Король Ян III Собеський у листі до Ватикану поспішив сповістити західноєвропейський світ про визначну перемогу українських козаків і вказав на її значимість в обороні кордонів Речі Посполитої та всієї Східної Європи⁵⁰.

У 1684 р. австрійський художник Й. М. Лерх схематично відобразив зимовий похід козацьких військ у гравюрі під назвою “Зображення нападу козаків на чолі з гетьманом Куницьким спільно з валахами і молдаванами на татарів біля Дністра і перемога над татарами”. На ній зображена битва між козаками і татарами під Кіцканами, а також момент страти полонених татар. Тут бачимо зображення самого С. Куницького. Це людина років сорока, у козацьких військових строях, у його правій руці знаходиться гетьманська булава. Він оточений старшиною і козаками, окремі з яких тримають сотенні прапори з хрестами. За словами польського історика К. Чоловського, у 30-х роках ХХ ст. оригінал цієї гравюри зберігався у колекції Бібліотеки Павліковських (Львів)⁵¹.

Також досить докладно висвітлювали бої С. Куницького з татарами тогочасні європейські газети — польські, італійські, німецькі “летючі листки”. Краківське видання “Nowiny z Węgier” за грудень 1683 р. повідомило про зайняття підрозділами Куницького Білгорода, що над Дністром⁵². “Eigentliche Relation” (Краків, 1684) описало битви козацтва з турками і татарами на українських та молдавських землях, а також інформувало про перемогу гетьмана під Тілгротином 4 грудня 1683 р.⁵³ Ту ж саму інформацію подав “летючий листок” під назвою “Extrakt schreiben des Kosaken”

(Краків, 01.1684 р.)⁵⁴. Тогочасна німецька “газета”, що вийшла у Регенсбурзі 22 січня 1684 р., писала про успішні дії козацтва на землях Білгородської орди⁵⁵. Венеціанське видання “Novissima relazione” за 1684 р. свідчило про перемогу козаків Куницького поблизу Тягині та завоювання Білгорода⁵⁶. Про військовий талант козацького ватажка повідомляли “листки”, надруковані в лютому 1684 р. в італійських містах Римі та Неаполі⁵⁷. Вони цікаві тим, що гетьмана Правобережної України йменують не інакше як “Generale de Cosacchi”. Ось що, зокрема, писалось в італійському виданні “Nuove e distinta Relatione...”, яке видавалось у Неаполі: “... Козацький генерал Куницький завоював Поділля, Валахію і Татарію”⁵⁸.

Зважаючи на європейський резонанс цих подій, король Ян III Собеський намагався використати інформацію про оволодіння правобережним гетьманом татарських територій на польсько-російських переговорах у Москві, змусивши росіян поступитися в окремих питаннях майбутньої угоди між двома державами.

Наприкінці грудня 1683 р. козацька розвідка повідомила свого гетьмана про наближення залишків багатотисячної армії турецького султана, що поверталася на батьківщину після віденського розгрому. Спішно відступаючи з Буджака, українсько-молдавське військо дійшло до Пруту і почало переправлятися на другий берег біля с. Тобак, що на північний схід від м. Рені над Дністром. Саме тут 30 грудня їх наздогнали війська татарського хана Хаджи-Гірея, в яких налічувалося близько 12 тис. чол. Протягом п’яти діб в оборонному військовому таборі відбивали козаки ворожий наступ, чекаючи на допомогу польських підрозділів краківського каштеляна А. Потоцького, які перебували в Яссах⁵⁹. Не витримавши ворожого натиску, С. Куницький разом з кінними полками (близько 2000 чол.) зумів переправитися через річку, залишивши оборонний табір, в якому знаходилися піхотні полки на чолі з полковником А. Могилою (близько 4000 чол.). Згодом, виправдовуючись перед королем, гетьман так аргументував свій відступ-втечу: “...Повтікали за Прут волохи. Побачивши це, почали втікати і козаки. Я їх не міг втримати і мусив сам за ними вплав переходити за Прут і йти прямо до Ясс”⁶⁰. У свою чергу, молдавська сторона і козаки, які залишилися на полі бою, звинувачували у поразці Куницького. Невідомий кореспондент повідомляв, що “утік Куницький під Тобаком разом з кіннотою, а на піших козаків вся орда обрушилась, але вони оборонялися в таборі і пішли потім”⁶¹. 16 січня 1684 р. господар Ш. Петричейку скаржився краківському каштеляну на те, що С. Куницький, який “прийшов в Ясси з кіннотою, сьогодні в Україну, до Немирова рушив і мене самого з людьми залишив”⁶².

Куницький інакше пояснив свою поведінку. У реляції до польного гетьмана Потоцького він повідомляв, що йде на Правобережну Україну для розміщення своїх козаків уздовж кордону від Могилева до Ягорлика з метою оборони від татарських набігів. Також він прохав надіслати грошей для оплати і “затягу” нових козаків⁶³.

14 січня 1684 р. польський посол К. Гжимультовський на переговорах у Москві повідомив до Варшави, що до нього дійшли новини “як Куницький бунтує козаків проти Москви і Самойловича, який має з нею змову”⁶⁴. 28 січня у листі до Б. Сапеги Гжимультовський писав, що Самойлович розстріляв полтавського полковника, який бажав перейти на Правобережну Україну під владу С. Куницького⁶⁵.

Слід зазначити, що із самого початку свого гетьманування С. Куницький проводив політику, спрямовану на колонізацію правобережних земель. Він неодноразово відсилав своїх агентів на Лівобережну Україну із завданням закликати населення переходити на правий берег Дніпра й

освоювати Правобережжя — Мошин, Рокитне, Богуслав. За словами історика В. Волк-Карачевського, у Богуславі “засіла дуже діяльна і смілива жінка”, яка була дружиною Куницького⁶⁶. Вона постійно приймала і відправляла втікачів з Лівобережжя до свого чоловіка у Немирові. І. Самойлович був змушений навіть спорядити спеціальний загін, щоб захопити Куницьку, але вона вчасно втекла до резиденції правобережного гетьмана ****. С. Куницький, який весь час змушений був займатися військовими проблемами, не забув і про вирішення питань, пов’язаних з труднощами колонізаційного процесу. “Шляхта і духовні, щоб до сейму маєтностей своїх не відбирали, де наших жінок і дітей залишили”, — звертався він у листі до краківського каштеляна, перебуваючи із своїм військом під Тягинею⁶⁷. З цими вимогами до короля були відправлені козацькі полковники Юрій і Лук’ян (їхні прізвища не збереглися).

У лютому 1684 р. до Варшави прибуло інше козацьке посольство на чолі з генеральним писарем правобережного гетьманату Пяйковським і полковником Я. Дуніним-Раєцьким. У привезених “Супліках” від усього правобережного Війська Запорозького до польського короля були такі пункти: 1) дозволити проведення виборів на посаду православного київського митрополита; 2) надати “прадавні вольності і права” козацтву, а також збільшити плату за участь у військових походах; 3) заборонити шляхті втручатися у “козацькі” справи; 4) надати білоцерківське староство у повне володіння правобережного гетьманату; 5) визначити розмір плати для гетьмана⁶⁸. Крім цього, посольство мало вирішити ряд дрібних проблем, і, зокрема, щодо розмірів матеріального забезпечення, взаємовідносин з комендантами немирівської та білоцерківської фортець тощо.

Ян III Собеський у грамоті від 13 березня 1684 р. відповідав, що з елекцією на посаду митрополита треба почекати. Адже Київ перебуває під зверхністю московського царя, а “митрополитом повинен бути той, що визнає Права і Конституції Коронні, житель Корони”⁶⁹. Щодо забезпечення козацьких “прав і вольностей”, то говорилося лише про те, що король “що-небудь” буде робити для їхнього покращення. Хоча разом з тим правобережному козацтву за умови визнання протекції польського короля дозволялося — “з жонами і дітьми поселяйтеся (на Правобережжі. — Т.Ч.) безпечно Вірності Ваші, розпочинайте щасливо, і розповсюджуйте господарство, життя здорове і веселе...”⁷⁰.

Справа із заборною шляхті перешкоджати становленню козацьких структур була відкладена на розгляд наступного сейму. Гроші на військові витрати козаків, як запевняв Ян III Собеський, були відправлені до Львова і Полонного. Щодо інших вимог, то “якщо уродзонний гетьман, як і Військо Запорозьке милість батьківську узнавати завжди будуть”, король буде ставитися до них прихильно⁷¹. Саме ці вимоги козаків сприяли появі наступних сеймових і королівських актів 1684—1685 рр., які у межах польського законодавства надавали певного правового оформлення козацькій колонізації Правобережної України.

Однак невдоволена втечею свого гетьмана з-під Тобака, що призвело до загибелі значної кількості людей, частина козаків на чолі з піхотним полковником А. Моголою викликала С. Куницького з Немирова до Могилева. Там на початку березня 1684 р. відбулася козацька рада, де було вирішено переобрати керівника правобережних полків. Самого Куницького вбили, коли він, згідно з твердженнями очевидців, “змінивши козацький жупан на чернецький одяг”, збирався втекти з місця проведення ради⁷².

Окремо треба зупинитися на висвітленні походу С. Куницького до Буджацької та Білгородської орд, коли інша частина правобережного козац-

тва, а також загони із Запорозької Січі брали участь у битві європейських армій на чолі з Яном III Собеським під Віднем (вересень 1683 р.) і в наступних операціях по витісненню турецьких військ з Центральної та Східної Європи ⁷³.

Як відомо, 31 березня 1683 р. був укладений антитурецький військово-вій союз між Австрією і Польщею. Отже, невпинно наближався час головної сутички з Портою. 19 квітня із засідання сенатської комісії у Варшаві повідомляли, що “козаків 1200 тільки наказав король набрати зараз під команду 4 ротмістрів — Семена, Ворони і других двох” ⁷⁴. Згодом, отримавши фінансову допомогу від римського папи Інокентія XI, польський король вирішив, що зможе утримати 3000-е козацьке військо. 16 липня коронний гетьман С. Яблонівський видав “приповідний лист” на вербування козацького полку М. Булизі, який у середині серпня мав прибути до Львова ⁷⁵. Загальне керівництво по набору козаків було доручено шляхтичу Менжинському (невідомо, яке відношення він мав до козацтва). Саме йому на руки видали певну суму грошей (близько 30 000 ліврів) для “затягу” українського війська ⁷⁶. За військовим планом короля, козацькі полки мали прибути 25 серпня під Краків, де збиралися головні сили Речі Посполитої для походу під Відень. Але вони, в силу різних обставин, запізнилися на призначений термін. “Вже не чекаючи полків литовських, ані козаків, залишивши їм наказ поспішати за мною, у перших днях вересня сподіваємось бути на берегах Дунаю”, — писав Ян III Собеський до Інокентія XI наприкінці серпня ⁷⁷.

В авангарді польських сил вирушили і 150 козаків під командуванням полковника Апостола (П. Апостола-Щуровського — ?). Вони входили до складу підрозділів волинського воєводи Я. Стадніцького на правах приватної легкої козацької короєви. “...З Апостолом не маю козаків більше півтори сотні.., а п. Менжинський сидить ще зі своїми у Львові, як сам пише”, — повідомляв король 9 вересня під час переправи через Дунай ⁷⁸. 12 вересня об’єднані війська Яна III Собеського та князя Лотарингського перемогли багатотисячну армію візиря Кари-Мустафи і звільнили оточений Відень. Про участь козаків Апостола у цій битві свідчить такий запис короля: “...Турків зараз ведуть, як псів і худобу, їх мої драгуни і козаки немало забрали. О. Менжинський, Менжинський!” ⁷⁹. Останні слова були написані королем у стані великого незадоволення з причини неприбуття до Відня головних козацьких сил. 24 вересня королівна М. Казимира, якій було доручено слідкувати за “козацьким затягом”, повідомляла свого чоловіка, що Менжинський набрав лише півтори тисячі козаків ⁸⁰. Але вже 28 вересня Ян III Собеський писав, що до його військ, які прийшли в напрямку Будапешта, приєдналися полки Я. Ворони і Менжинського. Полковникові Семену (Корсунцю — ?) наказувалося йти “звичайною дорогою за другими” ⁸¹.

Під час переправи через Дунай поблизу угорського міста-фортеці Остригома (Естергома) козаки Ворони не змогли взяти “язика” на другому березі річки, що викликало невдоволення короля. Виправдовуючись перед Яном III Собеським, полковник говорив, що “простих хлопів затягнули, не козаків, бо так швидко козаків не могли дістати” ⁸². Але незабаром до польської армії приєдналися полки М. Булиги, Семена (Палія — ?) та В. Іскрицького. У жовтні вони відзначилися в облозі Остригома, а також у битвах під угорським містечком Парканами (9 жовтня) та словацькою фортецею Сеценами (Щецином) (15 листопада). “А вони (козаки. — Т.Ч.) пішли так швидко, відважно і мужньо, що під димом опанували зараз не тільки передмістя і стодоли, але й першу палісаду і браму та заткнули в ній свої прапори з хрестами — і в усіх заслужили собі на велику славу”, —

описував король перший штурм добре укріпленої сеценської фортеці⁸³. “Яка то красива винахідливість і майстерність козацька”, — писав інший свідок участі українських полків у післявіденському поході польської армії поляк Я. Пасек⁸⁴.

Для того щоб мати уявлення про потенціал козацьких підрозділів, їх кількість та можливість фінансування, польський уряд ініціював складання компутів (реєстрів) і спеціальних “ординацій плат” для Війська Запорозького, які засвідчували виплату козакам Правобережної України певних грошових сум. Під час гетьманування С. Куницького у 1683 р. було проведено дві великі виплати з державної скарбниці Речі Посполитої й одна — за посередництва польського уряду від Папи Римського. Згідно з першим оплатним списком, що називався “Ординація плати Війську Запорозькому, якого має бути 1200 у трьох полках, а в кожному полку має бути корогви чотири. Укладена 11 травня 1683 року”, козакам під командуванням полковників С. Корсунця, Я. Ворони та Киліяна видавали 107 646 злотих готівкою і поставив сукна на 7312 злотих⁸⁵. Інша “Ординація плати Війську Запорозькому коштом Отця Святого Інокентія XI за субсидією Корони Польської проти неприятеля Меча Святого зятягненого” засвідчувала, що 7 полків загальною кількістю 3000 козаків отримали 267 599 злотих⁸⁶. Під керівництвом полковників В. Іскрицького та Булук-Баші перебувало по 500 чол. М. Булиги, А. Зеленецького, К. Станецького, Я. Дуніна-Раецького, а також невідомого полковника (його ім’я не було занесене у список) — по 400 чол. 13 грудня відбулася ще одна виплата п’ятьом козацьким полкам (всього 1609 чол.) С. Куницького, В. Іскрицького, С. Корсунця, Я. Ворони та А. Зеленецького⁸⁷. Дані виплати стосувалися тих козацьких підрозділів, які брали участь у віденській і післявіденській операціях польського війська (за винятком, власне, полку Куницького).

Таким чином, відзначимо, що польсько-українська військово-політична взаємодія під час гетьманування С. Куницького у 1683—1684 рр. чинила опір спробам проникнення Османської імперії до Центральної та Східної Європи. З іншого боку, зважаючи на виконання козацтвом Правобережної України військових функцій на користь Речі Посполитої, владні структури останньої дали можливість йому колонізувати спустошені довголітніми війнами землі, де через деякий час знову відродився традиційний для України суспільно-політичний устрій.

¹ Антонович В. Б. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679—1716) // Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1868. — Ч. 3. — Т. 2. — С. 1—197; Волк-Карачевский В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII вв. — К., 1899; Дядиченко В. А. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. — К., 1946. — Кн. 2. — С. 166—187; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963; Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993; Смолій В. Правобережна Україна другої половини XVII — початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Україна—Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Зб. наук. праць. — К., 1993. — С. 113—125.

² Андрусyak М. До історії правобережних козаків // Записки наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1930. — Т. 100. — С. 251—274; Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683—1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. — Прага, 1942. — Вип. 4. — С. 1—32; Чухліб Т. До питання про політичні стосунки між королем Яном III Собеським та гетьманами Правобережної України // Український історичний збірник. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 61—100; Чухліб Т. Козацтво Правобережної України в політичних планах королівського уряду Речі Посполитої. 1674—1702 // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. — К., 1998. — С. 240—260; Стані-

- славський В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686—1699 рр. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 6. — С. 3—11; 1999. — № 1. — С. 18—31; Korzon T. Dzieje wojen s wojskowości w Polsce. — Т. 3. — Kraków, 1923; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wodec sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII w. — Kraków, 1963; Wiłmmer J. Wiedeń, 1683. Dzieje kampanii i bitwy. — Warszawa, 1983; Wójcik Z. Jan Sobieski. — Warszawa, 1983.
- ³ Herbarz Polski i iminospis zasłużonych w Polsce ludzi. — Т. 2. — Lwów, 1859. — С. 80; Urbaniński T. Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. — Lwów, 1907. — С. 7.
- ⁴ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 148.
- ⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 9. — СПб., 1877. — С. 365.
- ⁶ Там же.
- ⁷ Там же. — С. 752.
- ⁸ Volumina legum. — Т. V. — Petersburg, 1860. — С. 79.
- ⁹ Павлицев Н. И. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. — СПб., 1876. — Т. 2. — С. 52.
- ¹⁰ Акты ЮЗР. — Т. 11. — СПб., 1879. — С. 236.
- ¹¹ Там же. — С. 331.
- ¹² Там же.
- ¹³ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. — М., 1899. — С. 952.
- ¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 332.
- ¹⁵ Там же. — Т. 12. — С. 711—712.
- ¹⁶ Там же. — Т. 13. — С. 575; Волк-Карачевский В. Указ. соч. — С. 215.
- ¹⁷ Чухліб Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996. — С. 27.
- ¹⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). — К., 1888. — Т. 2. — Ч. 2. — С. 393.
- ¹⁹ Там же. — С. 408.
- ²⁰ Архів Головний Актів Давніх у Варшаві (далі — АГАД). — Ф. Архів Публічний Потоцьких (далі — АПП). — № 133. — Арк. 110.
- ²¹ Там же. — Арк. 111.
- ²² Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 2. — К., 1868. — С. 9.
- ²³ Антонович В. Б. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679—1714). — С. 15.
- ²⁴ Бібліотека університету Ягеллонського. — Відділ рукописів. — Ф. 1151. — Арк. 76.
- ²⁵ АГАД. — Ф. Архів Замоїських (далі — АЗ). — № 3953. — С. 288—289; Ф. Архів дому Радзивілів (далі — АР). — Відділ III. — Кн. 16. — № 142.
- ²⁶ АГАД. — Ф. АЗ. — № 3053. — Арк. 297—298.
- ²⁷ Бібліотека університету Варшавського. — Відділ рукописів. — Ф. 73. — Арк. 72.
- ²⁸ Бібліотека Народова у Варшаві (далі — БНВ). — Відділ мікрофільмів (далі — ВМ). — Ф. 123. — Арк. 297, АГАД. — Ф. АР. — Від. III. — Кн. 16. — № 124.
- ²⁹ АГАД. — Ф. АЗ. — № 3053. — Арк. 306.
- ³⁰ Там же. — № 3036. — Арк. 252.
- ³¹ Там же. — Арк. 261.
- ³² Wójcik Z. Jan Sobieski. — С. 599.
- ³³ Павлицев Н. Н. Польская анархия... — Т. 3. — СПб., 1878. — С. 82; Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej... — С. 20—22; Wójcik Z. Jan Sobieski. — С. 599.
- ³⁴ Theiner A. Monuments historigues de Russie. — Rzym, 1859. — С. 249; Korzon T. Dzieje wojen... — Т. 3. — С. 10; Urbaniński T. Rok 1683 na Podolu... — С. 28—29.
- ³⁵ Цит. за: Urbaniński T. Op. Sit. — С. 29.
- ³⁶ Pamiętniki St. Druszkiewica // Dziennik Literacki. — Lwów, 1856. — N 70—73. — С. 150.
- ³⁷ Бібліотека Інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві (далі — Оссолін). — Ф. 248/2. — Арк. 171.
- ³⁸ Там же. — Арк. 178.
- ³⁹ Бібліотека Музею Національного ім. Кн. Чарторийських у Кракові (далі — Чарт). — Теки Нарушевича (далі — ТН). — Ф. 179. — № 140. — Арк. 699.
- ⁴⁰ Там же. — № 181. — Арк. 848.
- ⁴¹ Там же. — № 185. — Арк. 855.
- ⁴² Бібліотека Польської Академії Наук у Кракові (далі — ПАН Краків). — Ф. 1855. — Арк. 226.
- ⁴³ Чарт. — ТН. — Ф. 179. — № 161. — Арк. 763; Оссолін. — Ф. 248/2. — Арк. 171—172; Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gosławic Paska. — Lwów, 1923. — С. 39.
- ⁴⁴ ПАН Краків. — Ф. 645. — № 30. — Арк. 33—34.
- ⁴⁵ Там же; Urbaniński T. Op. Sit. — С. 39.

- ⁴⁶ Чарт. — ТН. — Ф. 180. — № 4; *Theatrum Europaem.* — Т. XII. — Frankfurt-am-Main, 1707. S. 695; *Urbanski T. Op. Sit.* — S. 39.
- ⁴⁷ Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła musułmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku. — Kraków, 1973. — S. 319.
- ⁴⁸ ПАН Краків. — Ф. 645. — № 38.
- ⁴⁹ К р у п н и ц ь к и й Б. З історії Правобережжя... — С. 5.
- ⁵⁰ P u k a n i e s L. Sobieski a stolica apostolska na tle wojny z Turcją (1683—1684). — Wilno, 1937. — S. 23—24.
- ⁵¹ C z o l o w s k i A. Ikonografia wojenna Jana III // *Przegląd Historyczny-Wojkowy.* — Т. 2. — Cz. 2. — Warszawa, 1930. — S. 19.
- ⁵² Z a w a d s k i K. Gazety ulotne polskie i polski dotyczące XVI—XVIII wieku. — Т. 2. — Wrocław, 1984. — S. 42.
- ⁵³ Ibid. — S. 59.
- ⁵⁴ Ibid. — S. 60.
- ⁵⁵ Ibid.
- ⁵⁶ Ibid. — S. 61.
- ⁵⁷ Ibid. — S. 62, 64, 196.
- ⁵⁸ Nuova, edistinta Relatione. — Napoli, 1684. — 29. II. // БНВ. — Відділ стародруків. — № 314685.
- ⁵⁹ В л а с о в а А. В. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII — начале XVIII в. — Кишинев, 1980. — С. 27; М о х о в Н. А. Молдавия эпохи феодализма. — Кишинев, 1964. — С. 395; W i m m e r J. Wiedeń, 1683... — S. 412—413.
- ⁶⁰ Чарт. — ТН. — Ф. 180. — № 6. — Арк. 29.
- ⁶¹ Там же. — Ф. 179. — Арк. 1006.
- ⁶² Там же. — Арк. 39.
- ⁶³ Z a ł u s k i A. Epistolarum historiko-familiarum. — Brunsdergae, 1711. — Т. 2. — S. 860.
- ⁶⁴ Źródła do dziejów Polskich. — Т. 2. — Wilno, 1845. — S. 361; Listy z czasów Jana III i Augusta II. — Kraków, 1870. — S. 32.
- ⁶⁵ Źródła do dziejów Polskich. — S. 375.
- ⁶⁶ В о л к - К а р а ч е в с к и й В. Борьба Польши с казачеством... — С. 248—249; С е р - г і е н к о Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні... — С. 50.
- ⁶⁷ Дополнения к актам историческим. — Т. XI. — СПб., 1869. — С. 12.
- ⁶⁸ АГАД. — Ф. АЗ. — № 3053. — Арк. 325—327.
- ⁶⁹ Там же. — Арк. 325.
- ⁷⁰ Там же. — Арк. 326.
- ⁷¹ Там же. — Арк. 326 зв.
- ⁷² Чарт. — ТН. — Ф. 180. — Арк. 161; P a m i e t n i k i St. Druszkiewica... — S. 150.
- ⁷³ Н і м ч у к І. Україні і відсіч Відня 1683 р. — Львів, 1933. — С. 14; Ч у х л і б Т. В. Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року? // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 6. — Черкаси, 1997. — С. 78—84.
- ⁷⁴ АГАД. — Ф. АПП. — № 162. — Т. I. — Арк. 49.
- ⁷⁵ Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 2. — С. 39; A n t o n y A. Kozacy na Polesiu Kijowskim // Biblioteka Warszawska. — Т. IV. — 1881. — S. 61.
- ⁷⁶ K a z i m i e r a M. Listy Jana Sobieskiego. — Warszawa, 1966. — S. 244; Н і м ч у к І. Назв. праця. — С. 14.
- ⁷⁷ N i e m c e w i c z J. Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce. — Т. 5. — Puława, — 1830. — S. 303.
- ⁷⁸ Helcel A. Listy Jana Sobieskiego do zony Maryi Kazimiry. — Kraków, 1860. — S. 382.
- ⁷⁹ Ibid. — S. 384.
- ⁸⁰ K a z i m i e r a M. Listy... S. 244.
- ⁸¹ Listy do Maryceńki. — Т. 2. — Warszawa, 1973. — S. 241; H e ł c e l A. Listy... — S. 156.
- ⁸² Listy do Maryceńki... — Т. 2. — S. 257.
- ⁸³ Н і м ч у к І. Назв. праця. — С. 34.
- ⁸⁴ P a m i e t n i k i Jana Chryzostoma... — S. 329.
- ⁸⁵ АГАД. — Ф. АЗ. — № 3112. — Арк. 323.
- ⁸⁶ Чарт. — ВР. — Ф. 2679. — Арк. 121—122; Ч у х л і б Т. В. Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року? — С. 80.
- ⁸⁷ АГАД. — Ф. Рахунки надворні. — № 7. — Арк. 505; W i m m e r J. Wiedeń, 1683... — S. 412—413.
- * Ян Собеський у 1668—1674 рр. був великим коронним гетьманом Корони Польської.
- ** Дмитро Вишневецький у 1668—1676 рр. був польним коронним гетьманом Корони Польської.
- *** Михайло Пац — великий литовський гетьман; Михайло Вишневецький — польний литовський гетьман.
- **** Дружина Куницького після вбивства свого чоловіка козаками навесні 1684 р. втекла до Польщі. Але влітку того ж року повернулася на Правобережну Україну і вимагала у гетьмана А. Могили повернути їй кілька тисяч овець і кілька сот волів, а також відшкодувати інші матеріальні збитки (К р у п н и ц ь к и й Б. З історії Правобережжя... — С. 4).

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

Маєтності та скарби Полуботків

Відомо, що серед широкого загалу громадськості побутує легенда про казкові багатства чернігівського полковника, наказного гетьмана Павла Полуботка, про його нібито вклад у банк Ост-Індської компанії (в Лондоні), який за минулі століття мав зрости до величезної суми. Неодноразово на початку ХХ ст. нащадки Полуботка збиралися на з'їзди, щоб відшукати вагомі докази існування скарбу та оволодіти ним. Та усі спроби були марними. У 50—60-ті роки цією справою нібито займалися навіть радянські органи, аби повернути скарб Полуботка на батьківщину. Проте належних нових документів не було знайдено (як відомо, О. Бодянский і Г. Милорадович свого часу опублікували значну кількість цікавих і важливих документів і матеріалів із сімейного архіву Полуботків)¹. Низку матеріалів з нього навів Д. Міллер². Більшість сучасних дослідників ставлять під сумнів можливість вкладу Полуботком свого золота до одного з іноземних банків³.

Проте залишається безперечним факт, що батько й син — Леонтій та Павло Полуботки, займаючи найвищі щаблі у старшинській ієрархії Гетьманщини, були чи не найбагатшими державцями в Україні кінця XVII — початку XVIII ст.

Я. Шульгін твердив, що дід Павла Артем Полуботок був за походженням з міщан, записавшись у козацтво, дослужився до чернігівського сотника. Від нього рід Полуботків стає старшинським, “значнымъ родомъ”⁴. Син його Леонтій Полуботок — спочатку військовий товариш чернігівського полку, за гетьманування І. Брюховецького став чернігівським полковим писарем; 1671 р. при підтримці гетьмана Д. Многогрішного (колишнього чернігівського полковника) став чернігівським сотником, а після обрання Самойловича на гетьманство у 1672 р. — генеральним бунчужним. Невдовзі, у 1680 р., Полуботок поріднився з гетьманом, оженивши свого сина Павла на племінниці Самойловича Євфимії, сестрі гадяцького полковника Михайла Самойловича. Відтак Леонтій Полуботок увійшов до найближчого оточення гетьмана. У 1678 р. він був уже генеральним осавулом й отримав численні маєтності, а 1685 р. Самойлович усунув з полковницького уряду в Переяславі В. Сербина і поставив Л. Полуботка переяславським полковником.

Перебуваючи на різних старшинських урядах, Леонтій Полуботок використовував своє становище для послідовного й неухильного збільшення своїх володінь. Самий ранній з відомих нам документів — універсал чернігівського полковника І. Силича від 3 лютого 1662 р. підтверджує, що військовому товаришу Л. Полуботку належали маєтність Розсудовщина “зъ лисовыми и пахотными кгрунтовими и зо всякими угодиями”, збудований ним млин на р. Борзні, щоб “держаль цале и спокойне”, а також те, що на прохання Полуботка було дозволено йому збудувати рудню та “из оное припадаючого пожитку заживать”⁵. 14 травня 1669 р. гетьман Д. Многогрішний видав підтверджувальний універсал Л. Полуботку, тоді чернігівському полковому писареві, на ту ж маєтність Розсудовщину та придбаний ним “кгрунтъ лисовой и пахотный”⁶. Перший запис “до книгъ мѣских чернігговскихъ” про купівлю Л. Полуботком “пляцу” в Чернігові “за полтора ста золотихъ польскихъ” у місцевого обивателя датується 17-м грудня 1669 р. Подальші записи в міських книгах Чернігова засвідчують купівлю в 1674 р. в Чернігові “земли дворовой” “за триста золотихъ полс-

кихъ”, того ж року було куплено двір і город у містечку Понорниці за 24 копи грошей “личбы литовской” та “пляцу” в Чернігові, 1675 р. — “дворову землю” за 150 “золотихъ полскихъ”. У 1680 р. Л. Полуботок придбав двір в Чернігові у старшини полкового Г. Єрмиловича за 300 золотих та в Іллінського монастиря — млин у Понорниці за 325 золотих. Того ж року у військового товариша П. Івановича генеральний осавул Л. Полуботок купив “четвертую часть кгрунту Мишуновщини... зь млиномъ з двома колами..., з ступами просяними и валюшнями суконными на рецѣ Свишні з селищемъ, борами, лѣсами, дубравами, з деревомъ бортнимъ...” за 500 “золотихъ полскихъ”; у козака П. Безбоженка — “осмую часть кгрунту... прозываеомъ Мишуковскимъ” з полями, лісами, “деревомъ ботнимъ зо пчелами” за 200 золотих та у чернігівського полковника В. Борковського — “полпляца дворового” в Чернігові за 100 кіп грошей ⁷.

10 лютого 1681 р. гетьман І. Самойлович за послуги Л. Полуботка Війську як за попередніх гетьманів, “такъ и за рейменту нашего” у “сказняхъ военныхъ” надав йому підтверджувальний універсал на всі придбані маєтності, зокрема Розсудівську “въ ключу Любецкомъ”, з грунтами, озерами, угіддями, сільце Губичі, село Савинки “въ ключу Сосницкомъ” з руднею, з трьома млинами на р. Убеді; до них додавався млин поблизу Чернігова на р. Свишні, крім того, до раніше купленого ґрунту Мишуковщини з угіддями і млинами на р. Свишні додавалося “еще такую жь другую часть...” суміж “съ тоєю жь куплею лежащую” з млином і слобідкою. Всі ці маєтності затверджувалися “въ зуполное и спокойное владение и заживание” ⁸. Того ж року І. Самойлович виклопотав свояку Жалувану грамоту царів Івана і Петра на підтвердження володіння названими маєтностями (окрім того, в грамоті названі ще села Умавка та Мехедівка в Сосницькому повіті) ⁹.

В середині 80-х років Л. Полуботок, тоді вже полковник переяславський, придбав у чернігівських міщан орні поля і ниви під Черніговом, села Полуботки і Півці за 48 золотих і 7 кіп грошей ¹⁰. Слід зазначити, що переяславський полковник не ґребував і насильницькими засобами для “заокруглення” своїх володінь. Так, користуючись близькістю до гетьмана Самойловича, він на початку 80-х років приєднав до Переяславського полку землі, що лежали між р. Сухою Оржицею та її притокою р. Чумчаком і належали до Пирятинської сотні Лубенського полку. Більшу частину з них Полуботок обернув на свою власність. Поблизу Оржиці він заснував хутір Шелехівку. Заселивши хутір посполитими, полковник прирізав до нього землі й угіддя милі на дві навкруги, чим дуже обмежив можливості раніш осілих на цих землях пирятинських козаків, зокрема, в користуванні сінокосами й пасовищами. За наказом Полуботка, його урядники захоплювали на випасах худобу пирятинців, й останнім доводилося платити штрафи. Жителі хутора Шелехівки робили також порубки в лісах, які належали козакам сусіднього хутора Сурмачівки. Козаки-сурмачівці неодноразово посилали “супліки” гетьману Самойловичу, але це не давало бажаних результатів. Лише після скинення Самойловича гетьман І. Мазепа 1690 р. своїм універсалом повернув сурмачівцям захоплені у них Полуботком ґрунти й угіддя ¹¹.

Взятий під арешт після скинення з гетьманства Самойловича Л. Полуботок (як його свояк) згодом був звільнений, і Мазепа повернув йому переяславське полковництво. Вже 20 вересня 1687 р. гетьман своїм універсалом закріпив за Л. Полуботком нові придбання: куплені ґрунти й млини на р. Убеді, а в 1688—1689 рр. — володіння руднею в Любецькому ключі, що мала постачати залізо й для потреб Війська ¹². Нарешті 17 липня 1689 р. гетьман Мазепа видав Полуботку підтверджувальний універсал

на всі “его маєтности и кгрунта” як надані йому раніше, так і куплені, а також на всі придбані млини. Окрім того, “респектомъ тихъ же его прошлыхъ и нынѣшнихъ зичливыхъ и pracowитихъ у Войску заслугъ, до которыхъ и впредь заохочуючи...”, надавалися: село Наумівка зі всіма угіддями, дві рудні в Переяславському полку, чотири млини “зъ хуторами, до нихъ прилеглими”, — все це було надано йому у “вѣчность” з правом “отъ людей посполитихъ... послушенства и повинности отбирати”¹³.

Однак Леонтій Полуботок продовжував розширювати свої володіння: того ж 1689 р. він придбав у любецьких землян за 315 польських золотих землі й угіддя під Любечем “зъ деревомъ бортнимъ..., сеножатми и дубровою”; 1690 р. — у військового товариша П. Плоскини частину млина на р. Свишні “зъ сеножатю и займищемъ” за 800 золотих польських; 1692—1693 рр. за 140 золотих він скупив у посполитих Семанівки і Довжика та у жителя седнівського ґрунти з “лѣсами, борами зъ деревом бортнимъ..., зъ сѣножатми и рибними лови, бобровими гони, зъ млинами ставними”¹⁴. На новопридбаних землях Л. Полуботок осаджував хутори і слободи. Так, у квітні 1691 р. переяславський полковник отримав дозвіл “при власнихъ его млинахъ на р. Трубежѣ, на греблѣ Переяславской стоячих, для помочи его тихъ млиновъ з десяти хатъ людей осадити”; того ж року отримав підтверджувальний універсал на сільце Каруківку¹⁵.

Загалом же, згідно з царською Жалованою грамотою від 22 вересня 1690 р., за Л. Полуботком закріплювалися у вічне володіння даровані й придбані землі й угіддя в Чернігівському і Переяславському полках, села: Губичі, Розсудів, Савинки, Довжик, Наумівка, Козленичі, Киселівка, Внуківка та інші з руднями і млинами¹⁶.

На початку 90-х років Л. Полуботок став в опозицію до гетьмана Мазепа та його політики. Зрештою, останній, запідозрюючи Л. Полуботка в претензіях на булаву та в таємних зносинах з Кримом (там тоді перебував Петрик й готувався до походу на Гетьманщину), 1692 р. змістив його з полкового уряду. В листі до Москви з цього приводу гетьман писав: “Въ Переяславѣ на полковничествѣ обрѣтаея (Полуботок. — Л. М.), промышляль о гетманствѣ и желаль гетману и всѣмъ при немъ будучимъ пагубы и нестроения въ народѣ”. А тому, повідомляв він далі: “Постановили есмы съ старшиною и съ полковники — взять отъ нихъ, Полуботковъ, всѣ маєтности, старыя и нынѣ вновь данныя, и одни возвратить к Чернигову, а другіе обратить на войсковый пожиток”¹⁷. Щоправда, згодом, згідно з універсалом Мазепа від 23 листопада 1693 р., Л. Полуботку було повернуто більшу частину його маєтностей, від яких він, “по указу монаршому и нашому повелѣнію, былъ отдаленъ и отчужденъ”¹⁸.

Позбавлений полковництва, Л. Полуботок з сім’єю став жити в Чернігові. Він активно займався господарською діяльністю, зокрема, купівлею ґрунтів і угідь, будував гуту, здійснив одне з своїх найбільших бажань: придбав у старшини П. Плоскини двір у Чернігові за 500 золотих тощо¹⁹. Помер він близько 1695 р., залишивши вдову з сином Павлом (дві дочки були видані ще раніше заміж — одна за І. Сулиму, друга — за Ф. Мировича).

Таким чином, Павло Полуботок став єдиним спадкоємцем маєтностей батька²⁰. Тривалий час він не посідав жодних “урядів”, залишаючись значним військовим товаришем Чернігівського полку. Але це становище теж давало змогу займатись активною господарською діяльністю, що й робив П. Полуботок, скуповуючи гаї, угіддя й землі та осаджуючи на них слободи. Так, ще за життя батька, 1694 р., він купив у вдови старшини А. Ігровецької землі й дім з “огородомъ, зъ гаємъ, поля пахотніе, займища дубровніе, синожати” в с. Жукотках за 270 золотих “грошій личби литовской”²¹, а в 1697 р. — “селище” з “огородом” за р. Стрижнем за 20 кіп ли-

товських грошей. 26 травня того ж року Павло Полуботок отримав довгоочікуваний універсал від гетьмана Мазепи, який підтверджував за ним усі маєтності покійного батька (крім с. Наумівка з “добрами” в Переяславському полку, яке дісталось “панні Полуботковой”, другій дружині Леонтія Полуботка) ²². Водночас П. Полуботок продовжував збільшувати свої володіння. Так, у 1698 р. він подав до запису в чернігівські міські книги купчі на придбані ще небіжчиком-батьком ґрунти “зъ дубровами, зъ деревомъ бортнимъ”, сіножатями та на млин на р. Свишні на загальну суму 680 золотих, 20 талярів і 60 кіп грошей литовських. У 1699 р. у чернігівського обивателя О. Веремієнка Полуботок придбав “мѣсто коморное въ ринку чернѣговському” за 60 золотих, у вдови С. Зінчихи — “селидбу дворище” за 115 золотих, у чернігівського обивателя І. Зубрицького — дім з садибою за 20 кіп грошей, а в 1701 р. — ґрунти й угіддя під Черніговом за 300 золотих ²³.

18 червня 1703 р. П. Полуботок отримав від Мазепи другий універсал, в якому зазначалося, що “значній и заслуженій товариш войсковій” П. Полуботок “презентоваль” свої купчі записи на “кґрунта Мишуковскій и Семакувскій, Вертѣвскій свои власні, вчистою куплею набытий”, аби “оніе рейментарскимъ нашимъ для спокойнейшого тихъ кґрунтовъ заживаня и владнїя, ствердили унѣверсаломъ”. Гетьман підтвердив власність Полуботка на названі маєтності і застеріг сусідів — козаків і посполитих, щоб ніхто з них “не важился в тіе его пана Полуботка кґрунта втручатися и пустошеньемъ оних..., найменшой чинити шкоди и убитковъ” ²⁴.

Після смерті чернігівського полковника Ю. Лизогуба у 1705 р. цей “уряд” за велінням гетьмана Мазепи, який намагався привернути на свій бік розумного і вольового старшину, перейшов до Павла Полуботка. Але й після цього гетьман особливо не довіряв йому, не втаємничував у свої плани.

А тим часом Полуботок використовував своє нове становище полковника для дальшого примноження власних володінь і робив це уміло, не вдавався, ймовірно, до кричущих насильств (як деякі старшини-державці), не викликав щодо себе скарг козаків і посполитих. Правда, не уникнув звичних тоді “тяжбъ” з сусідами-старшинами за спірні землі й угіддя (зберігся документ про його конфлікт з генеральним бунчужним Лизогубом за “сножать Пчилскую”...). В листопаді 1705 р. Полуботок отримав універсал з дозволом влаштувати греблю й млин біля с. Боровичів. У вересні 1706 р. він же купив дві сіножаті “обополь рѣчки Снови” за 200 золотих; того ж року у військового товариша В. Недовецького придбав двір у Бобровиці з домом, городом і садом, а також “кґрунтъ пахатній” — за 800 золотих та 15 осьмачок жита. В листопаді 1707 р., згідно з гетьманським універсалом, Полуботку було дозволено збудувати греблю й млин на р. Снові. В 1707 р. він придбав у козака С. Комасенка двір у с. Неданчичах та поля орні й сіножаті за 45 золотих; того ж року в передмісті Чернігова купив “пляць землѣ дворовой з огородомъ и околицею” за 140 золотих та двір “въ подворкахъ черниговскихъ” за 100 золотих. Взимку і влітку 1708 р. були куплені: ґрунти й угіддя в с. Довжику, млин на р. Білоусі, двір у Чернігові — на загальну суму 930 золотих, 10 осьмачок жита і 2 осьмачки пшениці ²⁵.

Як відомо, після переходу гетьмана Мазепи на бік Карла XII (у жовтні 1708 р.) П. Полуботок залишився вірним цареві й одним з перших прибув, згідно з маніфестом останнього, у Глухів на раду, на якій мав бути обраний “за царським велінням” новий гетьман. Полуботок цілком слушно сподівався одержати булаву з царських рук, проте Петро I поставився з не-

довірою до чернігівського полковника, зважаючи на його незалежну вдачу й “хитрости”²⁶. Гетьманом став І. Скоропадський. За клопотанням Полуботка *, невдовзі після ради в Глухові, 14 листопада 1708 р. йому (як “відшкодування” за втрачені сподівання й враховуючи його “вірність”) було видано Жалувану грамоту. За “верные и усерднорадительные службы” і “за показанную его непоколебимую верность” йому надавалися маєтності: “оставшиеся после шурина его, гадяцкого полковника бывшего, Михаила Васильева (Михайла Самойловича. — Л. М.), данные и купленные, а именно: в Сумском полку, в уезде Лебединском на село Михайловку с мельницами, с озера и с иными принадлежащими к нему селами, Озаком, Буймером и Грунею, с пашенными землями, лесами и санными покосы, и со всякими угоды..., да на дворе того ж шурина его, Михайла Васильева, обретающийся в Гадяче тако ж хутор, и мельницы и иные в полку Гадяцком купленные его грунта, да особливо сверх тех маєтностей в Лубенском полку на село, которым до ныне владели по отдаче изменника Мазепы, племянника его, Иванова жена Обыдовского, зовомое Коровинцы, с пахотными землями, с санными покосы и с лесами и со всеми угоды, с мельницами, там же обретающимися на речке Суле и Бышкине”²⁷. На цьому царські “милости” до Полуботка не закінчилися. Коли цар Петро I перебував у Лебедині, беручи участь у судилищах над “мазепинцями”, Полуботок вдруге звернувся з “чолобитною” про нові пожалування в Чернігівському полку — з колишніх володінь Мазепи. 22 грудня 1708 р. чернігівський полковник отримав другу Жалувану грамоту “на данные ему ныне по нашему, великого государя, имянному указу маєтности, тако ж и на собственные его, полковника черниговского, села и мельницы, данные и его иждивением построенные, а именно: на местечко Любечь, с перевозом на Днепре Любецким и Лоевским с озера, с приселками всеми, к тому местечку надлежащими с лесы и с санными покосы, с деревьями бортными и до борт потребными, и со всякими угодыми, на село Вибли, с Подгурным и Песками, с санными покосами, Пчельском и Неданью именуемыми, на село Жабчичи, на Домишлин, на сельцо Кгабриеловку и Каруковку с Жуковичами, на сельцо Новые Млины с двуколесною мельницею... на реке Снове, на село Новые и Старые Боровичи с слободками, на тех же грунтах поселенными, на греблю его вновь на реке Снове под Новыми Боровичами построенную, и слободку, на село Орловку с Казилковкою, с мельницами, до тех сел надлежащими, с пахотными землями и лесами, с борами, и с санными покосы и со всякими угоды, на село Оболонье Городище с гутищем, с перевозом на Десне Оболонским, с озерами и санными покосы, на села Криски, Псаровку, Савинцы с мельницами, к тем селам принадлежащими, с пахотными землями, с озерами, с сенокосами и со всеми угоды... в вечное владение”²⁸.

За цими двома грамотами, П. Полуботок, за підрахунками В. Модзалевського, володів понад 2 тис. дворів посполитих та міщан і став (після гетьмана І. Скоропадського) найбагатшим “державцею” в Україні—Гетьманщині²⁹.

Перебування на полковому “уряді”, при тому що гетьман Скоропадський не наважувався впливати на старшин, які користалися з особистої “милости” й довіри царя, давало Полуботку простір для подальшого особистого збагачення. До того ж, коли у 1714 р. він видав свою дочку за племянника гетьманші Настасії Скоропадської — Якова Марковича, його становище всевладного старшини й “державця” ще більше зміцніло. Він ще з більшим розмахом зайнявся скупівлею земель і угідь, садиб, млинів тощо. Так, у 1710 р. Полуботок купив у любецького священника І. Єрофієвича “въ фольваркахъ мнскихъ” двір з садом за 800 золотих “готовыхъ грошей”;

того ж року придбав землю, бори, сіножаті, греблі на р. Бречі й під Новими Боровичами, ставки, ліси з “деревомъ бортнимъ” на загальну суму 1257 золотих і 60 кіп грошей; у 1711 р. у вдови значного товариша С. Селицького він купив с. Кувічичі, дворище в Любечі, млин та угіддя, землі “зъ людми въ томъ кгрунтѣ осћлими” за 3000 золотих (тоді ж отримав підтверджувальний універсал на свої купівлі); того ж року придбав ґрунти з сіножатями й озерами, дібровами, дворище в с. Виблях “зъ гаемъ и садовиною” на загальну суму 930 золотих і 240 талярів. У 1712—1713 рр. чернігівський полковник продовжує скуповувати ґрунти, “нивки” й угіддя, “селидби зъ будовлею”, греблі й млини (на річках Свишні, Білоусі, Снові) на суму 4468 золотих, 50 талярів і 33 кіп грошей “монети доброю”. Сприятливим у справі придбання земель та угідь для Полуботка був і 1714 р.: всього зафіксовано 10 купівельних угод (зокрема, на греблю й млин на р. Прудці та 2 “селища”...) на суму 1020 золотих і 60 талярів. У наступні роки масштаби закупівель дещо зменшуються: в 1715 р. було лише 2 угоди — куплено ґрунти й “селище” з лісом та угіддями на 400 золотих і 18 кіп грошей, в 1717—1718 рр. у козаків Білоусівської сотні було придбано два двори з полями й угіддями та ґрунти під с. Неданчичами за 400 золотих і 30 кіп грошей³⁰.

Як і інші “державці”, Полуботок на новопродбаних землях (ґрунтах) “осаджував” селян-посполитих, заводив слободи. Так, 18 травня 1716 р. він отримав черговий підтверджувальний універсал на куплені ґрунти: Мохначівський під Любечем, Червяківський, Ільївщину, Ярошківщину, Крицківський, Пищиківський (куплені у любецьких землях), Солохівський, “якие кгрунта миһодѣ при себѣ бори, лѣси, дерево бортное и до бортей згожое, зъ полями, сіножатями и инними угодиями...”; далі в універсалі зазначалося, що полковник Полуботок “просиль и нашего унѣверсального потверженья и позволенья осадити там людей” і що гетьманський універсал дозволяє йому “на онихъ людей осадити и всякие одѣ нихъ отбирати послушенства...”³¹.

Нарешті 7 липня 1718 р. Полуботок отримав давно очікувану Жалувану грамоту царя Петра I (у відповідь на свою “чолобитну” від 22 лютого 1718 р.), в якій говорилося, що “малороссийские наши царского величества полковники на свои полковничьи чины имеют наши царского величества грамоты, а он, полковник, на тот чин полковничества, в котором он по милости нашего царского величества служит с 1705 г., такой нашей великого государя грамоты не имеет”. З огляду на ревну службу Полуботка Жалувана грамота закріплювала за ним “чин полковничества и надлежащее владение и свободное употребление принадлежащих к тому уряду маетностей и доходов”³².

В останні п’ять років (1719—1723) купівельна діяльність Полуботка йде на спад: за цей час він уклав 5 угод (по одній на рік): придбав двір у передмісті Любеча, греблю на р. Стрижні під Черніговом з млином, три двори в селах Холявині, Полуботках і Півцях на загальну суму 1720 золотих і 118 талярів — “монети доброю копійчаною личбы украинской”³³. 16 червня 1720 р. Полуботок отримав востаннє від гетьмана Скоропадського підтверджувальний універсал на куплені греблю з млином на р. Убеді, з двором і ґрунтами³⁴.

Полуботок не гребував і захопленням земель полкового скарбу, зокрема земель, які належали ратушам різних сотенних містечок. Як зазначав О. Лазаревський, полковник, користуючись владою, “прилучив” у свою “диспозицію” близько 300 дворів посполитих. Так, від ратуші м. Седнева він відібрав села Макишин, Дарчин і Клочків, від ратуші Городниці — близько 40 дворів тощо³⁵.

На жаль, ми не маємо даних про загальну суму щорічних прибутків Полуботка від його маєтностей. О. Лазаревський пише, що старости в численних селах полковника у першу чергу дбали про надходження коштів у його скарбницю. Кожний селянський двір платив головний збір — “осенщину” в залежності від ступеня заможності, який визначав староста. В маєтностях Полуботка розміри “осенщини” коливалися від 2 коп. до кількох рублів з селянського двору. 200 дворів с. Оболонне (Кролевецька сотня), наприклад, платили на рік загалом 126 руб. 35 коп. “Осенщина” збиралася ще й натурою — зерном і птицею. Зерно перероблялося на горілку, пиво й “мед”, які розпродувалися у власних шинках Полуботка (від 50 до 70 коп. за відро). Староста збирав гроші і від шинкарів³⁶.

Крім того, Полуботок займався широкою торговельно-промисловою діяльністю: скупівлею товарів (хліба, худоби) на експорт, млинарством, гуральництвом, гутництвом, сукновальством (ряд млинів мали ступи “просяні” та “валюшні”) тощо. З торговельною метою він купував “мста коморные въ ринку чернѣговскомъ” та в Любечі. На своїх гуральнях виробляв горілку. Володіючи руднями, виробляв залізо. Численні пасіки і борти давали товарний мед та віск, боброві гони — хутро. Ряд виробництв у господарствах чернігівського полковника працювали на експорт (наприклад, спеціально заведені “тютюнові городи” та гуральні). У 1715 р. він продав польському купцеві Цибульському 600 пудів тютюну вартістю близько 460 р., в 1719 р. йому ж — 100 куф горілки по 18 “талярів битих” за куфу. Довізну мідь скуповував для потреб власних гуралень³⁷.

Володіючи великим багатством, Полуботок завів у Чернігові власний “двір”, який майже не поступався гетьманському: мав “службових” шляхтичів, яких за сумлінну службу наставляв сотниками, переводив у “військове товариство” (привілейована верхівка козацтва) Чернігівського полку.

В народницькій і радянській літературі старшини — власники маєтностей (державці), подібні до Полуботка, зображалися переважно з негативного боку: вони, мовляв, прагнули лише до власного збагачення, правдами й неправдами відбирали в зубожілих козаків і посполитих “нивки, гайки й ліски”, жорстоко визискували своїх “підданих”, накладаючи на них великі чинші та “роботизни” і т. д. Однак це не вся правда, цим не вичерпувалася тогочасна дійсність. Павло Полуботок не лише “округляв” свої володіння, випрошуючи підтверджувальні універсали у гетьманів та жалувані грамоти у царя. Він та інші державці (Д. Апостол, сім’я Кочубеїв, Г. Галаган, І. Чарниш) створювали у своїх маєтностях багатогалузеве господарство, цілу систему: землеробство й тваринництво — переробка сільськогосподарської сировини — продаж на внутрішньому й зовнішньому ринках. Вони також виступали не лише як товаровиробники, а й як скупники лишків сільського господарства і промислів. Збагачуючись особисто, нагромаджуючи матеріальні цінності, такі старшини-державці, як Полуботок, підносили на новий щабель економічний розвиток країни. Орієнтуючи свої господарства на ринок, вони тим самим сприяли розвитку грошового обігу й національного ринку: беручи активну участь у вивозі товарів на експорт, втягували господарство Гетьманщини в європейський ринок. Будуючи млини, гуральні, гуті, броварні, сукновальні, вапнярні тощо — створювали значну кількість нових робочих місць, давали засоби до існування тисячам зубожілих малоземельних і безземельних селян-посполитих. Скуповуючи землі (грунти), перелоги, пустоші й “осаджуючи” на них слободи, населяючи їх всякими “перехожими людьми”, Полуботок та інші державці сприяли утворенню нових селянських господарств і тим самим — розвитку народного господарства України—Гетьманщини.

Полуботок, як чернігівський полковник, сумлінно ніс царську службу, брав участь із своїм полком у походах під час Північної війни, у 1718 р. разом з гетьманом Скоропадським їздив до Москви “для поклонення царському величеству”, в 1721 р. ходив на чолі козаків на Ладогу на “канальное дело”...

Після смерті Скоропадського у липні 1722 р. на ім'я Полуботка з Сенату прийшов указ, щоб до обрання гетьмана він правив Гетьманщиною спільно з генеральною старшиною³⁸. Отже, фактично його було визнано наказним гетьманом. До того ж, Скоропадський перед своїм від'їздом до Москви у січні 1722 р. доручив Полуботкові на час своєї відсутності “правління дїл” у Гетьманщині. Проте Сенат так і не затвердив за ним звання наказного гетьмана. З утворенням Малоросійської колегії й початком її правління почалися конфлікти між Полуботком та президентом колегії Вельяміновим. Полуботок неодноразово звертався до Петра I з проханням дозволити провести вибори гетьмана, але це йшло врозріз з централізаторською політикою царизму. Полуботка разом з генеральними старшинами було викликано до Петербурга, де над ними розпочалося слідство. Ув'язнений в Петропавлівській фортеці, Полуботок 18 грудня 1724 р. помер.

Всі маєтності і майно Полуботка були конфісковані. Згідно з царським указом 1724 р., спеціальною комісією у складі майора М. Раєвського та лейб-гвардії сержанта І. Львова було проведено опис маєтностей і майна Полуботка та його синів Андрія і Якова. Складена комісією “Книга пожиткам бывшего полковника Павла Полуботка...”³⁹, яка збереглася, дає змогу відтворити картину маєтностей та багатств останнього.

Маєтності Полуботка були розташовані в Чернігівському, Лубенському, Гадяцькому і Ніжинському полках Гетьманщини, а також у Сумському й Охтирському полках Слобожанщини, найбільші володіння — у своєму, Чернігівському, полку (в дужках позначено кількість селянських і міщанських дворів): містечко Любеч (140); села: Оболонне (206), Орлівка (398), Савинки (88), Савинці (30), Городище (28), Козлівка (184), Криски (130), Псарівка (62), Наумівка (61), Тільна (22), Каруківка (32), Старі Боровичі (45), Боровичі (88), Внучки і Табаївка (разом 41), Павлівка (28), Білоцерківка (25), Кувічичі (27), Жукотки (33), Виблі (33), Полуботки (10), Нові Млини (13), Габрієлівка (19), Губичі (26), Андрушичі (10), Довжик (30), Губище (12), Сеньки (10), Піски (8), Скитки (6), Півці (5), Котли (6), Кислі (7), Радуль (4); слобідки: Зуряюшка (28), Загребельна (25), Корольче і Розсудів (15), Васильківка (39), Ілкупі (26), Мохнатинська (25); окрім того, зазначено 24 “сільця та 3 хутори — в них 66 дворів”. В інших полках йому належали: в Лубенському — село Коровинці з хутором (268), Ніжинському — село Типинці з хутором (4), Гадяцькому — село Хиці (4), Охтирському — село Грунки (40), в Сумському — село Михайлівка з хутором (240). Отже, всього в маєтностях Полуботка налічувалося 1 містечко, 43 села, 7 слобідок, 24 “сільця” і 6 хуторів, в них було 2647 дворів посполитих і міщан. Якщо припустити чисельність селянської сім'ї в середньому 7—8 чол., то загалом у цих маєтностях чернігівського полковника проживало близько 21 тис. чоловік.

Полуботок володів також великою кількістю промислово-торговельних закладів. У Любечі та більшості значних сіл були панські шинки (загалом понад 20). Великими господарськими комплексами були панські двори — фільварки. Так, у с. Оболонне знаходився панський двір з гуральнею, в с. Боровичі — панський двір з конюшнею й оборою, винницею, млином та поблизу на р. Снов — 7 млинів на 12 колес, в них “мелют хлеб,

валяют сукно и толкут крупу...”; в селі Довжик — двір Полуботка з конюшнею (8 коней) і оборою (53 воли і корови), в с. Кувічичі — полковничий двір з оборою і винницею; в с. Жукотки — двір сина Якова Полуботка з винницею; в містечку Любеч — два двори Полуботка з конюшнями і оборою (53 корови й воли), двір у замку в Чернігові з погребами та “ямами” з хлібом (249 четв. жита), винниця; в с. Виблі — панський двір з конюшнею (13 коней), оборою (23 буйволи) та вівчарнею (221 вівця); в с. Полуботки — панський двір з конюшнею. Загалом у маєтностях налічувалося 26 водяних млинів, комори із збіжжям, 2 пасіки, 4 винниці, 7 сукновалень, 2 гути, 4 рудні, 1 вапнярня ⁴⁰.

В “Книге пожиткам...” дається опис садиби полковника Полуботка в Чернігові: двір за р. Стрижем, у дворі — 4 кам’яні “палати” та 3 “горниці”. “В оных же палатах, читаємо далі, — на дву дверех завеси суконные красные, в сенях 3-е дверей, железные затворы, в сенях большой фонарь стеклянной; над оными палатами чердак, под палатами погребы...”. Подаємо опис однієї з “горниць” Полуботка: “горница чрез сени, в ней икон, писанных на холстине, 5-ть..., на досках икон писанных 3, в рамках персона Имп. Величества, персона Е. В., государыни императрицы; стены убиты коврами..., стол длинной, (на ньому. — Л. М.) ковер пестрой, другой стол небольшой, лавки убиты сукном голубым, 6 стульев убиты сукном красным, зеркало стенное в рамках золоченных, персона в раме его, Полуботкова, при оной светлице комната, в ней икон... семь, две лавки убиты сукном голубым, стенные часы, поставец, на стене два килима пестрые прибиты; чрез сени спальня его, Полуботкова, в ней икон 6..., у икон лампада медная небольшая, ... кипарисной крест; персоны его, Полуботковы; стол круглой с ящиками, на нем ковер пестрый, 2 зеркала стенные...; на стенах прибито два ковра, лавки убиты сукном голубым, 3 стула убиты сукном красным, кровать, над ней персона, 3 подушки камчатых, одеяло камчатое красное, опушено канвою голубой”. При спальні — кімната, в ній чимало ікон, на стінах — килими, стіл круглий, лавки, “убиты килимами красными”, “кровать кожаная” (диван. — Л. М.), настінне дзеркало тощо; “на верху оных хором чердаки 2, в сенях 2 фонаря, 2 крыльца, над ними зделаны летние покои”. В “хоромах деревянных”, в яких живе син Андрій, 2 “светлицы”; ще одна “светлица”, “при оной светлице три комнаты”.

В чернігівському замку теж знаходився “Полуботков дом, каменное строение”, внизу 4 палати, наверху — 2, під ними погріб, в якому зберігалися бочки з вином, з селітрою. В тому ж замку — “ево ж, Полуботков двор, на оном строения — изба черная с сеньми”, “на оном же дворе ям с рожью 3 ямы, в них ржи 119 осмачек, в коморе овес 20 осмачек”.

В с. Михайлівці, Сумського полку, Полуботок мав свій двір, “огорожен в замет пластом и с двух сторон покрыт гонтами”, у дворі — “светлица четверня и алкир”, в светлице три образа..., герб И. В. (Императорского Величества. — Л. М.), резной шкаф и поставец, и стол, ноги резные же, печь кахливая, 2 лавки и стены..., обиты васильковым простым сукном, 3 окна с окончинами; а в комнате кровать с верхом на слупах позолоченных и 7 окон с окончинами. При светлице сени, а в сенях 3 окна с окончины да фонарь; при сенях крилец и на верх ганки; с другой стороны при тех же сенях насупротив светлица с комнатою” і т. д. Крім того, описано ще дві “горниці” “да светлица четверня” на 6 вікон, при ній — сіни з коморою. У дворі: дві майстерні, в яких виробляли килими, спижарня, пекарня, льодовня, конюшня і “сварня, а в ней 4 воза с колесами”; кам’яний погріб, в якому “вина 54 носатки, меду 7 бочок, 4 круги воску”; у дворі колодязь; “а те все хоромы... и ворота крыты гонтами и около хором са-

ды”, виноградник, біля двору “огород овощной”. В садибі двоє воріт, біля передніх “маштелярская светлица с комнатою”. При панській садибі знаходилася обора (в ній 51 віл, 4 дійних корови), свинарник (140 свиней); на березі Псла — лазня, броварня, в ній “казанов медных 5 и при них медных труб 15, чанов 4”, неподалік конюшня (в ній 93 коней); на р. Пслі — 6 млинів, в кожному від 2 до 4 “каменя на ходу” для помолу зерна та “ступа сукноваленная и толчай, да для валенья сукна железной котел”. В тих 6 млинах зібраного хліба: 9 четв. жита, 7 четв. пшениці, 3 четв. ячменю, 6 четв. солоду тощо. У дворі також стодола, в ній 20 четв. пшениці, 40 четв. гречки, 8 четв. проса, в трьох ямах 100 четв. пшениці, ще в одній ямі 60 четв. проса, в іншій — 90 четв. гречки. Дві пасіки — на Гострому байраку і в Озацькій діброві (в них 282 вулики). В цьому ж селі Полуботків “корчемный двор”, в ньому “две светлицы с сенями”, в них жив єврей-шинкар, за яким числилося “шинкових грошей” понад 175 руб.; в селі була ще одна корчма, в ній — теж єврей-корчмар, за ним “шинкових грошей” — понад 58 руб. та в присілках за шинкарями числилося 352 руб. “шинкових грошей”. У селі також жили кушніри, кожум’яки і ткачі — піддані Полуботка.

У “Книге пожиткам...” також описано подібну садибу-фільварок, що знаходилася у с. Коровинцях Лубенського полку. Крім того, Полуботку належало 2 двори з “светлицами и комнатами” й садами в м. Галячі, двір “хоромного строения” в м. Лебедині, другий двір у Лебедині належав його сину Андрію ⁴¹.

Що ж до казкових скарбів, барилець із золотом, то “Книга пожиткам...” Полуботків про це не згадує. Зате в ній дано детальний перелік фамільних коштовностей, золотого й срібного начиння та дорогого одягу, сувоїв сукна, кармазину, оксамиту, тонкого полотна тощо. Так, у “кладовой палате” і льохах під нею зберігалися коштовності в численних шкатулках: 20 перстнів золотих з дорогоцінним камінням, 2 обручки золоті, 6 золотих і срібних хрестів, 4 серег золотих, 12 великих золотих гудзиків, 6 золотих ланцюжків, низки перлів, 2 скрині столового срібла; у тій же кладовій палаті зберігалися коштовності сина Андрія і його дружини: золотий хрест з “искрами алмазными”, 8 золотих обручок, золоті серги, 6 золотих ланцюжків, 5 намист з перлів тощо; начиння: 3 золоті чаші, 24 склянки позолочених, 12 чаш винних тощо; посаг дружини: срібне начиння та інші речі — вагою понад 1 пуд; скриня із срібним і позолоченим посудом, коштовностями тощо сина Якова. Там же зберігався дорогий одяг: 30 чоловічих кафтанів суконних і оксамитових, 21 кунтуш з оксамиту, сукна, атласу; скриня дорогого жіночого вбрання; хутра, зокрема 34 пари соболів, в окремій скрині — дорога зброя, кінська зброя, прикрашена коштовностями; у 2-х скринях — столове начиння; у 3-х — килими. В окремій скрині зберігалися 54 “печатні” книги — латинські й польські, три картини, 6 дзеркал тощо.

Було конфісковано грошей: 24 мішки та 82 невеликі “півмішки” “єфимків” (срібних талярів). У кожному мішку було срібних монет на 200 руб. та у півмішку — на 100 руб. Крім того, “сборных” грошей з рудень, броварень — 708 руб., “сборных с маетностей” — 5682 руб. ⁴²

Інших відомостей про коштовності та гроші в опису немає. Відомо також, що в лютому 1721 р. перед від’їздом на Ладозький канал Полуботок склав духовницю, заповідавши дружині 7 тис., сестрі 500, братові 300 золотих. Влітку 1723 р. перед від’їздом до Петербурга Полуботок переписав тестамент 1721 р. За новим документом, дружині він заповів 10 тис. золотих, “за упокой души” монастирям і церквам — 8 тис. рублів ⁴³. Це — всі дані про багатства Полуботка.

Після смерті Петра I, у березні 1725 р., за указом Катерини I, дружині Павла Полуботка та дітям його було повернуто конфісковані маєтності та майно, за винятком золотих, “ефимків” (талярів) та коней (останні стали надбанням царської казни).

Отже, на наш погляд, Павло Полуботок був одним з найбільших землевласників-державців і підприємців Гетьманщини першої чверті XVIII ст., проте немає підстав твердити про його “казкові” багатства і скарби.

¹ Б о д я н с к и й О. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1862; М и л о р а д о в и ч Г. А. О роде дворян Полуботков. — К., 1870; Акты фамилии Полуботков. Из архива Милорадовича. — Чернигов, 1889.

² М и л л е р Д. Архивы Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. — Харьков, 1902.

³ Див.: С а п у х і н а Л. П. Полуботківські архіви і Сумщина // Укр. істор. журн., 1992, № 3. — С. 144; К о в а л е н к о О. Павло Полуботок — політик і людина. — Чернігів, 1996. — С. 68—69.

⁴ Ш (у л ь г и н) Я. Павел Полуботок, полковник черниговский (1705—1724) // Киевская старина. — 1890. — Т. XXXI. — № 12. — С. 523.

⁵ М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии // Сборник Харьковского Историко-филологического общества. — Т. 13. — 1902. — С. 312.

⁶ Там же. — С. 305.

⁷ Акты фамилии Полуботок. Из архива графа Милорадовича. — С. 1—7.

⁸ Акты, до маєтностей Полуботков относящиеся // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских (Далі — Чтения ОИДР). — М., 1862. — Кн. 3(У). — С. 91—92.

⁹ Древности. Труды Археографической комиссии имп. Московского Археологического общества. — М., 1900. — Т. 2. — Вып. 1. — С. 147—148.

¹⁰ Акты фамилии Полуботок. — С. 8.

¹¹ С т о р о ж е н к о Н. В. Полуботок или Свечка? (Эпизод из истории малороссийского землевладения втор. пол. XVII ст. // Киевская старина, 1890. — Т. XXXI. — № 12. — С. 435—436.

¹² М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 307.

¹³ Акты, до маєтностей Полуботков относящиеся // Чтения ОИДР. — М., 1862. — Кн. 3. — С. 95.

¹⁴ Акты фамилии Полуботок. — С. 10—11.

¹⁵ Древности. Труды Археографической комиссии. — С. 307.

¹⁶ М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 307—308.

¹⁷ Б а н т ы ш - К а м е н с к и й Д. Н. История Малороссии. — М., 1830. — Т. III. Прим. 32.

¹⁸ М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 308.

¹⁹ Акты фамилии Полуботок. — С. 12; М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 308.

²⁰ Л а з а р е в с к и й А. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII в. // Русский Архив, 1880. — Кн. 1. — С. 138—139.

²¹ Акты фамилии Полуботок. — С. 12.

²² М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 309.

²³ Акты фамилии Полуботок. — С. 13—18.

²⁴ Чтения ОИДР. — М., 1862. — Кн. 3(У). — С. 96—97; М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 309.

²⁵ М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 22—23.

²⁶ Сборник имп. Русского исторического общества. — СПб., 1871. — Т. III. — С. 352, 395; М о д з а л е в с к и й В. Павел Леонтьевич Полуботок. Биографический очерк. — СПб., 1903. — С. 4.

* В журналі царської канцелярії є запис: 10 листопада 1708 р. “бил челом” цареві полковник Полуботок, “что бывший гетман Мазепа, с начала гетманства имея злобу на гадяцкого полковника Михаила Васильева (Самойловича. — Л. М.), взял себе по нем во владение все маєтности его (в Сумському і Лубенському полках. — Л. М.), из них отдал племяннику своему, Ивану Обидовскому...”, — решту “раздал кому хотел”... “А как он полковник Полуботок, есть ближний наследник к тем маєтностям Васильева (Михайла Самойловича. — Л. М.), ибо жена его, Полуботка, Васильеву родная сестра, а сверх того имеет государь его, Полубот-

ка, в особливом своем монаршеском милостивом призрении за многие верные службы, просил государя пожаловать его и велеть помянутые маестности..., по данной ему грамоте, и границам отдать ему в вечное владение” / Экстракт о селе Коровинцах // Чтения ОИДР. — М., 1862. — Кн. 3(У). — С. 121—122.

²⁷ Чтения ОИДР. — М., 1862. — Кн. 3(У). — С. 110—112.

²⁸ Там же. — С. 113—115.

²⁹ М о д з а л е в с к и й В. Указ. соч. — С. 6.

³⁰ Акты фамилии Полуботок. — С. 35—50; М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 309.

³¹ Чтения ОИДР. — М., 1862. — Т. 3(У). — С. 97—98.

³² М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 309.

³³ Акты фамилии Полуботок. — С. 50—52.

³⁴ М и л л е р Д. П. Архивы Харьковской губернии. — С. 309—310.

³⁵ Л а з а р е в с к и й А. Павел Полуботок // Русский Архив, 1880. — Кн. 1. — С. 146.

³⁶ Там же. — С. 142—143; М о д з а л е в с к и й В. Указ. соч. — С. 7; Д ж и д ж о р а І. Україна в першій половині XVIII ст. — К., 1930. — С. 13; К о в а л е н к о О. Назв. праця. — С. 13—16.

³⁷ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. VI. — Док. № 4049. — С. 736.

³⁸ Чтения ОИДР. — М., 1862. — Кн. 3(У).

³⁹ Там же. — С. 54, 62, 69, 71—72, 82—83.

⁴⁰ Там же. — С. 47—61.

⁴¹ Там же. — С. 4—23.

⁴² Там же. — С. 29—30.

⁴³ Сборник Харьковского историко-филологического общества. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. — Т. II. — Ч. 1—2. — Харьков, 1902. — С. 316—318; С а п у х і н а Л. П. Назв. праця // Укр. істор. журн. — 1992. — № 3. — С. 143.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

О. І. ТРАВКІНА (Чернігів)

**Чернігівський колегіум
(до 300-річчя заснування)**

У 2000 р. виповнюється 300 років Чернігівському колегіуму — першому навчальному закладу вищого рівня у Лівобережній Україні, який діяв з 1700 по 1786 р. ¹ і був реорганізований у семінарію. Заснований з ініціативи відомих церковних і культурних діячів другої половини XVII — початку XVIII ст. Л. Барановича та І. Максимовича за підтримки гетьмана І.С.Мазепи, Чернігівський колегіум поряд з Києво-Могилянською академією та Харківським колегіумом був одним із визначних осередків просвіти і культури XVIII ст. в Україні.

На жаль, на відміну від Києво-Могилянської академії та Харківського колегіуму, діяльність яких вивчена досить ґрунтовно, дослідження Чернігівського колегіуму обмежується, в основному, двома працями, надрукованими в другій половині XIX ст. ² В XX ст. практично не було жодної наукової публікації, присвяченої діяльності колегіуму. В новітній час такі автори, як З. І. Хижняк (“Києво-Могилянська академія”, К., 1988), В. Микитась (“Давньоукраїнські студенти та професори”, К., 1994), М. Попович (“Нариси історії культури України”, К., 1998) лише торкнулися історії Чернігівського колегіуму ³.

Заснування саме в Чернігові другого в Гетьманщині після Києво-Могилянської академії навчального закладу вищого рівня не випадкове. Чернігів був визначним центром древньої Чернігівсько-Сіверської землі. З другої половини XVII ст. тут утвердилися цілі династії могутніх і багатих козацьких старшин — Лизогуби, Дуніни-Борковські, Полуботки, котрі

відбудовували місто, відновлювали його старовинні храми. Піднесенню Чернігова сприяло і високоосвічене духовенство. Чернігівським архієпископам, які володіли найбільшою в Гетьманщині єпархією, імпонувало мати свою резиденцію в місті, що за славою здавна дорівнювало Києву⁴. Перевівши в Чернігів свою кафедру (1672 р.), найвпливовіший з українських ієрархів Лазар Баранович перетворив Чернігів на значний просвітницько-культурний осередок Лівобережної України, згуртувавши навколо себе таких відомих письменників та духовних проповідників, як Дмитрій (Туптало) Ростовський, І. Галятовський, Т. Богданович, Л. Крщонович, І. Максимович.

Витоки Чернігівського колегіуму історична традиція пов'язує з новгород-сіверським періодом діяльності Л. Барановича, який після висвячення в чернігівські єпископи в 1657 р. обрав Новгород-Сіверський місцем свого перебування, відновив там Спасо-Преображенський монастир, застнував друкарню та школу, а потім перевів їх до Чернігова.

На жаль, крім короткого свідчення загальновідомого описувача краю О. Ф. Шафонського, інших відомостей про ці школи не маємо⁵. Попередником шкіл Л. Барановича деякі дорадянські дослідники вважали єзуїтський колегіум, що був заснований в Новгороді-Сіверському ще в 1636 р. каштеляном каменецьким, старостою сіверським О. П'ясочинським для навчання православних дітей⁶.

Але за свідченням А. Страдомського, цей колегіум був зруйнований під час Визвольної війни українського народу середини XVII ст. і більше не відновлювався⁷.

З першої ж історичної згадки про заснування Чернігівського колегіуму, яка міститься в передмові книги “Зерцало от писанія Божественного”, виданої 1705 р. в Чернігові, дізнаємося, що Л. Баранович вирішив через занепад шкіл Києво-Могилянських “потщася воздвигнути ученіє”⁸ в Чернігові при архієрейському домі. Дійсно, в часи Руїни Києво-Могилянська колегія дуже постраждала через військові дії: у 1658—1660 рр. велика пожежа майже знищила її будівлі, а в 1665 р. Братський монастир і школи при ньому було повністю зруйновано. І лише в 1669 р. за відновлення Київської колегії взявся ректор В. Ясинський⁹.

Як далі зазначалося в “Зерцалі”, за короткий час Київський колегіум розквітнув, а в Чернігові “малых ради именій, пространства и скудности невозмогша расширенны и сугверждены быти”¹⁰, тобто чернігівські школи через брак коштів і місця не змогли розширитися та зміцніти.

Л. Барановичу через вищеназвані причини не вдалося створити навчальний заклад вищого рівня з повним комплектом класів та відповідним обсягом предметів. Можливо, то були школи, де навчали учнів початкової грамоти, ймовірно, розпочинали вивчати латинську мову.

Крім цих скупих свідчень про школи Л. Барановича, які містяться в “Зерцалі”, є відомості про те, що в них викладав І. Максимович¹¹, можливо, латинську мову, — випускник Києво-Могилянської колегії, потім її викладач, він п'ять років перебував на значній посаді лаврського проповідника, а потім на посаді економа Лаври, намісника Брянського Свенського монастиря¹². В 1695 р. І. Максимович був висвячений на архімандрита старовинного Чернігівського Єлецького монастиря¹³.

Сім'я Максимовичів здобула особливу “милість” у гетьмана І. С. Мазепи. Батько І. Максимовича Максим Васильківський, який відав збором мита з привозних товарів, приносив значний прибуток військовому скарбу і знаходився, як і його сини, під гетьманською “обороною”¹⁴. Шість його синів досягли досить високого становища у суспільстві: стали бунчужковими і значковими товаришами. Петро служив компанійським полков-

ником, Дмитро був генеральним бунчужним і одним із головних однодумців І. С. Мазепи. Закінчив свої дні на засланні в Архангельську¹⁵. Сьомий син — І. Максимович обрав духовну кар'єру. Довірені особи гетьмана: генеральний обозний В. Дунін-Борковський, чернігівський полковник Я. Лизогуб, генеральний бунчужний І. Скоропадський проголосували за його кандидатуру на виборах чернігівського архієпископа¹⁶. Відправляючи до Москви І. Максимовича, гетьман письмово просив царя та патріарха про висвячення його на архієпископа. Воно відбулося 10 січня 1697 р.¹⁷

Користуючись підтримкою гетьмана І. С. Мазепи, І. Максимович у 1700 р. реорганізував школи Л. Барановича в колегіум за зразком Києво-Могилянської академії.

На знак подяки гетьману Мазепі як патрону колегіуму в 1705 р. був піднесений збірник “Зерцало от писанія Божественного” від заснованого закладу.

У вірші на герб І. С. Мазепи, написаного польською мовою, від неопоетів колегіуму зазначалося, що гетьман дав дозвіл на відкриття колегіуму¹⁸. В збірнику повідомлялося, що за допомогою, скоріше за все І. С. Мазепи, було побудовано приміщення колегіуму “оучилищ каменных шесть за скудностью мейсца под единым покровом”¹⁹. Це дало можливість відкрити ще один клас риторики: “живи будем, в настоящей год (тобто в 1705 р. — Авт.) риторическому оучению начало положено буде”²⁰.

Таким чином, колегіум в Чернігові був заснований І. Максимовичем при кафедральному Борисоглібському монастирі за безпосередньої підтримки та фінансуванні І. С. Мазепи.

Колегіум в цей період називався на честь свого засновника “Архієпископо Максимовичевським Чернігівським” (Archiepiscopo Maximowitanió Czernihowiac)²¹.

Процес становлення Чернігівського колегіуму як навчального закладу розтягнувся на декілька років. Це пояснюється не тільки браком коштів, приміщень, але і тим, що в колегіумах панувала класна, а не предметна система викладання предметів²², коли один учитель навчав всіх дисциплін і разом зі своїм класом поступово переходив від нижчого до вищого курсу. Так, починаючи з 1700 по 1705 р. на протязі чотирьох років у Чернігівському колегіумі було відкрито 4 класи: три граматичні, та, ймовірно, наступний за ними клас поетики, тобто кожного року з переходом учнів до вищого курсу відкривався новий клас. Як свідчить “Зерцало”, в 1705 р. гетьмана І. С. Мазепу вже вітали три класи, як їх тоді називали, “школи” колегіуму: “skola infima, crammatika, syntaxis”²³.

Можливо, в цей час вже був і клас поетики, оскільки мудрість та військові справи гетьмана вихваляли неопоети колегіуму.

Таким чином, структура нижчих граматичних класів Чернігівського колегіуму (поділ на класи відповідав навчальним дисциплінам, що в них викладалися), а також наступних була аналогічною киево-могилянським і залишалася незмінною на протязі XVIII ст. і лише час від часу навчальна програма поповнювалася новими предметами. Принципи організації, обсяг та зміст навчальних програм в Києво-Могилянській академії були подібні до польських, західноєвропейських колегіумів (академії).

Викладання предметів велося латинською мовою, яка вважалася мовою науки, освіти і культури. Латинська мова вивчалася в нижчих 4-х граматичних класах. Щоправда, на відміну від Київської академії, де в кожному граматичному класі викладав один учитель, в Чернігівському колегіумі в двох нижчих граматичних класах — аналогії (фарі) та інфімі — один учитель навчав читанню, письму та початкам латинської граматики, так само як в двох вищих граматичних класах — граматики та синтаксими —

один учитель викладав правила латинської граматики, синтаксису, тренував учнів в перекладах з польської і рідної мови на латинську та навпаки.

У бібліотеці Чернігівської семінарії свого часу зберігалися більше сотні *ludus literalis* — зразків учнівських робіт, практичних вправ як класних (*exercitia*), так і домашніх (*occupaciones*) латинською, польською та слов'янською мовами, які виконували учні в класі граматики та синтаксими²⁴. Латинську мову вивчали за тим же самим підручником Емануїла Альвара “*Institutiones linguae latinae*”, що і в Київській академії, який був дуже популярний в Європі²⁵.

Вивчення латинської мови вимагало певної підготовки, тому до колегіуму приймали учнів, котрі вмели вже читати та писати рідною мовою. Так, в указі чернігівської консисторії 1742 р. зазначалося, що священнослужителі зобов'язані навчати своїх дітей вдома “простого русского писания”, вказувалося, чому саме треба навчати дітей і з якого віку: “От семи-летнего возраста по последней мере, трилетней срок детей своих русской грамоте, як то: букваря з десятисловіемъ, часослова, псалтиря и скорописной все прилежное имели старательство и ко ученію в славено-греко-латинскія колегіума Черниговскаго школы высылали”²⁶.

У граматичних класах вивчали також слов'янську (пізніше — російську) та польську мови.

Що стосується вивчення польської мови в Чернігівському колегіумі, то її викладання було зумовлено традицією, яка склалася, коли Україна входила до Речі Посполитої. Вона вивчалася в Києво-Могилянській академії, заснованій П. Могилою за зразком польських колегій²⁷. Багато викладачів Києво-Могилянської колегії вчилися в польських академіях: Краківській, Люблінській, Замойській, Віленській. У колегіумівських курсах широко використовувалася польська література: як підручники, так і віршовані та прозові твори. Чимало письменників України писали свої твори польською мовою: Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Дмитрій Ростовський, Іван Орновський, Стефан Яворський, Лаврентій Крщонович, Іван Величковський.

Про вивчення та використання польської мови в Чернігівському колегіумі свідчать насамперед зразки практичних вправ учнів граматичних класів, про що згадувалося вище, вірші та приклади в лекційних курсах викладачів колегіуму, наприклад в риториці “Ключ знання” 1708 р., вірші в панегірику, піднесеному архимандриту Єлецького монастиря Т. Максимовичу від учнів Чернігівського колегіуму в 1730 р. Польською мовою були написані також вірші на смерть чернігівського архієпископа А. Дубневича, які склав в 1750 р. студент колегіуму О. Павловський²⁸. Деякі з викладачів Чернігівського колегіуму були вихідцями з Західної України (частина її знаходилася на той час під владою Польщі), навчалися у Львівській академії: Софроній Зимінський — префект в 1737—1739 рр. та Панфутій Захаржевський, вчитель граматики. У колегіумі навчалися студенти з Західної України. Про значну увагу, яка приділялася вивченню польської мови, свідчило те, що в 30-ті рр. XVIII ст. навчальний заклад називався Чернігівська славено-польсько-латинська колегія²⁹. Польська мова вивчалася в Києво-Могилянській академії до кінця XVIII ст. В Чернігівському колегіумі вона також викладалася протягом XVIII ст. Так, в атестаті випускника колегіуму І. Левицького в переліку предметів, які він вивчав, вказується і польська мова³⁰. В 1781 р., згідно з указом консисторії, вітати наслідника престолола, що прибув до Чернігова, повинні були учні декількома мовами, котрі вивчалися в колегіумі, в тому числі і польською³¹.

Та все ж основна увага в колегіумі приділялася опануванню латинської мови. Курси поетики, риторики та філософії, які були наступними після граматичних класів, викладалися латинською мовою.

До середини 30-х рр. у Чернігівському колегіумі поетика не була виділена в окремих клас, а викладалася разом з риториною, логікою та діалектикою одним вчителем, а саме префектом³².

У курсах поетики та риторики вивчали теоретичні засади античної поезії та красномовства, вчилися писати поетичні твори латинською та польською мовами, складати і проголошувати промови, панегірики, проповіді і т. п.

Згідно з академічною традицією, що існувала в Києво-Могилянській академії і в Чернігівському колегіумі, кожний викладач поетики, риторики, філософії повинен був підготувати свій курс лекцій, який він диктував своїм студентам. На жаль, до нашого часу збереглася незначна кількість рукописних підручників Чернігівського колегіуму.

Перший підручник, який був створений в Чернігівському колегіумі, — це курс риторики “Clavis scientiarum” (“Ключ знання”) 1708 р., автором якого М. Докучаєв вважав першого префекта колегіуму Антонія Стаховського³³. Місцезнаходження його на даний час невідоме. Риторику було написано під впливом відомої “Поетики” Ф. Прокоповича³⁴, вона мало чим відрізнялася за своїм змістом від риторики викладачів Києво-Могилянської академії, складалася, власне, з риторики та логіки з діалектикою, які читалися в кінці курсу.

В той же час риторику “Ключ знання” мала незвичну, своєрідну форму викладу³⁵. Вона була написана у формі “військової інструкції” з використанням відповідної термінології. Розділи, на які поділявся курс, носили назву караулів. Полководець (наставник) навчав студентів прийомів риторики боротьби, для роз’яснення яких наводилося 11 прикладів латинською мовою та 2 — польською і т. д.

Алегорично-символічна форма, в якій написана риторика, характерна для барокової літератури.

Військовий характер цього підручника М. Докучаєв пояснював тим, що в ньому в опосередкованій формі дістали відображення події російсько-шведської війни³⁶.

Цій темі також присвячені драматичний твір “Провіщення риторської Сивілли” та два віршовані твори на честь Марса і кант на честь св. Катерини, вміщені в риториці як додаток³⁷.

Дійовими особами в драмі були св. Катерина, яка пророкувала загибель римському імператору Максенцію, та філософи, які дискутували з цього питання. Всього в п’єсі 12 дій. Основна ідея твору — покровительство св. Катерини правочинному імператору Костянтину та його перемога над Максенцієм. Тут малася на увазі перемога Петра I над неправочинним Карлом XII під покровительством св. Катерини, яка була патрональною святою дружини Петра I Катерини³⁸. Вже на початку існування Чернігівського колегіуму в ньому, як і в Києво-Могилянській академії, склалися та ставилися п’єси. Автором драматичних творів, як правило, був учитель курсу поетики, в даному випадку префект А. Стаховський, що викладав поетику та риторику. “Спудеї” Чернігівського колегіуму часто виступали з п’єсами як на громадські, так і релігійні свята. На літніх канікулах студенти старших курсів, об’єднавшись у своєрідні театральні трупи, мандрували по Україні, розігруючи діалоги, сцени, п’єси в містах, селах, садибах, заробляючи таким чином на прожиття, на продовження навчання в колегіумі. Як цікаву ілюстрацію таких “епитицій” чернігівських “спудеїв” можна навести премеморію сотенної Салтиководівської канцелярії Ніжинсько-

го полку префекту Чернігівського колегіуму С. Новопольському 1748 р., в якій мова йшла про групу студентів-“комедіантів” класу риторики колегіуму у складі 10 чоловік, які найняли двох музик у Полтаві і мандрували по Україні, були навіть в Січі³⁹. Що ж стосується віршів на честь Марса та канта, присвяченого св. Катерині, вміщених в риторичі “Ключ знання”, то вони були також, як стверджував М. Докучаєв, відгукми на актуальні події російсько-шведської війни⁴⁰. Кант на честь св. Катерини співався студентським хором Чернігівського колегіуму. В минулому столітті існував нотний запис цього канта⁴¹.

Курс чернігівської риторичі 1708 р. закінчувався викладанням логіки з діалектикою. Однією з головних цілей цього заключного розділу риторичі було навчити студентів логічно мислити, правильно будувати докази, застосовувати вірну та переконливу аргументацію, вміти дискутувати.

“Ключ знання” містив також особливий розділ — “Конклюдії”, який не був завершений. Це свідчить про те, що, ймовірно, в Чернігівському колегіумі в кінці курсу риторичі, що був до запровадження в 1749 р. філософії, так би мовити, останнім, випускним, проводилися диспути, які звичайно в Києво-Могилянській академії влаштовувалися наприкінці філософського та богословського курсів замість екзаменів.

Автором риторичі “Ключ знання”, а також драми, віршів та канта в його додатку, як вже зазначалося, був перший префект Чернігівського колегіуму А. Стаховський.

А. Стаховський, вихідець з Чернігівщини, отримав освіту в Києво-Могилянській колегії. Вчителем його, ймовірно, був І. Максимович⁴². Доля, просування по службі А. Стаховського тісно пов’язані з І. Максимовичем, який, певно, був його покровителем: при архієпископі І. Максимовичі він займав посаду кафедрального проповідника⁴³, з 1700 р. — намісника Борисоглібського монастиря та префекта колегіуму⁴⁴, з 1709 р. — став архімандритом новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря, а в 1713 р. він висвячується на чернігівського архієпископа, після смерті І. Максимовича наслідує його кафедру митрополита в Тобольську.

В особі А. Стаховського І. Максимович знайшов собі вірного помічника у справі організації та становлення Чернігівського колегіуму, перетворення його на значний культурно-освітній осередок Лівобережної України. Співпраця двох непересічних, талановитих особистостей на ниві освітянсько-літературної діяльності сприяла неабиякому піднесенню та розквіту колегіуму, саме в перший період його існування. Про це свідчить насамперед ціла низка друкованих праць, які виходили в співавторстві архієпископа, префекта та інших викладачів Чернігівського колегіуму.

Так, в 1705 р. вийшов збірник “Зерцало от писанія Божественного”, який був піднесений гетьманові І. С. Мазепі від засновника та викладачів Чернігівського колегіуму. В присвяті гетьмана вихваляли за будівництво та оздоблення церков у Києві, розбудову Києво-Могилянської колегії, меценатство в Чернігові, славили його військові справи. Присвята мала підпис: “Іеромонах Антоній наместник кафедры Черниговской и префект колегіуму Архиепископии Черниговской с труждающимися”. Гетьмана вітали також три граматичні класи латиною, неопети — польською мовою. В збірнику містилися історичні відомості про заснування Чернігівського колегіуму, вірші до гербів І. Мазепи, І. Максимовича й інших ілюстрацій.

Основний зміст “Зерцала” становили твори, зібрані в “едень пластырь”, “наченшими трудитися в новосооруженных училищах Черниговских”⁴⁵.

У 1703 р. архієрейська кафедра отримала чотири книжки Іоанна Златоуста, які були перекладені з грецької мови на латинську і видані у Венеції в 1574 р.⁴⁶ З латинської мови твори І. Златоуста, ймовірно, були перекладені викладачами Чернігівського колегіуму в 1703 р.⁴⁷ і три з них вміщені в “Зерцалі”, так само як і три проповіді І. Максимовича, котрі той прочитав, перебуваючи на посаді лаврського проповідника у 1675—1680 рр. В збірнику також містилися силабічні вірші про страждання Ісуса Христа, автором яких, мабуть, був А. Стаховський. Як бачимо, вже на початку існування Чернігівського колегіуму створено найцікавіший збірник, який продемонстрував гетьману І. С. Мазепі — патрону Чернігівського колегіуму — значні досягнення в поетичному та риторичному мистецтві викладацького складу колегіуму і його засновника.

Того ж року, що і “Зерцало”, був надрукований ще один твір — “Алфавіт собранный рифмами сложенный”⁴⁸, зміст якого становили понад десять тисяч віршів про життя святих, розміщених в алфавітному порядку. В другу частину книги, крім повістей про життя святих, включені розповіді з стародавньої історії середніх віків з посиланням на Баронія та інших авторів.

Вважалося, що автором “Алфавіту” був І. Максимович, який підписався під його присвятою, але в ній же сказано, що “Алфавіт названий, трудом училищ наших полионолатинских ныне сооруженных новочерниговских”⁴⁹, тобто “Алфавіт” був, певно, створений колективною працею педагогів Чернігівського колегіуму. І. Максимович, треба вважати, був його редактором. У передмові “Алфавіту” зазначалося, що книга призначалася Чернігівському колегіуму:

“Се ти Черниговски Афины духовну
Предлагаю трапезу книги рифмословну”.

“Алфавіт собранный рифмами сложенный” був присвячений Петру І і його сину Олексію. Разом з іншими творами І. Максимовича — “Богородице Дево” та “Толкование на псалом 50-й” — “Алфавіт” префект колегіуму А. Стаховський в 1708 р. підніс Петру І⁵⁰. Тим самим І. Максимович, певно, хотів сповістити царя про успіхи навчального закладу, недавно ним заснованого, зробити Чернігівський колегіум відомим далеко за його межами.

В 1710 р. був виданий переклад книги протестантського богослова Іогана Гергарда “Богомыслие” з присвятою Стефану Яворському від “труждающихся в коллегии Архиепископии Черниговской”⁵¹. Книга І. Гергарда вийшла в Лейдені в 1627 р. Переклад книги здійснено в Чернігівському колегіумі. І. Максимович, можливо, був його редактором і доповнив до кожного розділу по два вірші, яких не було в латинському виданні⁵². Наступне видання цієї книги здійснено в 1711 р. за розпорядженням Петра І, який, мабуть, був ознайомлений з її перекладом, зробленим в Чернігівському колегіумі. Але пізніше, в 1720 р., книгу заборонив той же самий цар, тому що “в ней явилась многая лютеранская противность”⁵³.

Як навчальний посібник богословського характеру, певно, використовувався в Чернігівському колегіумі твір Ієремія Дрекселя “Іліотропіон”, надрукований в Мюнхені в 1627 р. Переклад з латинської мови на церковнослов'янську збірника, що в перекладі означає “Соняшник”, здійснив І. Максимович⁵⁴. Твір поділений на п'ять частин і побудований на прикладах із життя державних діячів стародавності, філософів, церковних письменників: О. Македонського, Фемістокла, Епиктета, Сенеки.

Переклад І. Максимовича надрукований в 1714 р. На початку книги — присвята І. Максимовичу від “трудолюбцев, учителей, послушницев и всея братии дому архиерейского Черниговского”⁵⁵.

В 1716 р. викладачі Чернігівського колегіуму переклали історію Риму Тіта Лівія⁵⁶. Це був перший переклад творів знаменитого історика на слов'янську мову. Переклад, чотири об'ємні томи, зберігався в Московській патріаршій бібліотеці. Цікаво, що в одному з томів знаходилася записка, зроблена рукою Григорія Сковороди: “Пре году месяца маи е о день купил Сковорода, дал восем алтын”⁵⁷.

1717 р. колишній вчитель Чернігівського колегіуму архімандрит Троїцько-Іллінського монастиря Герман Кононович вперше в Чернігові здійснив видання Нового Завіту⁵⁸, де зробив спробу розтлумачити, прокоментувати не зовсім зрозумілі для читача розділи Нового Завіту.

Таким чином, вже в перший період свого існування Чернігівський колегіум завдяки зусиллям його засновника І. Максимовича, першого префекта А. Стаховського, інших викладачів перетворився в значний центр просвіти в Лівобережній Україні, який був єдиним у регіоні до створення Харківського колегіуму.

Саме в цей час у Чернігівському колегіумі значного розвитку досягло мистецтво віршування, драматургія, перекладацька діяльність, відбувалися диспути, в яких знаходили відгуки визначні події суспільно-політичного життя того часу.

До нашого часу збереглося ще декілька рукописних підручників викладачів Чернігівського колегіуму. Вони знаходилися у бібліотеці Софійського собору в Києві і ввійшли до каталога професора М. І. Петрова⁵⁹. Нині вони зберігаються в Національній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського НАН України⁶⁰. Це риторика “Reginae hortus eloquentiae” (“Сад цариці красномовства...”, 1717 р.), “Informator artis oratoriae” (“Вихователь ораторського мистецтва”, 1718 р.), риторика префекта І. Дубинського (1724—1725 рр.), риторика “Domus Tullianae eloquentiae” (“Будинок Туліанового красномовства”, 1726—1727 рр.), “Tullius in campis oratoriis” (“Тулій на нивах ораторських”, 1738 р.). Риторики були написані латиною і до нашого часу не досліджені.

Судячи з пишномовних, метафоричних назв курсів, автори їх продовжували барокові традиції письменників чернігівського літературно-мистецького осередку, таких як Л. Баранович, І. Величковський, Л. Крщонович, І. Максимович, А. Стаховський, широко використовували умовно-алегоричні образи, античну міфологію, різноманітну орнаментику. Особливо характерною в цьому відношенні була поетика викладача Чернігівського колегіуму Й. Лип'яцького, написана під значним впливом естетики бароко. Курс прочитаний в 1735—1736 рр. Нині він зберігається у Львівській бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України⁶¹.

В поетиці Й. Лип'яцького, крім латиномовних віршів, містяться і українські, головним чином, відомого барокового поета І. Величковського.

Незважаючи на те, що лекційні курси чернігівських викладачів продовжували писатися латинською мовою і базувалися на античній теорії віршування та ораторського мистецтва, все більше уваги в них приділялося вітчизняній літературі. Починаючи з 30—40-х рр. XVIII ст. у прикладних розділах з'являються зразки українською і російською мовами. Якщо в риторичі префекта Чернігівського колегіуму Фаддея Кокойловича, яка була прочитана на початку 20-х рр. XVIII ст., зразки російською мовою ще не зустрічаються, то в рукописній риторичі 1748 р. префекта С. Новопольського приклади російською мовою займали вже приблизно половину курсу⁶².

В 50—60-ті рр. XVIII ст. у Київській академії і Харківському колегіумі запроваджується викладання російської мови, російської поезії та риторики⁶³. В Чернігівському колегіумі їх викладання розпочалося у другій половині XVIII ст. за тими ж самими друкованими підручниками, що і в інших навчальних закладах: М. Смотрицького, А. Байбакова, М. Ломоносова. Латинську мову, поезію та риторику вивчали за підручниками М. М. Бантиша-Каменського, Ф. Прокоповича, І. Бургія⁶⁴.

Наступним курсом, який читався в Чернігівському колегіумі після риторики, був курс філософії, запроваджений в 1749 р. Філософія разом з наступним за ним курсом богослов'я становила вищий ступінь наук "superiora", що викладався на той час у Києво-Могилянській академії та Харківському колегіумі. Філософія вивчалася два роки. Запровадити повний "курс наук" в Чернігівському колегіумі намагався ще в кінці 30-х рр. XVIII ст. чернігівський єпископ Н. Сребницький⁶⁵. Але через брак приміщень він не зміг цього зробити. В 1749 р. з ініціативи чернігівського єпископа А. Дубневича, в минулому одного з найкращих ректорів та викладачів Києво-Могилянської академії, був відкритий клас філософії⁶⁶, який розміщувався в монастирській трапезній, що було дуже незручно, бо заняття відбувалися в перервах між церковними службами та трапезами монахів⁶⁷ (зараз це приміщення відоме як колегіум).

(Далі буде)

¹ Травкіна О. І. До питання про місцезнаходження Чернігівського колегіуму та організацію його в семінарію // Сіверянський літопис. — 1997. — № 5. — С. 89.

² Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700—1712 гг.) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1870. — № 14—16, 20; 1871. — № 1—2; Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1896. — № 5—8, 11, 13—17; 1897. — № 1, 6, 8, 24; 1898. — № 6, 7, 9, 11, 12, 16, 17; 1899. — № 2, 4.

³ Хижняк З. И. Киево-Могилянская академия. — К., 1988. — С. 184; Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. — К., 1994. — С. 115, 138—139; Попович М. Нариси історії культури України. — К., 1988. — С. 247.

⁴ Модзалевский В. Л., Савицкий П. Н. Очерки искусства старой Украины // Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. — Чернігів, 1992. — С. 107.

⁵ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 280.

⁶ Богуславский П. И. Антоний Стаховский архиепископ Черниговский и первые годы Черниговской семинарии. — Чернигов, 1913. — С. 5.

⁷ Страдомский А. Переписка префектов Черниговского колегіума, ієромонаха Сильвестра Новопольского и Киевской академии, ієромонаха Георгія Конисского о ученике колегіума Петре Минце // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1866. — 15 ноября. — С. 706.

⁸ Зерцало от писанія Божественного. — Чернігів, 1705. — С. 11.

⁹ Величко С. Літопис. — К., 1991. — С. 136.

¹⁰ Зерцало от писанія Божественного. — С. 11.

¹¹ Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700—1712 гг.) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1870. — № 15. — С. 275.

¹² Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. — Чернигов, 1861. — С. 57.

¹³ Там же.

¹⁴ Модзалевский В. П. Краткий очерк жизни св. Іоанна Максимовича (Підготовка до друку і передмова О. Б. Коваленка) // Сіверянський літопис. — 1998. — № 5. — С. 136.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. — С. 58.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Іван Мазепа (Упорядкування і передмова В. Шевчука). — К., 1992. — С. 104.

¹⁹ Зерцало от писанія Божественного. — С. 12.

²⁰ Там же.

- ²¹ Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700—1712 гг.) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1870. — № 16. — С. 289.
- ²² Грушевський М. Історія України-Руси. — К. — Т. 6. — С. 451.
- ²³ Зерцало от писанія Божественного. — С. 8.
- ²⁴ Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700—1712 гг.) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1870. — № 16. — С. 289.
- ²⁵ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. — К., 1981. — С. 224.
- ²⁶ Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1903. — № 24. — С. 872.
- ²⁷ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. — С. 40.
- ²⁸ Труды Черниговской губернской архивной комиссии. — Чернигов, 1915. — Вып. XI. — С. 134—135.
- ²⁹ Страдомский А. Никодим Сребницкий епископ Черниговский и Новгород-Северского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1876. — № 23. — С. 724.
- ³⁰ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО), ф. 679, оп. 1, спр. 1253, арк. 50.
- ³¹ ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 1253, арк. 20.
- ³² Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1897. — № 12. — С. 507.
- ³³ Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700—1712 гг.) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1870. — № 20. — С. 413.
- ³⁴ Там же. — С. 289.
- ³⁵ Там же. — С. 303.
- ³⁶ Там же. — С. 306.
- ³⁷ Там же. — С. 295.
- ³⁸ Там же. — С. 298.
- ³⁹ Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1896. — № 14. — С. 438.
- ⁴⁰ Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700—1712 гг.) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1870. — № 16. — С. 289.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700—1712 гг.) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1870. — № 15. — С. 215.
- ⁴³ Там же. — № 20. — С. 406.
- ⁴⁴ Там же. — С. 407.
- ⁴⁵ Зерцало от писанія Божественного. — С. 16.
- ⁴⁶ Каменева Т. М. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Государственной библиотеки им. В. И. Ленина. — М., 1959. — Т. III. — С. 285.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Алфавіт собранный рифмами сложенный. — Чернигов, 1705.
- ⁴⁹ Каменева Т. М. Черниговская типография, ее деятельность и издания. — С. 283.
- ⁵⁰ Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700—1712 гг.) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1871. — № 1. — С. 12.
- ⁵¹ Каменева Т. М. Черниговская типография, ее деятельность и издания. — С. 291.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Там же. — С. 294.
- ⁵⁵ Там же. — С. 295.
- ⁵⁶ Лиховицкий А. Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1897. — № 20. — С. 722.
- ⁵⁷ Там же. — С. 723.
- ⁵⁸ Новый завіт. — Чернігів. — 1717.
- ⁵⁹ Добровольский П. К истории Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1904. — № 18. — С. 626—629.
- ⁶⁰ Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. — С. 145—146, 179, 326.
- ⁶¹ Маслюк В. П. Латинськы поетики і риторики XVII—I пол. XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. — К., 1983. — С. 231.

⁶² Б л а г о в е щ е н с к и й М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1904. — № 4. — С. 143.

⁶³ Х и ж н я к З. І. Києво-Могилянська академія. — С. 66; П о с о х о в а Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII — I пол. XIX ст.). — С. 81.

⁶⁴ Л и т и н с к и й В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1898. — № 17. — С. 666.

⁶⁵ ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 1556, арк. 1.

⁶⁶ Б л а г о в е щ е н с к и й М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1903. — № 22. — С. 771.

⁶⁷ Там же. — С. 771.

В. С. Шандра

Проблеми історії України нового часу

В. С. ШАНДРА (Київ)

Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М. Г. Рєпніна (1816—1834) *

1833 р. малоросійський губернатор дійшов висновку, як облаштувати побут козаків, щоб зберегти їх як окремий стан. Створювалася Головна господарська контора для малоросійських козаків, яка відала їхніми справами⁵⁸. На думку М. Г. Рєпніна, така установа унеможливить переведення козаків на становище державних селян. Згідно з статутом, схваленим імператором 17 січня 1834 р., нагляд і опікування малоросійськими козаками здійснював губернатор, який діяв через губернські і повітові присутствія. Козаки зберігали станові привілеї у правовому відношенні, коли йшлося про цивільні справи. Військові справи розглядав карний суд, який міг позбавити винного стану і зарахувати в солдати. Контора підпорядковувалася Міністерству фінансів і малоросійському генерал-губернатору й знаходилася, як і правитель краю, у Полтаві.

Управління було колегіальним: складалося з голови і трьох радників. Керівника контори — попечителя — призначав губернатор з місцевих дворян. Ним став чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторові князь Г. О. Баратов. Правитель краю призначав і звільняв радників: секретаря, бухгалтера і землеміра. Свої управлінські функції контора здійснювала через попечительства та волосні правління, створені в місцях найбільшої осілості козаків.

Основне завдання контори та її місцевих установ — “привести в известность козаков и их промыслы, чтоб они платили все повинности и платежи и ограждать козаков от обид”⁵⁹, сприяти збереженню козацької земельної власності, контролювати перехід козаків до інших станів та вести статистику їхньої кількості, майна, рекрутської повинності. Контора також повинна займатися, як передбачав М. Г. Рєпнін, влаштуванням освітніх та богодільних закладів.

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2000. — № 4.

Волосні правління, очолювані головами, яких призначав губернатор, мали забезпечувати своєчасну сплату податків, а для цього здійснювати контроль за козацьким землеволодінням, підтриманням благоустрою, опікуванням сімей, що втратили годувальників. Звіти про свою діяльність контора надсилала малоросійському губернатору і в Міністерство фінансів. Претензії чи невдоволення діями правління козаки обговорювали на сходах.

Як довів М. Стороженко, всі інструкції про посадові обов'язки складав і редагував генерал-губернатор⁶⁰. Він також підготував детальні рекомендації — “руководства” про щорічні перевірки посімейних козацьких списків, які здійснювали особливі чиновники. Вони мали встановити майновий стан козацьких родин, відносячи їх до визначених категорій — “достаточные, посредственного состояния, бедные и ничего не имеющие”. Подібні інструкції регулювали порядок набирання козаків для військової служби. Чітко визначався розмір податків та натуральних повинностей для кожної родини, причому господарю видавалася відповідна довідка.

Розпочала свою діяльність Головна господарська контора у серпні 1834 р., а завершила передачею справ Управлінню державних маєтностей 1839 р.⁶¹

М. Г. Рєпніна слід віднести до діячів декабристського покоління, яке вважало своїм християнським обов'язком піклуватися про селян, зокрема, кріпосних. Він належав до урядовців, які сповідували європейські ідеї просвітницької держави, обов'язком якої була турбота про своїх підлеглих, а її інституції покликані забезпечувати гармонійний розвиток усіх станів.

Його промова, виголошена перед полтавським і чернігівським дворянством 1818 р., неоднозначно оцінювалася сучасниками⁶². Зокрема, калужський предводитель дворянства сенатор М. Г. Вяземський у своєму “Послании российского дворянина к князю Рєпнину (Николаю Григорьевичу), малороссийскому военному губернатору и генерал-адъютанту”⁶³ полемізував щодо ролі дворянства в державі. Він відчув у промові князя нові настрої в ставленні до кріпацтва, які не лише не схвалював, а й намагався переконати останнього, в чому той був не правий і де перевищив свої повноваження.

На переконання М. Г. Вяземського, вислів М. Г. Рєпніна щодо піклування дворян про селянина як про рівного собі необхідно було спочатку узгодити з імператором. Якщо це справді так, тоді варто детальніше ознайомитися з історією Росії, попередні правителі якої “не обгоняли настоящего порядка вещей”. Він пропонував Олександрю I засвоїти істину, що опора і надія дворянства — престол, а твердиня престолу — дворянство, тому не треба наслідувати приклад Франції, бо в Росії кожний поміщик виступає батьком свого селянина, а вольності — ідол чужоземних сліпців. М. Г. Вяземський зауважив, що саме Рєпнін першим з державних діячів звернувся до дворянства із закликами вникати в потреби селянина, однак чи мав він на це право, не посилаючись на монаршу волю.

“Послание” дає змогу визначити, чи справді князь поділяв погляди Олександра I і наскільки був обізнаний з планами імператора щодо ліквідації кріпацтва. Його призначення правителем малоросійських губерній сучасники оцінювали як намір імператора оточити себе однодумцями. Отже, Олександр I звернувся до нього з проханням прозондувати ставлення малоросійського дворянства до ліквідації кріпацтва в регіоні, де кріпосницькі традиції ще не вкорінилися так глибоко, як в інших місцевостях⁶⁴.

Водночас “Послание” відображає умови, в яких діяв генерал-губернатор, коли, не отримавши письмових розпоряджень імператора, міг бути звинуваченим у перевищенні своїх повноважень. Під час допиту С. М. Кочубея в Комітеті 1826 р. з'ясувалося, що він ще 1817 р. звернувся

до імператора з проектом звільнення селян від кріпацтва. Це наштовхнуло Олександра I підтримати ініціативу малоросійського дворянства у цій справі⁶⁵.

Сучасний російський історик А. Н. Сахаров вважає, що саме від М. Г. Рєпніна С. М. Кочубей отримав негласне доручення підготувати проект звільнення селян⁶⁶. Можливо, цим пояснюється приїзд Олександра I до Полтави 14 вересня 1817 р., коли він зупинявся в помешканні дійсного статського радника С. М. Кочубея, а не губернатора, як було прийнято⁶⁷. А. В. Предтеченський стверджував, що С. М. Кочубей самостійно підготував проект “Правил для управління именіями” і через М. Г. Рєпніна передав його Олександрові I⁶⁸. За іншими даними, сенатор М. М. Новосильцев, член Негласного комітету, ознайомив М. Г. Рєпніна з проектом С. М. Кочубея під назвою “Правила для вільного состояния помещицких крестьян” та своїми зауваженнями до нього⁶⁹.

Як показав московський історик С. В. Мироненко, Олександр I був розчарований проектом С. М. Кочубея і діями князя М. Г. Рєпніна. Адже вони не говорили про ліквідацію кріпацтва, а лише пропонували шляхи поліпшення становища селянства. Йшлося про регламентацію, впорядкування відносин між поміщиком і селянином. Ця акція свідчила, що малоросійське дворянство на відміну від прибалтійських поміщиків не поспішало виявляти ініціативу в звільненні селян. Як з'ясувалося, не мав детальної програми реформування становища селян і уряд. Однак виступ М. Г. Рєпніна перед полтавським і чернігівським дворянськими зібраннями був розцінений Олександром I як передчасний.

Промова М. Г. Рєпніна у списках розійшлася по Росії, а згодом опублікована в часописі “Дух журналів”, за що на видавця, цензора Яценкова було накладено адміністративне стягнення⁷⁰. Більшість дворянства заявила про незгоду вносити будь-які зміни у становище селянства, не говорячи вже про його звільнення на будь-яких умовах, на що сподівався імператор⁷¹.

Російський самодержець першим злякався своєї утопічної пропозиції і заборонив навіть обговорювати селянське питання в пресі. Тим більше він не дозволив малоросійському губернатору провести гласне обговорення відносин поміщика з селянином у ввіреному йому генерал-губернаторстві⁷².

Вважаємо, що і М. Г. Рєпнін розумів складність свого становища, бо намір Олександра I підштовхнути дворянство до проведення реформи, а не розпочати її самому переконував у невпевненості, реформаторській імітації замість самих реформ. Варто лише вказати на долю М. М. Сперанського, висланого 1812 р. до Сибіру.

С. В. Мироненко вважає, що позиція малоросійського дворянства розчарувала Олександра I. Доречніше було б зауважити, що його неглибокі реформаторські переконання, відсутність ділових пропозицій розчарували й М. Г. Рєпніна, який, за твердженням М. Д. Антоновича, обожнював Олександра I ще з 1812 р.⁷³ і готовий був йти до кінця накресленим шляхом. Очевидно, М. Г. Рєпнін розраховував, що саме імператор зобов'язаний запровадити законодавство, яке б гарантувало природне право на розвиток кожного соціального стану. За такого перебігу подій стає зрозумілим, чому турботою про селянина перейняті його клопотання про відстрочку виплат податків і позик державними селянами⁷⁴. М. Г. Рєпнін намагався провадити прискіпливі розслідування причин убивств того чи іншого управляючого поміщицьких маєтків.

У поданні до Миколи I (1831 р.) князь прагнув переконати імператора в необхідності звільнити від сплати недоїмки не лише козаків, а й поспо-

литих. Це не вдалося йому здійснити на рівні міністрів внутрішніх справ і фінансів та й Комітету міністрів. На думку М. Г. Репніна, для підтримання спокою в імперії слід враховувати особливості українського 600-тисячного селянства, яке ще відносно недавно було вільним. Старші його представники не відрізнялися від козацтва в кінці століття, ще пам'ятають “выгоды свободы”, заздять звільненням від сплати недоїмки козакам, що може загрожувати благополуччю поміщиків⁷⁵. Про виступи селян, “возмечтавших, что они по происхождению из козаков”, губернатор неодноразово доповідав Миколі I⁷⁶.

Незважаючи на посилення в своїх розпорядженнях на загальноросійські узаконення щодо покарання учасників селянських виступів, М. Г. Репнін переконував, що їх причинами були жорстокість поміщиків, переобтяження кріпаків роботами та позбавлення їх земельних наділів. 1833 р. він нагадав дворянству про його прямиї обов'язок дбати про забезпечення селян збіжжям у голодні роки⁷⁷.

В статті Н. Добротворського детально відображено заходи М. Г. Репніна, спрямовані на відвернення загрози виникнення голоду в генерал-губернаторстві. Це насамперед виведення військ з Полтавської губернії, на утримання яких виділялися значні запаси хліба. За клопотанням губернатора уряд виділив спочатку 500 тис. руб. і запропонував йому подати пропозиції щодо ліквідації наслідків неврожаю. М. Г. Репнін особисто об'їхав Полтавську губернію, визначив найбільш потерпілі повіти. За підрахунками чиновників його канцелярії, в них мешкали майже 200 тис. чол., значну частину з яких становили безземельні козаки та поміщицькі селяни. Оперативно одержавши ці дані, уряд дозволив виділити кошти з продовольчого запасу для ліквідації наслідків голоду.

Наступним кроком губернатора була вимога виділити урядову позику поміщикам для закупівлі зерна, щоб забезпечити хлібом селянські родини. У разі використання коштів не за призначенням, а на придбання предметів розкоші чи власне господарство маєток власника брали під опіку. Поміщикам було наказано піклуватися про кожного селянина, давати йому можливість заробити на хліб, не допускати жебрацтва. М. Г. Репнін погрожував, що селянин, вигнаний поміщиком, отримає свободу. Ним також були призначені державні комісіонери з числа чиновників, які спеціально виїжджали в сусідні губернії і навіть до Туреччини, де закуповували хліб, який потім продавали голодуючим⁷⁸.

Питання ускладнювалося тим, що на початку липня міністр фінансів, щоб обмежити розмір допомоги, дозволив малоросійським козакам і державним селянам переселятися в Кавказьку область для поповнення місцевих козацьких військ. Коли туди з обох губерній вирушили понад 8 тис. душ, попередньо розпродавши майно і землю, надійшло розпорядження припинити переселення, бо на Кавказі також почалася посуха. Князь прийняв рішення розмістити переселенців на квартирах. Він клопотався перед імператором, щоб дозволив виділити певну суму з продовольчого капіталу для їх утримання, а також відкласти сплату ними недоїмок і податків⁷⁹. Генерал-губернатор встановив контроль за цінами на хліб, його перевезенням, заборонив винокуріння із зерна, скасував рекрутський набір тощо. Подавши звіт Миколі I про вжиті заходи щодо ліквідації наслідків неврожаю, М. Г. Репнін отримав 30 листопада 1834 р. рескрипт імператора, в якому схвалювалися його дії та висловлювалася “совершенная благодарность и благоклонность”⁸⁰.

Своє ставлення до кріпацтва М. Г. Репнін продемонстрував у клопотанні про звільнення М. С. Щепкіна від кріпосної залежності (1818 р.)⁸¹.

М. Г. Репнін захищав інтереси полтавського купецтва, яке відстоювало корпоративне право на торгівлю в місті і заручилося його підтримкою при обранні своїх представників для контролю за торгівлею, зокрема, для недопущення займатися нею стороннім особам⁸². 1830 р. М. Г. Репнін вжив заходів для впорядкування ярмаркової торгівлі в генерал-губернаторстві. Ярмарки, як правило, проходили в містечках на центральній площі, що здавалася на відкуп. Кошти від цього надходили до скарбниць ратуш або магістратів, які самі визначали їхні розміри. Губернатор встановив єдину для всієї Малоросії таксу на певні товари. Укладати відповідні угоди мали губернські правління. Дії М. Г. Репніна підтримали на місцях, адже він затверджував перелік товарів, які продавалися відкупним способом і доходи з яких витрачалися на міські потреби⁸³.

М. Г. Репніну стало відомо, що без його дозволу 1818 р. в Чернігові міщани-теслярі організували особливий цех, причому об'єдналися не лише за професією, а й за національною приналежністю. Розслідування показало, що це були чернігівські міщани "русской породы"⁸⁴. Цех було закрито і попереджено, щоб надалі губернські правління такі цехи не реєстрували.

Однією з особливостей Малоросійського генерал-губернаторства був значний відсоток євреїв серед його мешканців. М. Г. Репнін вирішив упорядкувати спосіб їх проживання, зокрема, переселити їх з сіл до містечок. На його думку, зайнятість єврейського населення шинкуванням, позичками грошей сприяє "соблазну, разврату и разорению поселян"⁸⁵.

Законодавчими актами початку століття євреї отримали право торгувати в містечках і містах Малоросії, а в селах з дозволу казенних палат оселялися лише євреї-хлібороби. Однак поміщики, порушуючи законодавчі норми, наймали євреїв управителями, винокурами, відкупниками. Поступово євреї стали утримувачами горілчаних відкупів, поштових станцій і розвозів, млинів, постачальниками провіанту для армії, орендарями поміщицьких і козацьких маєтків, монополізуючи промисли і торгівлю краю. Проте найбільшої шкоди, на думку губернатора, вони завдавали ярмарковій торгівлі, бо шляхом реалізації контрабандних товарів зменшували ціни, встановлені осілими купцями.

Постійне порушення євреями законодавства змусило М. Г. Репніна вжити рішучих заходів для впорядкування їхнього способу життя. З'ясувалося, що лише тисяча євреїв осіла, решта вела "безпаспортное бродяжничество", яке було заборонено. Тому незаконними були визнані розрахунки в шинках за спиртні напої речами, а головне поновлювалася чинність статей положення 1804 р., якими заборонялося поміщикам і козакам передавати євреям право на вільне шинкування. Однак ці розпорядження губернатора були малорезультативними, бо поміщики вже звикли до послуг євреїв і не могли відмовитися від прибутків, які приносила їм єврейська підприємницька діяльність та вміння останніх перетворювати матеріальні цінності на гроші.

Найбільш яскраво це знайшло вияв під час неврожаїв 1820—1821 рр., коли єврейські купці монополізували торгівлю хлібом. М. Г. Репнін кілька разів звертав увагу центрального уряду на ці порушення і вимагав виселення євреїв у містечки⁸⁶. Зрештою, Олександр I схвалив кілька узакошень 1821 і 1822 рр., за якими євреїв виселяли з сіл у міста, де вони були записані за останньою ревізією і де їхню діяльність легше було контролювати. Швидко цей захід дав бажані результати: ціни на хліб знизилися.

Губернатор слідкував за переселенням євреїв, одержуючи рапорти членів нижнього земського суду, і зрозумів, що вони прагнуть потрапити в прикордонні з Росією місцевості, зокрема, в Мглинський повіт⁸⁷.

29 листопада 1821 р. Комітет міністрів заборонив євреям утримувати шинки в Чернігівській губернії, а через півроку за наполегливим клопотанням М. Г. Репніна указом міністра фінансів — і в Полтавській⁸⁸.

Як відомо, іноземними колоністами Малоросійського генерал-губернаторства займався М. Г. Репнін. 27 грудня 1818 р. на основі його донесень Олександр I указом міністру внутрішніх справ затвердив низку заходів, які мали поліпшити їхнє становище. Це відповідало намірам князя забезпечити місцевим сукном армійські частини, що перебували на постої в генерал-губернаторстві. Цим же узаконенням вони передавалися в його відання⁸⁹. Було списано державний борг та передано у власність колоністів помешкання з угіддями. Інструкція, підписана князем 1820 р., передбачала запровадження елементів самоуправління під контролем чиновника, який доповідав генерал-губернатору про прохання іммігрантів. Їм дозволяли продавати сукно і вовну казні та займатися ремеслами. Вони мали власний суд. Їх виборні особи не лише затверджувалися генерал-губернатором, а й, згідно з інструкцією, отримували платню від своїх громад, надсилаючи до канцелярії правителя Малоросії звітну документацію⁹⁰.

Губернатор слідкував за функціонуванням політичної поліції в краї. III відділення в. й. і. в. канцелярії, не маючи місцевих установ, спиралося на губернаторську структуру влади. Найбільш яскраво ця його функція виявилася під час слідства у справі повстання декабристів, частина з яких була членами масонських лож. Зокрема, зазнали переслідувань і члени полтавської масонської ложі. Князю Репніну доручили провести формальне розслідування. Він ще донедавна шанобливо ставився до цих діячів, а тепер мав вжити щодо них репресивні заходи. Не виконати розпорядження Санкт-Петербурга він не міг. Тоді князь вдався до тактики компромісу. Формально було виконано все, про що йшлося в розпорядженнях. Обшуки здійснювалися під керівництвом обер-аудитора його канцелярії О. Й. Імберга, який мав оглянути маєток покійного М. М. Новикова. Його особисті папери переглядалися в присутності повіреного С. М. Кочубея, частина з них тут же була спалена⁹¹.

Обшук у помешканні чиновника генерального суду В. В. Тарновського також був проведений таким чином, щоб одержати негативний результат. Його син, який служив у канцелярії генерал-губернатора, “випадково” дізнавшись про намір провести обшук, встиг попередити про нього родину⁹². В інших підозрюваних вилучалися “целые тюки бумаг”, які попередньо переглядав генерал-губернатор, а потім їх надсилали до Санкт-Петербурга. Завдяки позиції генерал-губернатора справа про полтавське масонство закінчилася безрезультатно. З членів масонських лож покарали лише В. Л. Лукашевича, який потрапив у Петропавлівську фортецю за звинуваченням в організації Малоросійського таємного товариства. Після звільнення йому дозволили проживати у вибраному ним Борисполі. Здійснювати поліцейський нагляд за ним було доручено Управлінню малоросійського губернатора. Переяславський комісар щотижня доносив, чим займається В. Л. Лукашевич, а правитель краю, в свою чергу, щомісяця повідомляв про це у Санкт-Петербургу.

Малоросійський військовий губернатор мав також зібрати відомості про повстання Чернігівського полку. За повідомленням корпусного командира, М. Г. Репнін доручив чиновникам провести формальне слідство у справі братів Муравйових. Для цього було допитано правителя родового маєтку у містечку Хомутці Миргородського повіту та проведено там обшук, у ході якого вилучено два портфелі з паперами, які доставлені для перегляду у Полтаву. В рапорті Миколі I від 12 січня 1826 р. генерал-губер-

натор доповідав, що “в Малороссии нет ни малейших преступных связей от Муравьевых”⁹³.

Державною справою вважав малоросійський губернатор просвітницьку діяльність, зокрема, у справі запобігання епідемій. Його інструкція “Открытое предписание”⁹⁴ від 14 вересня 1830 р. містила рекомендації по боротьбі з холерою в побуті. Йому належить ідея відкриття у Полтаві товариства врятування на водах, що надавало першу медичну допомогу⁹⁵.

Аналізуючи діяльність М. Г. Рєпніна на посаді малоросійського генерал-губернатора, слід акцентувати увагу на його відносинах з монархами. З Олександром I він досяг взаєморозуміння з багатьох питань. Так, пропозиції імператора щодо діяльності масонських лож чи Біблійного товариства в Малоросії або ліквідації кріпацтва знаходили підтримку правителя Малоросійського генерал-губернаторства. В той же час він не поділяв багатьох принципів управління державою, яких дотримувався Микола I. Князь, зокрема, був упевнений, що репресивні заходи не можуть бути засобом досягнення поставленої урядом мети. Як очевидець розвалу монархічної Європи, він вважав, що держава повинна реагувати на потреби всіх верств суспільства щодо реалізації їх прав. Загострення державної податкової політики вело, на думку М. Г. Рєпніна, до того, що “все репрессивные меры бесплодны и только раздражают облагаемых”⁹⁶.

Під час зустрічі М. Г. Рєпніна з Миколою I у Чернігові 1829 р. питання про розміри податків обговорювалося детально. М. Г. Рєпніну здалося, що імператор погодився з неможливістю сплатити недоїмки, які щороку накопичувалися за Малоросією. В розмові порушувалося питання і про сплату податку за право виготовлення спиртних напоїв у поміщицьких маєтках. При цьому виявилось найменше спільних точок зору. Микола I вважав, що це право перешкоджає українському дворянству повною мірою служити імперії: “...Все писцы стараются получить чин XIV класса”⁹⁷, а потім бросают службу, чтобы сделаться кабатчиками”⁹⁸.

Князь, вихований на традиціях справедливості, доводив, що імператор зобов'язаний управляти державою так, щоб задовольняти інтереси всіх станів. Економічний розвиток, на його думку, визначається внутрішніми, самодостатніми чинниками, які держава має враховувати в ході проведення податкової політики. В одній із записок М. Г. Рєпнін ставив питання про те, що податки мають бути посильними, не повинні душити “частную промышленность и трудолюбие” населення. Якщо маються на увазі окремі випадки несплати, то можна говорити про недбалість, але коли це масова несплата, то ті, хто знаходиться “у браздов государственного правления, должны исследовать причины”. З Малоросії протягом останніх 15 років надходила однакова кількість податкових коштів. Місцеве дворянство, не сплачуючи їх, не розкошує. М. Г. Рєпнін доводив, що встановлені податки перевищують статки поміщицького господарства. Сплатити їх, а крім того, недоїмки — неможливо⁹⁹.

Для поліпшення економічного становища Малоросійського генерал-губернаторства, на його думку, потрібно було переглянути податкову і фінансову політику, здійснити державну закупівлю хліба для отримання населенням грошей, сприяти заснуванню заводів і фабрик. Міністр фінансів, на його переконання, повинен “удалать всякое отягощение народа и умножать богатство в империи и охранять источники государственных доходов от истощения”¹⁰⁰. До того ж, князь вважав за необхідне здійснити перехід до стягнення поземельного податку, зокрема, з козаків.

В іншій записці 1832 р. йшлося про нове адміністративно-територіальне облаштування Малоросії. Для поліпшення ефективності виконавчої влади варто було б створити в генерал-губернаторстві ще одну губер-

нію. Це дало б змогу губернаторам глибше вникати у суть локальних проблем, а присутствені місця позбавлятимуться багатьох невіршених справ. Доцільно також збільшити кількість поліцейських чиновників, число яких значно відстає від “многочисленності народного”. Слід удосконалити діяльність повітових судів та з’ясувати причини недостатньої активності малоросійського дворянства у виборних установах ¹⁰¹.

З іншого боку, М. Г. Репнін вказував на наявність регіональних особливостей, які, на його думку, не можна не враховувати. Нехтування ними, вважав він, породжує небажане для влади, а отже, для держави невдоволення населення. “В административном деле только с доверием и простотой можно идти к добру, иначе усложняется дело”, — резюмував губернатор в одному з партикулярних листів до В. П. Кочубея ¹⁰². Він дотримувався позицій цивілізованого варіанту державного устрою, при якому уряд, зокрема імператор, повинні більше довіряти своїм підданам, особливо сановникам високого рівня. Така довіра повинна надавати їм більшу свободу дій ¹⁰³.

В історичній літературі є кілька версій про причини звільнення М. Г. Репніна з посади генерал-губернатора. М. Стороженко побіжно оглянув висловлювання про сепаратизм та українофільство князя, витрати ним державних коштів на власні потреби при спорудженні Полтавського інституту шляхетних панянок, сутички з графом О. Г. Строгановим та князем Миколою Павловичем, майбутнім імператором. Називалася ще одна з можливих причин звільнення — його відсутність на коронуванні Миколи I, яка могла бути розцінена як протест проти заслання молодшого брата, декабриста С. Г. Волконського ¹⁰⁴.

Історик дотримувався думки, з якою важко не погодитися, а саме: Миколі I не сподобалася запальність князя при відстоюванні інтересів непривілейованих станів. Це також суперечило намірам місцевих землевласників, серед яких були такі державні діячі, як В. П. Кочубей. Сановники зводили наклепи на М. Г. Репніна, доповідаючи Миколі I про нібито сепаратистські настрої князя ¹⁰⁵.

Д. І. Дорошенко вважав, що за постійні клопотання перед урядом щодо проведення більш гуманної політики у ставленні до місцевого населення Микола I запідозрив його в сепаратизмі й вислав за кордон ¹⁰⁶. Кожна з цих версій певною мірою відповідає істині.

На нашу думку, основна причина полягала в адміністративно-правовій проблемі регіонів Російської імперії. На початок 1830-х років у вищих ешелонах влади остаточно перемогла точка зору про централістський розвиток Російської держави. Спроби М. Г. Репніна акцентувати увагу на зміцненні ввіреного йому регіону не сприймалися. В атмосфері беззастережного послуху, поліцейського нагляду за порядком і дисципліною висловлювати власні думки, навіть на державному рівні, вважалося поганим тоном.

Не слід ігнорувати і рішення імператора ліквідувати генерал-губернаторство в Малоросії. Про це опосередковано було повідомлено, коли імператор ознайомився з доповідною запискою тоді вже члена Державної ради М. Г. Репніна від 29 липня 1835 р. про поліпшення управління малоросійськими козаками і резюмував: “Звание малороссийского военного губернатора замещено не будет” ¹⁰⁷.

Наступником М. Г. Репніна на посаді малоросійського губернатора став генерал-лейтенант, сенатор О. Д. Гур’єв, призначений 31 грудня 1834 р. До речі, син міністра фінансів неприязно ставився до М. Г. Репніна, який відстоював права козаків. Тому свого часу в колах, які стежили за цією боротьбою, зокрема, в оточенні М. О. Максимовича, побуту-

вала зловтіха, що “Репнин одолел Гурьева, когда тот хотел присвоить козаков казне”¹⁰⁸.

Отже, малоросійський губернатор М. Г. Репнін, призначений Олександром I, узгоджував свої дії з намірами вищої влади і проводив політику подальшої інтеграції Малоросії у складі Росії. При цьому губернатор враховував інтереси панівної верстви краю і шляхом компромісів досяг порозуміння з українським дворянством, до якого прихильно ставився, поділяв його патріотичні почуття. Ця політика здійснювалася помірковано, обережно, тактовно і неупереджено. Він допомагав шляхті, яка прагнула мати однакові права з російським дворянством, зміцнити свої позиції в імперії, але не як самостійної сили, а як її частини. Українське дворянство навчало своїх дітей вдома, не посилаючи їх до російських столиць, що давало змогу швидше залучати їх на державну службу.

М. Г. Репнін корегував дії уряду, який намагався применшити значення української шляхти. Це спричинило б її консолідацію на регіональному рівні, що загрожувало б цілісності імперії. Він певною мірою втілював у життя настанови Катерини II про усвідомлення українським населенням переваг імперського державного управління. Відносини генерал-губернатора з дворянством були неоднозначними. Дотримуючись тактики компромісу, правитель краю не випускав з поля зору глобальну проблему російського адміністрування в Малоросії, прискорюючи політичну централізацію в імперії.

Ідеї епохи Просвітництва, які були співзвучними з його переконаннями, принципи його світоглядної парадигми полягали у врахуванні місцевих особливостей (“бо влада йде зверху, а довіра — знизу”) та поступового їх використання на благо імперії, що не відповідало прямолінійним правам поглядам Миколи I.

Сповідуючи принципи врегульованої поліцейської держави, з якими М. Г. Репнін добре був обізнаний ще в Саксонії, він намагався встановити державний контроль з детальним регламентуванням, опікою і наглядом за всіма проявами соціального життя. За час перебування М. Г. Репніна в Малоросії відбулося остаточне злиття українського судочинства з великоросійським. 1822 р. за його поданням Державна рада поширила на українські губернії (а 1826 р. їх підтвердила) правила про встановлення опіки над дворянськими маєтками¹⁰⁹. В Малоросії було замінено магдебурзьке право і Литовський статут на російські закони (1831 р.), ліквідовано посади підкоморіїв, комірників, хорунжих і возних (1834 р.), а їх обов’язки покладено на земську і міську поліцію. 5 грудня цього ж року повіти перейменовано на “уезды”¹¹⁰.

За час урядування М. Г. Репніна Малоросія практично інтегрувалася в складі Росії, бо російський наступ відбувався з урахуванням інтересів основних станів суспільства — дворянства і козацтва.

¹⁰⁸ К о г у т З. Російський централізм і українська автономія. — С. 246.

¹⁰⁹ 2ПСЗ. — Т. IX. — № 6727.

¹¹⁰ С. Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Кн. 12. — С. 337.

¹¹¹ 2ПСЗ. — Т. IX. — Отд. 1. — 1834. — СПб., 1835. — № 7323; Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка. — Полтава, 1849. — С. 132.

¹¹² Л а ш к е в и ч А. С. Речь малороссийского генерал-губернатора кн. Н. Гр. Репнина к дворянству Черниговской и Полтавской губерний // Киевская старина. — 1887. — Кн. 1. — С. 172—177; Ю. В. Речь кн. Н. Г. Репнина и дело об ее напечатании // Киевская старина. — 1890. — Кн. 7. — С. 118—123; П а в л о в с к и й И. Ф. К истории полтавского дворянства. 1802—1902. — С. 21—23; ЦДІАК України, ф. 1343, оп. 1, спр. 5. Друкарський примірник губернської друкарні; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, XIV, № 385.

- ⁶³ Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной его императорского величества канцелярии. — СПб., 1895. — Вып. 7. — С. 161.
- ⁶⁴ Мироненко С. В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. — М., 1989. — С. 79.
- ⁶⁵ Там само. — С. 20.
- ⁶⁶ Сахаров А. Н. Александр I (К истории жизни и смерти) // Российские самодержцы. — М., 1994. — С. 69.
- ⁶⁷ Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. — Полтава, 1902. — С. 30, 32.
- ⁶⁸ Предтеченский А. В. Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века. — М.; Л., 1957. — С. 346.
- ⁶⁹ Сборник исторических материалов. — Вып. 7. — С. 165—171.
- ⁷⁰ Ю. В. Речь кн. Н. Г. Репнина и дело об ее напечатании. — С. 118—123. Про значення промови свідчать факти про її розповсюдження серед української шляхти і як результат — збереження серед паперів М. Стороженка та в інших особистих фондах (ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 229).
- ⁷¹ Мироненко С. В. Самодержавие и реформы. — С. 96—99.
- ⁷² Там само. — С. 138; Сборник исторических материалов. — Вып. 7. — С. 172. Пропозиція М. Г. Репніна про створення фактично губернських комітетів була врахована урядом Олександра II під час підготовки реформи 1861 р.
- ⁷³ Антонович М. Князь Репнін, генерал-губернатор Саксонії. — С. 60.
- ⁷⁴ М-ра Ив. Из бумаг сенатора М. П. Миклашевского // Киевская старина. — 1890. — Кн. 1. — С. 121.
- ⁷⁵ Письмо кн. Н. Г. Репнина к императору Николаю Павловичу // Киевская старина. — 1882. — Кн. 12. — С. 557—560.
- ⁷⁶ Селянський рух на Україні. 1826—1849 рр. 36. документів і матеріалів. — К., 1985. — С. 112—114 та ін.
- ⁷⁷ Отношения малороссийского военного губернатора князя Репнина к маршалкам дворянства о крестьянах // ЧОИДР. — М., 1874. — Кн. 2. — С. 47—53.
- ⁷⁸ Доброворский Н. Голод в Полтавщине в 1833 и 34 гг. и меры, принятые против него // Киевская старина. — 1886. — Кн. 1. — С. 583—584.
- ⁷⁹ Невтривеский И. Одна из мер борьбы с голодом в 1833 году в Полтавской губернии (архивное “Дело о переселенцах”) // Труды ПГУАК. — Полтава, 1916. — Вып. 16. — С. 46, 49.
- ⁸⁰ Сборник исторических материалов. — СПб., 1896. — Вып. 8. — С. 72.
- ⁸¹ Павловский И. Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина. — С. 90; М. Н. Выкуп М. С. Щепкина из крепостного состояния // Киевская старина. — 1897. — Кн. 10. — Отд. II. — С. 9—10.
- ⁸² Павловский И. Ф. Полтава в XIX столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками). — С. 277.
- ⁸³ ПСЗ. — Т. V. — Отд. II. — 1830. — СПб., 1831. — № 3961.
- ⁸⁴ Павловский И. Ф. Об уничтожении цеха “русской породы” в Чернигове // Труды ПГУАК. — Полтава, 1910. — Вып. 6. — Ч. II. — С. 317.
- ⁸⁵ Извлечение из записки на французском языке, поданной министром финансов Канкриным и возражение на оную малороссийского военного губернатора, князя Репнина // ЧОИДР. — М., 1864. — Кн. 2. — С. 131.
- ⁸⁶ Павловский И. Ф. Статистика еврейского населения в Полтавской губернии со времени ее учреждения и о черте оселости // Труды ПГУАК. — Полтава, 1908. — Вып. 5. — С. 229—240.
- ⁸⁷ Извлечение из записки на французском языке. — С. 139.
- ⁸⁸ ПСЗ. — Т. XXXVII. — 1821. — СПб., 1830. — № 28821; Т. XXXVIII. — 1822—1823. — СПб., 1830. — № 29036.
- ⁸⁹ ПСЗ. — Т. XXXV. — 1818. — СПб., 1830. — № 27598.
- ⁹⁰ Инструкция для внутреннего распорядка и управления иностранных суконщиков, поселенных в Полтаве, Константинограде и Кременчуге // Труды ПГУАК. — Полтава, 1913. — Вып. 10. — С. 204—215.
- ⁹¹ Павловский И. Ф. Массонская ложа в Полтаве. — С. 6.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Там само. — С. 66.
- ⁹⁴ Щугуров Н. Предписания князя Репнина по поводу холеры в 1830 г. // Киевская старина. — 1893. — Кн. 10. — С. 153—155.
- ⁹⁵ Павловский И. Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина. — С. 65—67.
- ⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 267, оп. 1, спр. 66, арк. 4.
- ⁹⁷ Чин колезького реєстратора.
- ⁹⁸ ЦДІАК України, ф. 267, оп. 1, спр. 66, арк. 7—9.
- ⁹⁹ РДІА в Санкт-Петербурзі, ф. 1035, оп. 1, спр. 470, арк. 4.

¹⁰⁰ Записка кн. М. Г. Репніна про необхідні зміни в податковій політиці, опублікована в ЧОИДР. — М., 1863. — Кн. 1. — С. 178—191; Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства. 1802—1902. — С. 251—258.

¹⁰¹ РДІА в Санкт-Петербурзі, ф. 1035, оп. 1, спр. 472.

¹⁰² ЦДІАК України, ф. 267, оп. 1, спр. 66, арк. 2.

¹⁰³ С. Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Кн. 11. — С. 151; ЦДІАК України, ф. 267, оп. 1, спр. 66, арк. 7.

¹⁰⁴ С. Н. К портрету князя Николая Григорьевича Репнина. — С. 477—480.

¹⁰⁵ Там само. — С. 349.

¹⁰⁶ Дорощенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 510.

¹⁰⁷ С. Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Кн. 12. — С. 347; ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 92, арк. 90.

¹⁰⁸ Шаховский А. Годы службы Н. П. Гилярова-Платонова в Московском цензурном комитете // Русское обозрение. — 1898. — Январь. — С. 131.

¹⁰⁹ 2ПСЗ. — Т. I. — 1826. — СПб., 1830. — № 610.

¹¹⁰ 2ПСЗ. — Т. V. — 1831. — Отд. I. — СПб., 1832. — № 4319; Т. IX. — Отд. I. — 1834. — СПб., 1835. — № 6718.

Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко

Ю. П. ПРИСЯЖНЮК (Черкаси), Л. М. ГОРЕНКО (Черкаси)

Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. — 1905 р.)

Реформи 60-х рр. XIX ст., і насамперед скасування кріпосного права, істотно прискорили триваючу в Росії ще з першої половини XIX ст. ринкову еволюцію аграрних відносин. Цей вплив так чи інакше торкнувся всіх національних окраїн європейської частини імперії, в тому числі повною мірою й України.

Основними виробниками сільськогосподарської продукції в Україні впродовж другої половини XIX — на початку XX ст. залишалися поміщицькі та селянські господарства. Причому функціонування поміщицьких маєтків в “епоху капіталізму”, як і в добу кріпосництва, було розраховане на економічну та соціальну взаємодію з численними малоземельними надільними господарствами селян, на співпрацю з ними. Водночас малоземельне, історично й політично обмежене в альтернативних джерелах існування українське селянство виявилось неспроможним і в період інтенсивного формування ринкових відносин забезпечувати власний життєвий цикл, не залучаючи в сферу свого користування поміщицьку землю.

У пореформену добу поміщики України, як і раніше, використовували працю залежних (тепер економічно) селян, вилучали прибуток з виробничої сфери, закладали землю в банках, накопичували борги¹, продовжуючи, таким чином, свою життєдіяльність традиційно, за інерцією. Внаслідок цього переважна більшість дворянського землеволодіння в Україні зазнала протягом другої половини XIX — на початку XX ст. істотної руйнації: втрачаючи ґрунти, маєтки дідичів переходили в стадію занепаду, регресували або зовсім припиняли своє існування. Певна ж частина поміщиків, залишившись і в нових історичних умовах великими землевласниками, спромоглася організувати досить стале господарство підприємницького (фермерського) типу. Виникали такі напрямки та галузі виробництва, які більш-менш відповідали наявним можливостям — природним, фінансовим, ринковим.

Характер і стан господарювання селян (насамперед українських хліборобів, які становили близько 9/10 всієї землеробської людності тогочасної України) продовжували залежати здебільшого від традиційних чинників — кількості землі, наявності у господарстві робочих рук та домашнього ремесла, якості “дідівського” реманенту². А оскільки абсолютна більшість мешканців українського села не могла впродовж окресленого історичного періоду існувати виключно за рахунок прибутків від земельних ділянок (до того ж зростало зубожіння внаслідок подрібнення родинних наділів), то з роками об’єктивно відігравали все більшу роль ринкові чинники в життєзабезпеченні селянства — відхожі промисли, заробітки у маєтках дідичів, торгівля, “дрібне” підприємництво тощо.

Капіталізація селянських господарств України протягом пореформених десятиліть позначалася локальністю, однобічністю. Через загальну убогість, історично сформовану обмеженість підприємницьких якостей, а почасти й через нерозвиненість інфраструктури (віддаленість торговельних шляхів, відсутність належних транспортних послуг), недостатню фінансову підтримку з боку держави та інші причини український селянський загальний виявився неспроможним сповна використовувати плодючість навіть наявних земель.

Отже, “велика” реформа 1861 р., інші реформи 60-х рр. XIX ст. об’єктивно спонукали всіх основних суб’єктів господарської діяльності на землі глибоко осмислювати сутність тогочасної трансформації аграрних відносин. Реалізація поставлених завдань багато в чому залежала від інноваційного сприйняття, якісно нового розуміння поміщиком та селянином таких понять, як “земля”, “ринок”, “виробництво”, “робоча сила” і т. п. Темпи, специфіка змін в аграрному секторі економіки України в пореформений період, а особливо на початку XX ст., досить чітко показали результат цієї залежності.

Розглядувана тема є актуальною в умовах нинішньої трансформації українського села, його переходу до ринкових відносин, а тому заслуговує, на думку авторів, більш уважного та ґрунтовного вивчення.

В основі дослідження вітчизняного досвіду впродовж другої половини XIX — на початку XX ст. лежить насамперед потреба всебічного осмислення та належного висвітлення в науковій літературі проблеми епохальної еволюції ставлення дворян-землевласників, селян-хліборобів до землі. Неупереджений аналіз свідчить про домінування традиційного начала (традиціоналізму) в цьому процесі.

Чим же була земля (грунти, угіддя) для пересічного поміщика України в пореформену добу? В основному земля як нерухомість залишалася для дідича об’єктом вкладання капіталу.

Ще з попередніх століть, коли польська шляхта, російське дворянство та українська козацька старшина захоплювали в Україні великі латифундії, вони “виробили” своє ставлення до цих земельних володінь, яке, в силу консервативного характеру їхньої станової психології, до середини XIX ст. майже не змінилося. Пожвавлення товарно-грошових відносин в економіці, ставлячи перед поміщиками складні інноваційні завдання, також не змогло радикально швидко трансформувати їхні світоглядні вартості, звички в нову якість. Переважна більшість дідичів України і після реформ 60-х рр. XIX ст. не сприймала “землю” як засіб виробництва, як об’єкт особистого господарювання; напевне, тому невиправдано мало вживала заходів для запровадження нових принципів ведення справ. Поміщики, як свідчать численні архівні джерела, досить рідко навідувалися в свої маєтки з господарською метою, лише інколи контролювали процес виробництва, по суті, не стимулювали його розвиток новими капітало-

вкладеннями. І зрозуміло, чому власники таких господарств мали незначні прибутки, які до того ж майже відразу вилучалися з виробництва і час-то-густо використовувалися “на особисті потреби” (сплата боргів, купівля нерухомості, розваги) ³.

Дійсно, традиційна стереотипність сприйняття поміщиками України “землі” змінювалася впродовж пореформених десятиліть досить повільно. Навіть ті з них, що вели більш-менш стаке господарство і частково використовували прибуток на потреби виробництва, вперто продовжували бачити в “землі” насамперед основний засіб вкладання капіталу. Почасти це підтверджують статистичні дані зростання чисельності (з одночасним здрібненням) поміщицьких маєтків в кінці 70-х рр. ХІХ ст. — на початку ХХ ст. на Київщині. Якщо в 1877 р. в губернії було 1609 дворянських маєтків, то в 1887 р. їх кількість зросла до 1746, а на початку ХХ ст. — 2837 ⁴, при цьому середній розмір маєтків істотно зменшився.

Переведення землі (як нерухомості) у товар зумовило інтенсифікацію в аграрному секторі економіки України тенденції зростання товарообігу. Якщо до реформи 1861 р. основним шляхом придбання дворянами землі було спадкування, дарування, то після реформи — купівля. Поміщики купували землю тому, що при збереженні основ їхньої традиційної ментальності та постійного зростання ринкових цін на землю це забезпечувало їм найвигідніше використання своїх заощаджень. Часто в межах одного маєтку зосереджувалися і спадкові, і куплені ґрунти. А оскільки пересічний поміщик України купував землю не для розширення свого виробництва (де, зрештою, вона використовувалася малоефективно), то в пореформений період набула поширення практика утримувати “зайві” площі ⁵, на обробіток яких витрачалося більше коштів, ніж одержувалося з них прибутків.

Загалом звичне, усталене віковичним досвідом ставлення до “землі” в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. зберігали й українські селяни.

Світоглядна орієнтація українських хліборобів на “землю” як чи не найвищу цінність історично зумовлювалася в першу чергу усвідомленням того, що вітчизняні чорноземи дуже родючі. Возвеличення, обожнення “землі” передавалося від покоління до покоління, по суті, на генетичному рівні ⁶. При цьому слід враховувати самотутню психологію українських селян, на яку впливали не тільки особливості природно-кліматичних умов краю чи володіння максимально зручними формами й навичками господарювання, а й несприятливі громадсько-політичні обставини — відсутність національної державності, патріархальність політичної культури тощо. Внаслідок такої своєрідної історичної детермінанти сформувалася специфічна землеробська “душа” “малороса-простолюдина”.

З мріями про землю український селянський загал зустрів “епоху капіталізму”, з думками про працю на власних ґрунтах продовжував протягом другої половини ХІХ — на початку ХХ ст. плекати надії на зростання заможності, добробуту, врешті, на щасливе життя.

Сьогодні, в час критичного переосмислення надбань вітчизняної історичної науки, не слід забувати, що реформа 1861 р. була проведена насамперед в інтересах поміщиків, заради зміцнення в нових історичних умовах панівних позицій дворянства, його економічної бази. При цьому низка важливих з точки зору гармонійного розвитку суспільства проблем залишалася протягом наступних пореформених десятиліть невирішеною. Так, скасовуючи владу поміщика над селянином, реформа дійсно радикально підривала основи натурального господарства, в тому числі замкнутість дворянського маєтку, порушувала тісний зв'язок між його елементами. Водночас, будучи спрямованою на будівництво засад капіталістичного

(фермерського) поміщицького господарства, вона половинчасто вирішувала питання ринку найманої праці на селі. Фактично стимулювалося створення своєрідного напівринку. Відтак, в силу значною мірою стихійно неврегульованого процесу ринкової еволюції аграрних відносин, серйозною проблемою для пересічного поміщика України в другій половині XIX — на початку XX ст. залишалось забезпечення маєтку робочою силою.

Насамперед давалася взнаки традиція, що сформувалася й існувала ще з доби кріпосництва, коли поміщицькому господарству було властиве марнотратне використання примусової праці у невиробничій сфері⁷. Не сприймаючи селян незалежними, такими же як і вони землевласниками, дідичі, діючи і в пореформений період за звичаєм, продовжували наймати здебільшого колишніх своїх кріпаків, призначали їм відробітки. Працювали останні малоєфективно, за натуральну або, як правило, змішану плату. Стосовно якості роботи, то, крім низької продуктивності праці (на що систематично скаржилися поміщики), органи адміністративної та судової влади на місцях неодноразово відзначали такі вади селян, як “безпричинне” розірвання укладених угод (“недооцінка святості закону”), “відсутність необхідної поваги до чужої власності”⁸ тощо.

Інше, що створювало дідичам України істотні незручності при веденні господарства в пореформений період, було повільне формування всеукраїнського ринку робочої сили. Це виявлялося в нерівномірному (в межах повітів, губерній, регіонів), а головне, нестабільному забезпеченні поміщицьких маєтків працівниками, особливо сезонними. Оскільки контингент робочої сили все частіше складався не тільки з місцевих селян, а й з “відхідників”, колишніх рекрутів, представників “босих команд”, а також селян, які за рішеннями сільських сходів примусово відробляли недоїмки та податки, передбачити тут щось наперед, навіть на початку весни, було вкрай проблематично⁹. До того ж, в урожайні роки селянин, тепер уже як повноправний хазяїн власного господарства, прагнув спочатку упоратися на своїй землі.

Вже з кінця 60-х рр. XIX ст. поміщики України з неприхованою тривогою нерідко констатували “зменшення для них (селян. — Авт.) необхідності найматися на літні роботи”¹⁰. І хоча майже 90 % українських хліборобів упродовж 60—90-х рр. XIX ст. все ж змушені були так чи інакше вдаватися до заробітків у маєтках дідичів¹¹, ступінь їх участі, а отже, й обсяг виконуваних робіт не був стабільним. Значною мірою стихійність сільськогосподарського ринку робочої сили зумовлювалася щорічним рівнем добробуту кожної селянської родини (що неможливо було спрогнозувати), тобто “визначалася тим часом, коли селянин починав купувати хліб: “до Різдва, до Масляниці, після Святої”, перед новим урожаєм (“новизною”)¹², а почасти — залученістю хліборобського населення у відході промисли, активізацією міграційних та урбанізаційних процесів (здебільшого також не контрольованих державою)¹³ тощо. Відтак для поміщиків існувала постійна й цілком реальна загроза залишитися в період найбільш інтенсивних сезонних робіт без робочих рук. Причому чим більший був урожай, тим імовірніше зернові та інша продукція їхніх полів могли залишитися не зібраними.

Зі свого боку, український селянин не бачив істотної різниці між колишнім кріпосницьким гнобленням (до 19 лютого 1861 р.) і вимогами чиновників після реформи сплачувати викупні платежі та податки. Саме цим пояснювалося певною мірою рутинне ставлення пересічного мешканця українського села до роботи в поміщицькому маєтку.

Водночас у землеробській ментальності українського хлібороба фізична праця продовжувала посідати (разом з землею) домінуюче місце. Збе-

рігався усталений упродовж століть (тисячоліть) стереотип його соціально-станової свідомості, а саме — пріоритетність фізичної праці, а не здатність творчо, економічно доцільно мислити, інтелектуально працювати в життєзабезпечуючому циклі людини. Зрештою, фізична праця — це в тогочасному світогляді українського селянина тільки й була власне праця.

Таке специфічне бачення українським хліборобом “праці” існувало і в середині XIX ст., таким воно загалом зберігалось і в другій половині XIX — на початку XX ст. Коли, при надзвичайній родючості ґрунтів, землероб звик орієнтуватися на задоволення в першу чергу мінімальних для виживання його сім’ї потреб, до того ж досягнення цієї мети майже не передбачало конкуренції на ринку (ринку землі, ринку праці, ринку збуту продукції), в становій характерології природно вироблялася та риса, яку етнографи назвали (не зовсім влучно і дещо образливо для українського селянина) “лінивство”¹⁴ — повільність у діях та обмеженість кмітливості у думках, консервативна мрійність навколо простих і, здавалося б, давно зрозумілих речей, істин.

Щорічно, щосезонно, щоденно потрібно було насамперед виконувати заданий, по суті наперед відомий обсяг роботи, лівова частка якої потребувала застосування фізичних сил, а не інтелектуальних здібностей. Звідси в ментальності пересічного українського селянина сформувалася така схема розуміння власного соціального призначення — спочатку тяглова сила, а вже потім творчо думаючий господар. Причому творче начало в життєдіяльності “малороса-простолюдина” майже виключно обмежувалося кордонами його компетенції — межами власного індивідуального господарства, де воно мало, як бачимо, похідний характер, відіграло роль своєрідного ліричного додатку. (Напевне, в цій специфічній стереотипності станової психології потрібно шукати одну з причин неприязні, зневажливого ставлення українських селян до “панів”, до яких вони часто відносили не тільки поміщиків, а й підприємців, комерсантів, чиновників, представників інтелігенції¹⁵; життя ж у містах нерідко взагалі розумілося мешканцями українського села як “суцільна галабурда та розпуста”¹⁶).

Цікаво, що в умовах прискореної трансформації економіки України в ринкові відносини селяни по-своєму реагували на процес інтенсифікації суспільної праці. На рубежі XIX—XX ст. сільські священики, звертаючи увагу в своїх звітах на корекцію ставлення прихожан до релігійних канонів та обрядів, зазначали: “В церковно-святкові дні по селах України дедалі частіше можна було бачити вози з снопами, скиртування хлібів,.. на полях дзвенять коси та серпи”¹⁷. На ці ж дні (а також на неділі) хлібороби звичайно почали переносити шлюби, хрестини, водосвяття, а то й похорони. Водночас, через консерватизм мислення, українські селяни виявляли здебільшого байдужість до агрономічних інновацій, які, зокрема, запроваджували в сільському господарстві України їхні сусіди-колоністи — німці, чехи, болгари та інші іноземні переселенці. Наприкінці XIX ст. Б. Грінченко з цього приводу небезпідставно писав: “Наш хлібороб і досі працює так, як працювали наші предки за Володимира Святого, зовсім не свідомий нових способів господарювання, способів, необхідних при сьогочасній виробленій, засміченій землі”¹⁸.

Як зазначалося вже, реформи 60-х рр. XIX ст., забезпечивши мінімально необхідну нормативно-правову базу, сприяли прискоренню еволюції аграрного сектора України в ринкові відносини. Потребуючи реструктуризації виробництва, змін способів, методів ведення господарства, вони вимагали від поміщиків та селян глибокого розуміння сутності нової епохи.

Дворянство — відносно нечисленна верства населення в пореформеному українському суспільстві, проте її роль в політичній, культурній та економічній сферах життя зберігалася домінуючою. Як сприйняли дворяни-землевласники скасування кріпосного права, які надії вони пов'язували з реформуванням соціально-економічних відносин на селі, у цьому значною мірою виявлявся їхній підприємницький потенціал.

Згідно з архівними джерелами, більшість поміщиків України тривалий час розуміла ринок лише як місце реалізації виробленої продукції і не сприймала його як сферу товарного обігу з широкими комерційними зв'язками та можливостями. Протягом перших пореформених десятиліть вони продовжували розглядати власні маєтки як форму землеволодіння, а не як тип сільськогосподарського підприємництва. Напевне, тому більшість поміщицьких господарств майже не реагувала на ринкову кон'юнктуру, однією з ознак якої було коливання цін на сільськогосподарську продукцію (особливо це стосувалося цін на зернові).

Пересічний дідич України психологічно, а часті й професійно виявився не готовим відразу змінити свою поведінку, ділові якості. Його залученість до підприємницької діяльності позначалася здебільшого однобічністю, епізодичністю. В цьому зв'язку характерною для початку пореформеної доби (1861 р.) виглядає логіка думок та поведінка поміщика П. Паулі під час щорічних торгів у Києві. З його листа до поміщика М. Раєвського видно, що він діяв там скоріше як звичайний купець, а не як фермер чи бізнесмен: “На Київських контрактах продав я “гарячого вина” (горілки. — Авт.) 20000 відер за 3 крб. 60 коп. ас. Це сама висока ціна. Купили хліба через неврожай (на. — Авт.) 48000 крб. ас. Озимина загинула. Єдиний прибуток від куріння вина”¹⁹.

Слід враховувати, що зацікавленість в отриманні інформації про коливання цін об'єктивно була неоднаковою у різних поміщиків-господарників, адже одні мали більший зв'язок з ринком (ті, що спеціалізувалися на вирощуванні цінних сортів озимої пшениці), другі — менший (яра пшениця, жито, овес, ячмінь). Ринкові ціни на хліб визначалися, як відомо, попитом на нього. І хоча навіть незначне їх зниження завдавало істотних збитків всім поміщицьким господарствам, проте не всім однаковою мірою. Низькі ціни, котрі не забезпечували відшкодування витрат, особливо обтяжливо позначалися на становищі іпотечно заборгованих господарств (вони порівняно більше потребували оборотних капіталів). Дещо стабільнішим залишалося становище тих маєтків, де оплата праці повністю або частково проводилася натуральними формами, а також тих, де разом із зерновими господарствами діяли промислові підприємства.

Ще більше не готовими до розуміння ринкової сутності нової епохи виявилися українські селяни. Безумовно, триваюча капіталізація суспільства сприяла руйнуванню основ їхнього традиційного світогляду, “класичної” землеробської ментальності, причому як безпосередньо, нерідко безжалісно знушаючись над стереотипами станової психології, догмами та культурами хлібороба, так і опосередковано, поступово підриваючи і знищуючи патріархальність його усталеного способу життєдіяльності. Однак цей процес відбувався, як вже зазначалося, далеко неадекватно вимогам часу. Його оригінальність в Україні полягала, з одного боку, в очевидному (щодо потреб, вимог, темпів становлення нової епохи) запізненні розвитку підприємницького начала в характерології українських селян, з іншого — в збереженні та привнесенні в специфіку психології суб'єктів ринкових відносин багатьох рис своєрідної землеробської ментальності “малороса-простолоудина”. Зрештою, “прикутому думками до землі” селянину доводилося щоразу тільки дивуватися, як далеко зайшла жадібність та

“аморальність” чиновників, торговців, факторів (посередників, дрібних комісіонерів)²⁰, у тому числі й своїх найбільш підприємливих односельчан.

Ринкова трансформація основних суб'єктів аграрних відносин в Україні протягом другої половини ХІХ — на початку ХХ ст. відбувалася при зростаючому втручанні держави. Проте її роль, значення в цьому процесі не слід перебільшувати. Зазначена активність державних структур здебільшого обмежувалася бажанням тогочасних можновладців забезпечити інтереси казни та панівної верстви — поміщиків. Ключовим в аграрній політиці царського уряду, безумовно, було питання земельної власності.

За доби кріпосництва, як відомо, право власності на землю в Україні, за незначним винятком, належало державі та поміщикам. З-поміж усіх верств населення дідичі мали пріоритетне право (під контролем державної адміністрації) продавати, заставляти, обмінювати, дарувати свої землі²¹.

Прагнучи припинити масове розорення поміщицьких господарств, уряд в першій половині — середині ХІХ ст. запровадив практику, коли їхні власники позбавлялися права вільно розпоряджатися своїми маєтками²². Водночас, вводячи для них низку привілеїв²³, держава штучно підтримувала нежиттєздатні дворянські господарства. Загалом у такий спосіб забезпечувався основний принцип аграрної політики монархічної Росії — не допустити втрати поміщиками провідних позицій у суспільстві — і в пореформений період.

Разом з тим характер пореформеної еволюції суспільства об'єктивно вимагав радикального оновлення чинного законодавства в сфері поземельних відносин. Держава по-своєму відповідала на цей виклик історії. Враховуючи неготовність поміщиків господарювати по-новому, вона не поспішала надавати право власності на землю іншим верствам населення, а тим більше не прагнула сприяти в його реалізації. Монархічний уряд, побоюючись швидкого й небезпечного для режиму перерозподілу земельної власності, штучно створював усілякі перепони²⁴. Так, навіть з переводом селян на обов'язковий викуп (на Правобережжі з 1863 р., в решті регіонів України — з 1881 р.) купувати ґрунти, угіддя в приватну власність могли тільки ті хлібороби, які отримали дозвіл від місцевої губернської влади. І все ж саме в 60-х рр. ХІХ ст. були ліквідовані основні перешкоди в мобілізації земельної власності: поміщицькі землі (за винятком селянських наділів), могли відтепер відчужуватися, здаватися в оренду, передаватися в заставу особам усіх станів²⁵.

З роками, розуміючи ситуацію та можливі наслідки процесу здрібнення поміщицьких господарств, враховуючи зростаючу тенденцію розпродажу дрібних землеволодінь, царський уряд намагався законодавчо й фінансово підтримувати дворянські маєтки²⁶. Керуючись здебільшого політичними мотивами, він запроваджував для них додаткові привілеї: вступив у дію закон про розширення прав викупу дідичами родових маєтків, було створено дворянські каси взаємодопомоги. Останні видавали спадкоємним дворянам позики для виплат попередніх заборгованостей. Уряд запровадив для поміщиків пільгове іпотечне кредитування; набуло поширення санкціоноване державою зволікання дідичами термінових виплат сум капітального боргу тощо²⁷.

Така політика російського царизму істотно позначалася на процесі мобілізації земельної власності в Україні, значною мірою уповільнюючи його темпи та визначаючи національно-регіональну специфіку. У пореформений період характерним стало зростання кількості ґрунтів, угідь, які дворяни продавали людям іншого стану, з одночасним скороченням фонду землі, котру поміщики купували. Відтак виникли й паралельно існува-

ли своєрідні дворянсько-міжстановий та корпоративно-дворянський земельні ринки.

Найбільш істотними чинниками, що впливали на мобілізацію земельної власності поміщиків України, були еволюція цін на землю, коливання цін на зерно, наявність порівняно дешевого кредиту, значна заборгованість маєтків, галузева переструктуризація господарств (перебудова маєтків на користь тієї чи іншої галузі сільськогосподарського виробництва) та ін. Від дворянина-землевласника час все рішучіше вимагав зміни уявлень щодо власної ролі й місця в аграрній сфері, “внутрішньої” трансформації в поміщика-підприємця.

І все ж не протекціоністська політика царизму, а насамперед наявність великих поміщицьких латифундій (особливо у Правобережній Україні) із сталим господарством забезпечила збереження в руках основної маси дідачів упродовж другої половини XIX — на початку XX ст. їхніх землеволодінь.

Підсумовуючи діяльність російського уряду, спрямовану на створення діючого поземельного законодавства, перш за все виокремимо його прагнення припинити здрибнення та скорочення дворянського землеволодіння і водночас майже цілковите нехтування інтересами селянських господарств (згідно з тогочасними уявленнями українських селян джерелом права власності скоріше була праця, а вже потім норми чинного законодавства). У цілому ж слід констатувати відсутність протягом другої половини XIX — на початку XX ст. належного правового регулювання процесу входження суб’єктів аграрних відносин України в ринок.

Отже, оцінюючи реформу 1861 р., наступні реформи 60-х рр. XIX ст., вчені цілком справедливо вказують на початок епохи інтенсифікації ринкових відносин в аграрному секторі економіки України. При цьому вони традиційно звикли називати їх незавершеними, половинчастими, а найсуттєвішим пережитком кріпосницької доби — збереження поміщицького землеволодіння. Дійсно, впродовж другої половини XIX — на початку XX ст. аграрна політика російського уряду в Україні залежно від політичної кон’юнктури неодноразово змінювалася, але майже завжди передбачала державну підтримку нежиттєспроможних поміщицьких господарств. З точки зору підвищення рентабельності сільськогосподарського виробництва вона виявилася загалом малоефективною.

В умовах прискореної еволюції економіки, переходу всього українського суспільства до ринкових відносин (незважаючи на вищезазначене збереження основ соціального та політичного традиціоналізму) дворянин-землевласник, селянин-землероб покликані були структурно перебудувати, постійно вдосконалювати виробничий процес у власних господарствах або, хазяйнуючи по-старому, мати з роками перспективу втратити їх назавжди (у селян ця перспектива почасти виявлялася в існуванні на межі крайнього зубожіння й голоду). Визначальним чинником, що унеможлилював, по-перше, максимальну ефективну реалізацію потенціалу поміщицьких та селянських господарств України в “епоху капіталізму”, а, по-друге, оптимальний шлях розвитку тогочасної вітчизняної економіки на ринкових засадах загалом, була, на думку авторів, інертність мислення, консерватизм світогляду, своєрідна стереотипність психології (ментальність) більшості представників основних суб’єктів аграрних відносин.

Інтенсифікація ринку, певні інновації у нормативно-правовій базі поземельних відносин (насамперед реформи 60-х рр. XIX ст.) радикально не вплинули впродовж другої половини XIX — на початку XX ст. на зміну традиційно сформованих світоглядних цінностей більшості поміщиків та селян України, істотно не позначилися, зокрема, на їхньому ставленні до

основних засобів виробництва. Пересічного дідича України земля продовжувала цікавити здебільшого як нерухомість і засіб вкладання капіталу, а українського селянина — як основне джерело життєзабезпечення своєї родини, як об'єкт спрямування, застосування власних зусиль, у першу чергу фізичних.

Консервативний характер мислення переважної більшості представників поміщицького та селянського станів України зумовлював, окрім усього, панування спрощеного, непродуктивного вирішення проблеми забезпечення дворянських і великих селянських господарств найманою робочою силою. В пореформений період як дідичі, так і самі хлібороби в основному ототожнювали працю найманого селянина-робітника з обов'язками колишнього кріпака, що стало однією з ключових причин повільного формування в Україні ринку кваліфікованих сільськогосподарських працівників. При цьому поміщицьке господарство прогресивного впливу на селянське через свій усталений характер здебільшого не мало. Часто траплялося, що воно велося зі значно меншим успіхом, ніж селянське, оскільки в останньому використовувалася переважно особиста праця його господаря.

Ринок активізував роль грошей в сільському господарстві, вимагав від суб'єктів аграрних відносин більш інтенсивного залучення до сфери товарного обігу та розширення комерційних зв'язків. Актуальними, життєво необхідними стали рентабельність, прибутковість. Проте ні поміщики, ні селяни не поспішали змінювати адекватно вимогам часу свою поведінку, стиль мислення та рівень освіченості, що при постійному коливанні ринкової кон'юнктури, періодичних кризах надвиробництва завдавало значних збитків їхнім господарствам. Зрештою, всеохоплююча капіталізація українського суспільства другої половини XIX — на початку XX ст. лише почасти руйнувала історично сформовані стереотипи психології основних виробників сільськогосподарської продукції; цей процес відбувався надто повільно, суперечливо, що поряд з іншими чинниками унеможливило оптимально ефективний розвиток тогочасної економіки України, не забезпечило належного добробуту її населення.

¹ Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае на Украине, Подолии, Вольни. Опыт статистико-экономического исследования. — К., 1899. — С. 27; Статистика землевладения 1905. Киевская губерния. — Вып. 43. — СПб, 1907. — С. 12—13, 24—25.

² До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. — Черкаси, 1996. — С. 78.

³ ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 84, арк. 104; Архив Раевских. СПб, 1912. — Т. 4. — С. 668—669.

⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 532, спр. 202, арк. 24—25 зв.

⁵ Архив Раевских... — С. 52.

⁶ Див.: Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В. П. Семенова. — Т. VII. Малороссия. — СПб, 1903. — С. 96—98; Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край. — Т. VII. — СПб, 1877. — С. 351, 355.

⁷ Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО), ф. 823, оп. 1, спр. 27, арк. 16, 72.

⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 532, спр. 134, арк. 28 зв.; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863—1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998. — С. 102—103.

⁹ ДАЧО, ф. 315, оп. 1, спр. 68, арк. 28 зв.

¹⁰ Энгельгардт А. Н. Из деревни: 12 писем. — М., 1987. — С. 487.

¹¹ Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60—90 рр. XIX ст.) // Укр. іст. журн. — 1974. — № 10. — С. 78.

¹² Энгельгардт А. Н. Из деревни... — С. 487.

¹³ Короленко С. А. Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижные рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях // Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. — Вып. V. — СПб, 1892. — Табл. III. — С. 58—59.

¹⁴ Россия. Полное географическое описание... — С. 102.

¹⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 116, арк. 8 зв.

¹⁶ Там же, спр. 84, арк. 104.

¹⁷ Почасти це пояснювалося офіційним дозволом селянам (з 1890 р.) працювати в дні свят (там же, ф. 301, оп. 1, спр. 325, арк. 10—11; Из деревенской жизни // Киевские епархиальные ведомости. — 1882. — № 14. — С. 276).

¹⁸ Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. — Вип. 1. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX—XX ст. — К., 1994. — С. 109.

¹⁹ Архив Раевских... — С. 54—55.

²⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 318, оп. 1, спр. 14, арк. 1—2 зв.; ф. 2205, оп. 1, спр. 25, арк. 31 зв.; спр. 54, арк. 10 зв.; Російський державний історичний архів в Санкт-Петербурзі, ф. 1263, оп. 1, спр. 4256, арк. 1—2 зв.

²¹ Упродовж 1847—1863 рр. у середовищі поміщицького стану перейшло з одних рук в інші 24 % земельної власності (ДАЧО, ф. 420, оп. 1, спр. 405, арк. 32 зв.; В о е й к о в Д., З а г о с к и н В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. — СПб, 1867. — С. 118).

²² Зростання заборгованості маєтків призводило до введення в них адміністративних управлінь; поміщикам заборонялася самостійна господарсько-комерційна діяльність.

²³ Видача пільгових позик, дозвіл продавати конфісковані та казенні землі без торгів, право купувати землю на виплату тощо (ДАЧО, ф. 661, оп. 1, спр. 85, арк. 773; К а р т а в - ц е в Е. Обрусение землевладения в Юго-Западном крае. — К., 1877. — С. 144—145).

²⁴ Рішенням Державної ради від 19 лютого 1861 р. дозволялося продавати поміщицькі маєтки в повному складі, тобто з селянськими наділами та з правом на селянські повинності за ці наділи лише спадкоємним дворянам (К о р е л и н А. П. Дворянство в пореформенной России 1861—1904 гг. — М., 1979. — С. 53).

²⁵ Там же.

²⁶ П о р ш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 рр. — К., 1907. — С. 5, 8; Статистика землевладения 1905. Киевская губерния... — С. 10—13.

²⁷ ДАЧО, ф. 315, оп. 1, спр. 29, арк. 64; спр. 34, арк. 117, 120 зв.; ф. 817, оп. 1, спр. 83, арк. 2, 13, 72; Т е р н е р Ф. Дворянство и землевладение // Вестник Европы. — Т. 4. — 1905. — № 8. — С. 472.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

З історії релігії та церкви

А. О. КОПИЛОВ (Кам'янець-Подільський),
А. А. ЗАВООДСЬКИЙ (Кам'янець-Подільський)

Православна церква в Україні та національно-визвольна боротьба балканських слов'янських народів у 60—80-х рр. XIX ст.

Тісні й багатогранні зв'язки народів Балканського півострова та України у другій половині XIX ст. завжди привертали увагу дослідників. Цій проблемі присвячені праці Ц. Генова, П. Соханя, П. Атанасова, А. Улуняна, Е. Хаджініколової, О. Павлюченко, Ю. Фоміна та інших авторів. Проте діяльність православної церкви в Україні в національно-державному відродженні й становленні суверенних слов'янських балканських держав, що охоплювала економічний, культурно-освітній, морально-етичний і суто міжцерковний аспекти висвітлена ще недостатньо як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії.

Зв'язки православних церков України та слов'янських народів Балканського півострова мають давню спільну історію. Глибокі культурні взаємовпливи почалися ще за часів просвітителів Кирила та Мефодія і не переривалися протягом століть. У тяжкі часи, коли балканські народи перебували під гнітом мусульманської Порти, стосунки підтримувалися через духовенство, що приїздило в українські землі за “милостинею” для церков і монастирів. Українські паломники, прямуючи до Єрусалима, зупинялись у балканських монастирях, залишали там книги, а в Україну привозили відомості про страждених під чужоземним ігом православних слов'ян. Незважаючи на політику отуречення, вони завжди зберігали свою православну культуру й національні традиції. Українська православна громадськість, співчуваючи єдиновірцям, всіляко підтримувала їх боротьбу за національну та релігійну незалежність. Так, на початку 1769 р. архієпископа Києво-Печерської лаври видав свідоцтво нащадкові софійського архієпископа Григора Караджі підполковникові Н. Каразину, який повертався на батьківщину для організації повстання, про те, що він монах Симеон родом з Далмації, посланий “відвідати святі місця в межах Османської імперії”. В оправі псалтиря та порожнині палиці “монаха Симеона” вдалося переправити на Балкани сотні примірників відозви до “грецьких та слов'янських народів”¹.

На початку XIX ст. православна церква на Балканах відчувала нагальну потребу у підготовці кваліфікованих кадрів. Значну допомогу в цьому їй надавала Росія, що приймала на безкоштовне навчання вихідців з півострова. Вже 1815 р. невелика група молодих сербів, відповідно до “высочайшего соизволения”, прибула в Росію, а з 40-х років по відомству Міністерства народної освіти аналогічний дозвіл отримали і болгари. В кожному разі дозвіл на навчання за державний кошт давав особисто імператор. Регламентувався також якісний склад учнів².

Починаючи з 60-х років, кількість слов'ян, які прибували в Росію для здобуття освіти, зростала. Балканців, які звикли до теплого клімату, розселяли в основному в південних районах країни. Перший російський консул у Сараєві, відомий історик і етнограф О. Ф. Гільфердінг писав керуючому Азіатським департаментом Є. П. Ковалевському: “Стосовно вихованців, що прибували з Боснії та Герцеговини, та їх розподілу слід було б, на мою думку, обрати переважно Київ та інші південні міста Росії. Теплий клімат особливо потрібен для уродженців Герцеговини”³.

Чи не найбільша кількість балканської молоді серед духовних навчальних закладів України зосереджувалась у Київській духовній академії. Вступаючи до неї, необхідно було мати атестат про закінчення семінарії й написати твір. Усі дисципліни поділялися на загальнообов'язкові та спеціальні. Кожний вихованець, який закінчив три курси, отримував ступінь кандидата і подавав заяву про вступ на останній, 4-й курс. Успішно завершивши його, можна було отримати ступінь магістра, а захистивши дисертацію, — ступінь доктора богословських наук⁴.

Написання та захист наукових праць з історії балканських народів в академії сприяли становленню цілої школи слов'янознавства, помітною постаттю якої був учений-славіст, відомий фахівець з історії православної церкви І. Г. Малишевський. Київський професор прихильно ставився до студентів — вихідців з Балкан і користувався серед них неабияким авторитетом. Увійшовши до організаційного осередку, створеного в грудні 1869 р. Київського відділу Московського Слов'янського благодійного товариства, він надавав необхідну допомогу тим слов'янам, які приїздили для навчання в Україну. І. Г. Малишевський опублікував кілька наукових статей, присвячених відносинам Росії з балканськими народами, окремим

діячам і подіям у південному слов'янському світі. У своїх працях Іван Гнатівич підкреслював прихильність до загальнослов'янської культурної єдності, але в той же час не підтримував російського панславізму. За багаторічну працю на ниві освіти вихідців із слов'янського Півдня український учений-педагог був нагороджений сербським орденом Святого Савви II ступеня ⁵.

Академія насамперед давала вищу духовну освіту. Але її випускники отримували також ґрунтовні знання з історії, педагогіки й філології, що давало можливість їм успішно займатися на батьківщині будь-якою діяльністю. Чимало істориків висловлюють думку, що молоді люди направлялися до Київської духовної академії переважно з метою підготовки вчительських кадрів для шкіл ⁶. Закономірно, що в ситуації, коли турецький уряд робив усе можливе для того, щоб наука й освіта не проникали в маси православного населення, найважливішою ділянкою національного відродження була шкільна справа. Але для її організації не вистачало фахівців. Тому навчальні заклади засновувалися при православних єпархіях, де були священики з відповідною освітою. Наприклад, богословські училища були відкриті в Белграді, Сараєві, Баньялуці, Тешні ⁷ та інших балканських містах, де священики за сумісництвом займалися ще й педагогічною діяльністю.

Крім “великих шкіл” у містах, відкривалися також початкові, так звані “келійні” школи при сільських церквах і монастирях. Народна освіта повністю перебувала в руках православних громад, так як і розподіл повинностей, податей тощо. Цілком природно, що випускникам КДА нерідко доводилося працювати не за фахом. Серед них згодом можна знайти й видатних державних, громадських діячів, відомих учених істориків і філологів, письменників та публіцистів. Водночас академія протягом другої половини XIX ст. підготувала сотні осіб, які присвятили своє життя суто церковній справі і з часом посіли високі посади в церковній ієрархії Болгарії, Старої Сербії, Боснії, Герцеговини, Воєводини, Чорногорії, Далмації.

Розуміючи, що контакти православних церков південних слов'ян з єдиновірцями в Росії сприяли національно-визвольним рухам та становленню незалежних держав, турецька влада всіляко переслідувала церковнослужителів, які здобували освіту в Київській духовній академії. Архімандрит Феофіл Добранович з Тирнова, який у 1867 р. закінчив Київську духовну академію, 15 грудня 1876 р. писав до Духовного собору Києво-Печерської лаври, що він “приречений на смерть тільки за те, що навчався в Росії”, і тому просив у Собору притулку для себе та своєї сім'ї ⁸.

Навчання балканської молоді в Київській духовній академії тісно пов'язане з ім'ям сербського митрополита Михайла (М. Йоановича), який сам закінчив академію, а згодом став її наставником і вимогливим екзаменатором. Більшість його земляків, які навчалися в 60—90-х роках в академіях і семінаріях України, отримала рекомендаційні листи саме від нього. Сам М. Йоанович прибув до Києва ще в серпні 1846 р.

Після закінчення семінарії й академії, 29 серпня 1853 р. він прийняв чернецтво в Києво-Печерській Успенській лаврі і дістав ім'я Михайла. Отримавши ступінь магістра (1853 р.), він повернувся на батьківщину, де став професором догматичного богослов'я і церковного проповідництва в Белградській семінарії. Наступного року обирається єпископом у Шабаці, а 1859 р. — сербським митрополитом. У 1881 р. до влади в Сербії прийшла напреднецька партія. Незважаючи на великий авторитет у народі, митрополит Михайло був змушений емігрувати за кордон ⁹. 1883 р. він оселився на території Києво-Печерської Успенської лаври, жив як звичайний монах у келії ¹⁰. Митрополит відразу ж спрямував свою діяльність на різно-

сторонню допомогу балканським слов'янам, які навчалися в Україні. Він допоміг синові сербського священника Ніколі Лалічу, який закінчив семінарію в Белграді, вступити до Київської духовної академії. Згодом юнакові завдяки клопотанню того ж Михайла була призначена стипендія ¹¹.

Піклуючись про якісну підготовку нових кадрів для балканських православних церков і семінарій, сербський митрополит неодноразово брав участь в екзаменаційних сесіях КДА та інших духовних навчальних закладів України, де навчалися балканці. В діяльності Михайла яскраво виявилися симпатії до болгарського народу. Він допоміг заснувати болгарську екзархію, сприяв вступу болгарської молоді у сербські школи, багато зробив для духовного відродження болгар. За порадою до нього зверталися учні, емігранти, болгарські миряни, які приїздили вклонитися святим місцям Києво-Печерської Успенської лаври. Просили допомоги й заступництва сербського митрополита навіть російські воїни, що постраждали під час бойових дій на Балканах ¹². Завдяки клопотанням Михайла південних слов'ян приймали на навчання до іконописної школи при Києво-Печерській Успенській лаврі. Це допомагало боротися проти католицьких впливів у церковному образотворчому мистецтві в балканських країнах.

Крім Київської духовної академії та семінарії, південні слов'яни навчалися також у Херсонській, Житомирській, Катеринославській, Полтавській, Харківській та Чернігівській духовних семінаріях.

До Росії з Балкан емігрувало багато осіб, які з тих чи інших причин переслідувалися турецькою владою, котрих церква намагалася всіляко підтримати. Так, 24 жовтня 1870 р. у Бершадський монастир було прийнято сербського підданого Димитрія Гатича. Добре розуміючись на механіці, слюсарній і ковальській справі, він протягом шести років навчав секретів ремесла хлопчиків-сиріт, які проживали при монастирі ¹³. Наприкінці 1876 р. у Києво-Печерській лаврі знайшов притулок болгарський архімандрит Феофіл, який був змушений втікати з батьківщини через репресії. Протягом 1874 р. у містах України збирав "братську лепту для бідного народу боснійського" архієпископ Савва ¹⁴. В одному з циркулярів Святійшого Синоду вказувалося: "За бажанням духовних осіб, що прибули з Туреччини для проживання до імперії, архімандритському сану пропонувати столицю, а іншим — у межах держави" ¹⁵.

На початку 60-х років церковно-релігійна ситуація в балканському регіоні значно ускладнилася. В 1856 р., за порадою Англії, Франції й Австрії, уряд Порту видав хатт-і-хумаюн, що мав надати громадянські права християнам Османської імперії. Підписаний після Кримської війни у Парижі трактат теж гарантував права релігійних громад. Покладаючись на ці два документи, болгарське населення Константинополя, до якого пізніше приєдналися болгары всієї країни, порушили питання про негайне відновлення церковної самостійності болгарської православної церкви та запровадження богослужіння болгарською мовою замість грецької ¹⁶. Постало також питання про заміну в болгарських епархіях грецьких архієреїв болгарськими. Православні м. Прилепа в 1868 р. вигнали греків-фанаристів з церковної школи і замінили їх священниками-болгарами. Відмовилися від грецьких священнослужителів православні громади Бітоля, Прилепа, Велеса, Куманова, Струміци ¹⁷. До Високої Порту почали надходити відповідні прохання від православних болгарських громад інших міст.

Намагаючись накинути болгарам схизму, тим самим ізолювати їх від впливів Вселенської православної церкви й особливо РПЦ, турецький уряд спробував нав'язати болгарському духовенству вбрання, відмінне від канонічних стандартів, а самому екзарху було обіцяно патріарший титул ¹⁸. Дії деяких лідерів-схизматиків БПЦ, спрямовані на будівництво самостій-

ної церкви, Святійший Синод у Санкт-Петербурзі разом з Константинопольським патріархом спочатку сприймав як політику розколу. У православному єпископаті в Україні були різні погляди на цю проблему. З часом ставлення православної церкви до релігійного протистояння на місцях між грецькими та болгарськими священиками зазнало змін відповідно до внутрішньополітичної ситуації в Османській імперії¹⁹. 1870 р., згідно з фірманом турецького султана, болгарська церква стала автокефальною. В 1879 р. автокефалію отримала православна церква Сербії. На чолі автокефальних церков Балканського півострова, на відміну від інших, довгий час стояли митрополити²⁰.

Церковно-релігійні відносини між церквами України та Балканського півострова ускладнювалися багатьма зовнішніми чинниками. Так, у Болгарії ще в 1860 р. незначна частина православних віруючих пішла на унію з католиками. І хоча тих, хто прийняв уніатство було небагато (близько 3 % православних), її проголошення створило прецедент для поширення інших конфесій та різних сект у Болгарії. Крім уніатства, на Балканах почав розповсюджуватися католицизм. У Болгарії, наприклад, у середині 70-х років католики становили 1,7 % християнського населення²¹. В сербському “Християнському віснику” було надруковано донесення нішського єпископа Дмитрія про наступ католицького духовенства в Сербії. Автор зазначав, що місіонери-католики зуміли випросити у сербської влади дозвіл на відкриття в Ніші дзвіниці, при якій з часом була заснована і школа. Ксьондз почав активно й відкрито проповідувати унію серед школярів. Після протесту православного єпископа католицький священик був висланий, а на його місце прибув з Болгарії новий. З нього було взято підписку про те, що він не буде пропагувати католицьку віру серед православних прочан. Однак і цей ксьондз не дотримався слова й на одному з православних свят роздавав зображення святих та інші атрибути культу, освячені в католицькому храмі. З часом він навіть запросив католицьких монахинь для заснування жіночого училища в Ніші²².

Почали також утворюватися різні протестантські секти. 1868 р. у Константинополі на гроші англійця Робертса був заснований заклад під назвою Robert's Kollege, що поширював протестантизм на Балканах. У 1886 р. у школі вже виховувалося 147 учнів, 80 з яких були болгарами. Протягом 18-ти років у цьому закладі було “перевиховано” близько 600 болгар. Всі, хто закінчив школу, належали до організації, побудованої на зразок масонської ложі, великим майстром якої був принц Баттенберг, колишній болгарський князь. Дехто з випускників закладу згодом відіграв значну роль у політичному житті країни. Найвідоміші серед них — філіпоський префект Демитров, міністр болгарського уряду початку 80-х рр. Греков, політичний діяч доктор Вулкович, а також Євстафій Гешов, якого Англія готувала в болгарські князі²³. Уряд Англії наказав дипломатичній місії пильно стежити за релігійною ситуацією на Балканах. Так, англійський консул, який знаходився в Бітолі, в лютому 1864 р. доповідав послові до Константинополя, що 50 православних болгар м. Велеса виявили бажання стати протестантами²⁴.

Таким чином, протестантські пропагандисти, за плечима яких стояла Англія, та католицькі місіонери, керовані паризьким кабінетом Тьера, намагалися запобігти утворенню самостійної болгарської православної церкви, побоюючись, що вона стане провідником російських впливів. Російський релігійний філософ В. С. Соловйов, сучасник тих подій, відзначав, що на Балканах точиться боротьба не між православними і мусульманами, не між слов'янами і турками, а між європейським Заходом, переважно католицьким, і православним слов'янським Сходом²⁵. Православна церква

в Україні допомагала балканським народам вистояти перед експансією католицизму та протестантизму із Заходу, зберегти культурні й релігійні традиції предків.

Складна міжконфесійна ситуація на Балканах не могла не позначитися на характері відносин православних церков. У 1874 р. наказом Святішого Синоду значно обмежувався в'їзд духовних осіб з Туреччини до імперії. Всі священнослужителі, які перетинали кордон Росії, повинні були мати при собі паспорт, виданий російським міністром у Константинополі. Прикордонні служби мали вести суворий облік прибуття в країну таких осіб і в кожному конкретному випадку доповідати Синоду та канцелярії імператора. 11 березня 1877 р. духовне зібрання Києво-Печерської лаври ухвалило резолюцію: “Без належного дозволу Синоду перебувати в Лаврі іноземним духовним особам заборонено”²⁶.

Наприкінці 50-х років у Російській імперії створюються організації допомоги слов'янським народам. Комітети, що виникли в Україні, взяли за збір і пересилання на Балкани коштів, одягу та харчів. Значну роль у збиранні пожертвувань відіграла православна церква. За серпень 1875 р., як свідчить звіт київського генерал-губернатора, тільки від священнослужителів Києва надійшло 3549,35 крб. Гроші передали чорногорському князеві Миколі для допомоги постраждалим від нападу ворога, белградському жіночому дружеству та у розпорядження сербського митрополита Михайла²⁷. Найбільш інтенсивно матеріальна допомога південним слов'янам почала надходити після повстання в Боснії та Герцеговині, особливо влітку і восени 1876 р., під час Квітневого повстання в Болгарії. Так, тільки за 8 серпня 1876 р. протоієрей Струмінський і священник Доронович зібрали серед духовенства та прочан Кам'янця-Подільського 250 крб. сріблом²⁸. А монахи і послушники Києво-Печерської лаври 12 серпня 1876 р. добровільно пожертвували для слов'ян-християн Болгарії, Сербії, Чорногорії, Боснії і Герцеговини 2160 крб. 75 коп. Сам митрополит київський Філофей дав 300 крб. сріблом. Києво-братський Богоявленський монастир за серпень 1876 р. надіслав 300 крб., а духовенство Старокиївського та Печерського благочинств — 339 крб. для потерпілих від війни слов'ян²⁹. Загальний розмір матеріальної допомоги, що надавалася православною церквою в Україні, встановити важко, оскільки обліку коштів і речових пожертвувань не велося. Крім того, як свідчать доповідні вищих церковних ієрархій, частина зібраних на місцях коштів і речей безпосередньо відсилалася на Балкани і не могла фіксуватися.

Велике значення для збільшення допомоги балканцям мали публікації в єпархіальній і центральній церковній пресі, де подавалася інформація про події на Балканах, друкувалися звернення й прохання вищих духовних осіб православної церкви про допомогу стражденним слов'янам, звіти про надходження коштів у слов'янські комітети допомоги. В одному з численних повідомлень з Балкан “Подольские Епархиальные Ведомости” писали: “Башибузуки й черкеси за короткий проміжок часу спалили в Болгарії 150 сіл і по-звірячому вбили до 100 тисяч мирних жителів. Ті, що вціліли, обкрадені та напівживі, ховаються по горах та лісах, а також тікають до своїх сусідів-сербів і чорногорців”³⁰. У тому ж журналі наводилися факти збройної боротьби на півострові, критикувалася позиція європейських урядів щодо Туреччини, лунав заклик до подолян допомогти матеріально вільнолюбним сербам, боснякам, герцеговинцям та болгарам³¹. Навіть іноземні газети звертали увагу на високу активність преси Російської імперії, добре поінформованої, “яка пильно стежила за всім, що відбувається на Балканах”³². Редакції церковних газет і журналів отримували гроші від служителів церкви й надсилали їх у слов'янські комітети та без-

посередньо потерпілим. “Подольские Епархиальные Ведомости” до кінця 1877 р. зібрали і надіслали “на користь страждених слов’ян” 10 770 крб. 73 коп. сріблом³³.

В “Харьковских Епархиальных Ведомостях” друкувалися списки уродженців губернії, що загинули у війні 1877—1878 рр. В “Полтавских Епархиальных Ведомостях” подавалося 976 прізвищ рядових та унтер-офіцерів Полтавщини, які пропали безвісти, померли від поранень або були убиті³⁴. В “Подольских Епархиальных Ведомостях” опубліковано 525 прізвищ загиблих воїнів Подільської губернії³⁵.

У листопаді 1876 р. в українських губерніях було проведено мобілізацію. Однак армії, крім вояків, потрібні були й коні. Розцінюючи майбутню війну як справедливу, населення почало добровільно здавати коней державі. Церква і цього разу стала прикладом для прочан. Так, на потреби армії по жертвували по одному коню київський митрополит Філарет і настоятель Западинського приходу Старокостянтинівського повіту Волинської губернії протоієрей Коверніцький, а священник м. Красилова Конашевський висловив бажання отримати за переданих ним 2-х артилерійських коней замість 150 крб. по 100 за кожного. Духовний собор Києво-Печерської Успенської лаври постановив виділити для потреб армії 13 коней, а призначені за це 1224 крб. 50 коп. з казни не брати³⁶.

В листопаді 1876 р. Святійший Синод зі сторінок синодального “Церковного Вестника” закликав монахинь, послушниць та всіх осіб, які перебували в жіночих монастирях і громадах, негайно розпочати виготовлення корпії*, бинтів, білизни й інших медичних засобів, необхідних для лікування поранених³⁷. У донесенні від 4 лютого 1877 р. ігумена Паладія відзначалося, що у Вінницькому монастирі виготовлено для хворих і поранених воїнів один пуд корпії, 100 бинтів, 15 лікарняних халатів та 30 сорочок. Той же монастир пізніше передав Чернятинсько-Северинському шпиталеві 3 пуди корпії, 100 аршинів бинтів, 15 лікарняних халатів, 30 сорочок і 30 хусток для поранених воїнів. У місцеве відділення настоятельства пораненим та хворим воїнам з Немирівського монастиря було надіслано понад 6 пудів корпії, 1400 аршинів бинтів³⁸.

У грудні того ж року Святійший Синод запропонував настоятелям жіночих монастирів провести роз’яснювальну роботу серед монахинь про богоугодність подвигу служіння пораненим воїнам, а з найбільш гідних утворити загони сестер-жалібниць й обрати поміж них старшу. Також наказувалося негайно, залучивши місцевих лікарів, організувати підготовчі медичні курси для членів цих загонів, відкрити при монастирях невеликі лікарні на 4—5 осіб, де сестри могли б доглядати хворих монахинь і сторонніх осіб. Керівництво Подільської єпархії відразу ж надало на цей захід необхідні кошти³⁹.

Медичних знань у церковнослужителів було замало. Тому канцелярія Святійшого Синоду розповсюдила серед духовенства книгу М. Залуговського “Руководство по уходу за больными и ранеными. Первая помощь до прибытия врача”. Користуючись посібником, монастирські медики-аматори набували елементарних знань з медицини, вчилися простих прийомів хірургічних перев’язок тощо⁴⁰. 23 грудня 1876 р. ігумена Вінницького жіночого монастиря Паладія повідомила духовну консисторію, що сестрами-жалібницями по догляду за пораненими й хворими виявили бажання стати 10 послушниць під керівництвом монахині Єлизавети і вони можуть бути залучені для догляду за хворими в місцевій Браїлівській лікарні. Після того ж як буде відкрито тимчасовий військовий лазарет у м. Браїлові на

* Корпія — висмикані зі старого полотна нитки, які вживали замість вати та марлі як перев’язувальний засіб.

200 чол., послушниці можуть бути призначені туди. Виявили бажання обслуговувати поранених і хворих воїнів 9 монахинь Немирівського жіночого монастиря.

Курси підготовки медсестер працювали у ряді міст України при православних епархіях. Вони готували медпрацівників безпосередньо для фронту й роботи в шпиталях. Такі курси у 1877 р. у Кам'янці-Подільському закінчили 8 медичних сестер, 7 з яких працювали в госпіталях при Северинівському та Чернятинському монастирях. 15 березня 1877 р. було наказано і чоловічим монастирям “утворювати загони жалісливих братів з числа монахів та послушників”, внаслідок чого ієромонах Азарія з Барського монастиря 29 квітня 1877 р. вступив до загону медичних братів ⁴¹.

Деякі монахи доглядали за пораненими протягом усієї російсько-турецької війни. Так, ієромонах Києво-Видубицького Михайлівського монастиря Тихон (у миру Тимофій Левченко) був призначений священником у військовий госпіталь № 50, з яким пройшов усю війну. 10 липня 1878 р. форсував Дунай у районі Зимниця — Систов. 19 жовтня разом з армією перейшов Балкани. До 1 грудня 1878 р. доглядав поранених в Енізагрі (Південна Болгарія). Потім перемістився з госпіталем у Карнабат, де пробув до березня 1879 р. Після розформування шпиталю в 1879 р. знову повернувся до Києво-Видубицького монастиря. За героїчну працю Тихон нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня, світло-бронзовою медаллю “В память о Турецкой войне 1877—78 гг.” та Знаком Червоного Хреста II ступеня ⁴².

Поодинокі священнослужителі, усвідомлюючи значення для всього православного світу подій, що відбувалися на Балканах, тимчасово знімали сутану й бралися до зброї. Священик Преображенської церкви Іосиф Крежинановський з містечка Старі Прилуки в травні 1876 р. став рядовим 132-го піхотного Бендерського полку для того, щоб вступити в Київське юнкерське училище. Отримавши чин прапорщика, потрапив до діючої армії в 34-й піхотний Севський полк, з яким пройшов до кінця війни. Після звільнення з лав армії в чині штабс-капітана був знову рукоположений у чин священника. Нагороджений темно-бронзовою медаллю “В память о Турецкой войне 1877—78 гг.”, а також набедреником ⁴³. Декількох священнослужителів Подільської губернії було нагороджено “по військовому відомству” за службу в роки російсько-турецької війни. Орден святої Анни III ступеня отримав протоієрей Чудо-Михайлівського собору Нової Ушиці Семен Оболенський, а наперсних хрестів від Святійшого Синоду удостоїлися священники с. Підлісний Мукарів Ушицького повіту Адріан Головацький та Покровської церкви м. Могилева-Подільського Ксенофонт Солтановський ⁴⁴.

З досвіду попередніх воєн було відомо, що значний відсоток бойової сили паралізується різними інфекційними хворобами. “Театр військових дій на Дунаї в районі Добруджи викликає занепокоєння з приводу ураження нашої армії лихоманкою. Досвід минулих бойових дій з Туреччиною переконає, що війська, розташовані в нездоровій придунайській місцевості, зазнають втрат не стільки від зброї противника, скільки від лихоманки. Хворобі можна легко запобігти, вживаючи незначні дози хініну”, — доповідав 30 травня 1877 р. командувач діючої армії А. Непокійницький ⁴⁵. Під час кампанії 1854—1855 рр. уряд купляв хінін в Англії. Його змішували з горілкою і видавали солдатам. Цього разу в казні грошей для закупівлі ліків не було. Тому генерал-губернатор Дундуков-Корсаков звернувся до громадськості Києва, Волинської, Подільської та Київської губерній із закликом допомогти вирішити цю проблему. Церква з розумінням поставилася до його прохання. В парафіях пройшов збір коштів на са-

нітарні потреби. Пожертвувані Києво-Печерською лаврою у травні 1877 р. 10 тис. крб. були використані на придбання матеріалу для виготовлення хініну. Професор Київського університету св. Володимира Гарнич-Гарницький в університетській лабораторії готував розчин хініну, який у спеціальних банках відправлявся на фронт. Там рідину розчиняли горілкою й роздавали солдатам. Однієї такої банки вистачало на 100 порцій. Вже в червні було виготовлено 75 тис. порцій. Дундуков-Корсаков повідомляв у листі до А. Непокойницького: “Я сподіваюсь, що, незважаючи на значимість суми для закупівлі хініну, ми зможемо в найкоротший термін забезпечити Дунайську армію півмільйоном порцій”⁴⁶. Пізніше газета “Киевлянин” писала: “Завдяки добре налагодженій роботі санітарної частини, порівняно з минулими кампаніями, в російських військах захворюваність і смертність на початку війни були досить незначними”⁴⁷.

Сприяли наближенню перемоги у визвольній війні болгарського народу проти османського іга кошти, зібрані для хворих і поранених воїнів. Так, духовенство 2-го округу Вінницького повіту вирішило пожертвувати хворим і пораненим воїнам до закінчення військових дій по 1 % платні. 100 крб. надіслав подільський єпископ Феогност. Таких прикладів церковна преса наводить безліч. Як свідчать “Подольские Епархиальные Ведомости”, лише в Подільській губернії з 1 квітня 1878 р. по 1 березня 1879 р. було зібрано й надіслано за призначенням від духовенства та прочан 2591 крб. 53 коп. сріблом, а всього за 1877—1879 рр. — 12 988 крб.⁴⁸ Інформацію про збір коштів для поранених і хворих воїнів подавали до щорічних звітів благочинних округів про діяльність церковно-парафіяльних попечительств. Так, у звіті благочинного першого округу Вінницького повіту за 1877 р. зазначалося, що значну наполегливість у збиранні коштів виявили священники Гаврило Латинський, Микола Треликовський, Єлисей Стовачевський та Володимир Грєпачевський⁴⁹.

Указом Святійшого Синоду від 23 жовтня 1877 р. всі чоловічі монастирі, розташовані біля залізниць, мали негайно передати в розпорядження Товариства Червоного Хреста усі вільні або ті, які могли бути звільнені монастирські приміщення для влаштування госпіталів і всіляко сприяти підготовці та підтриманню цих приміщень відповідно до їх призначення⁵⁰. У Свято-Троїцькому монастирі Кам'янця-Подільського було відведено приміщення для одужуючих воїнів, де за рахунок самого монастиря лікувалися десятки поранених та хворих воїнів. У приміщенні Головчинського монастиря в окремому флігелі був влаштований госпіталь на 18 місць, що мав окрему кухню, спальню з повним набором білизни. На його влаштування монастир витратив 110 крб. сріблом, не враховуючи витрат на опалення, освітлення, прислугу та їжу для поранених⁵¹.

Значні пожертви на облаштування лазаретів по лінії Фастівської залізниці надійшли від духовенства Київської єпархії з ініціативи митрополита⁵². На Київщині лазарети мали бути готові до 15 травня. Однак багато з них могли приймати поранених і хворих за п'ять днів до зазначеного терміну. Аналогічні акції проходили в усіх губерніях України. Так, на 1 січня 1878 р. у Чернігівській губернії було створено 7 лазаретів на 475 ліжок⁵³.

Після Андріанопольського перемир'я від 31 січня 1878 р. Дунайська армія, в якій налічувалося близько 140 тис. хворих і поранених⁵⁴, поверталася на батьківщину. Тисячі скалічених демобілізованих не могли фізично працювати. Православна церква взялася допомогти цим людям. 19 липня 1877 р. Балтський благочинний притулок священника Феодосія Левицького заявив про бажання прийняти пожиттєво на постійне утримання 5 осіб, неспроможних до фізичної праці⁵⁵.

Чимало з постраждалих на війні втратили зір. В Україні таких налічувалась одна тисяча, 300 з них втратили зір повністю. Спираючись на досвід інших держав, у листопаді 1879 р. у Києві за активної допомоги православної церкви було відкрито притулок для сліпих воїнів, де вони, користуючись доглядом і повним безкоштовним утриманням, могли навчатися лозоплетінню. Вже за перший місяць 8 осліплених опанували це ремесло, що дало їм можливість у подальшому мати певний зарібок і стати знову потрібними для своїх родин. Значна частина таких воїнів, яка проживала в Україні, скористалася цим притулком⁵⁶.

Указом Синоду від 23 листопада 1877 р. церковно-приходські настоятельства зобов'язувалися піклуватися про сім'ї загиблих воїнів. У Кам'янці-Подільському таким сім'ям було видано по 3 крб. сріблом і виділено кошти на закупівлю дров⁵⁷.

Після звернення обер-прокурора Святійшого Синоду до подільського та брацлавського єпископа Феогноста від 22 червня 1877 р. нижнім чином унтер-офіцерського звання позастрокової служби, що мали відповідне посвідчення про перебування на дійсній службі у військах більше 5-ти років, при прийомі на роботу надавалися пільги. Про наявність вільних робочих місць духовні консисторії мали щорічно доповідати Синоду. Тільки Подільською духовною консисторією на 1878 р. для відставних унтер-офіцерів пропонувалося 14 робочих місць⁵⁸.

Так, відставникам, які повернулися з театру військових дій, у Кам'янецькому Свято-Троїцькому монастирі були надані посади економа монастиря, келійного слуги настоятеля монастиря та двірника. Всі вони були забезпечені житлом, харчуванням і річною платнею. Шаргородський монастир прийняв двох колишніх воїнів на роботу кухарем і двірником з повним утриманням та річним зарібком, відповідно, у 100 та 36 крб. Роботу відставним унтер-офіцерам надали також Тульчинське єпархіальне жіноче училище, Подільське жіноче училище духовного відомства та канцелярія Подільської духовної консисторії. Православна церква допомагала у працевлаштуванні відставних молодших чинів навіть на початку 80-х років⁵⁹.

Допомогу потерпілим воїнам надавали й інші релігійні конфесії України. Щоправда, вона була незначною. Як повідомляв 13 березня 1880 р. голова Волинського правління Товариства Червоного Хреста, ксьондзи деяких католицьких парафій зібрали невеликі пожертви. Сума таких пожертв протягом 1877—1878 рр. становила близько 867 крб. від Волинської губернії⁶⁰. За свідченням київського губернатора, в діяльності Товариства Червоного Хреста на Київщині в зазначений період брали участь настоятель київського римо-католицького костюлу каноник Еразм Шатржицький і пастор київської лютеранської церкви Фрідріх — Людвіг Вазем⁶¹. На Поділлі активну участь у діяльності товариства брали декан Проскурівського повіту Іоан Маркушевський, віце-декан Ушицького повіту ксьондз Міхал Лисецький, ксьондз Маньковецького приходу Літинського повіту Людвіг Радзівський⁶². Вищезгадані особи були єдиними неправославними священнослужителями на Правобережній Україні, що отримали право носити “Знак Червоного Хреста з нагоди участі в діяльності Товариства піклування за пораненими та хворими воїнами в російсько-турецькій війні 1877—78 рр.”⁶³.

Після створення Болгарської держави зв'язки між релігійною громадськістю України та Болгарії перейшли на якісно новий рівень. У січні 1878 р. був заснований Комітет по сприянню будівництва православного храму біля підніжжя Балкан для вічного поминання воїнів, загиблих у війні 1877—1878 рр. Його планувалося побудувати біля вершини святого Ми-

колая на Шипкінському перевалі, де відбувалися пам'ятні події, пов'язані з початком і кінцем війни⁶⁴.

Факторами, що сприяли зближенню православних України з православними Балкан, були єдиний церковний календар і поклоніння спільним святам. Особлива увага приділялася подіям і датам, які були важливими для всього слов'янського світу. Однією з них стало відзначення 1000-ліття від дня смерті Мефодія, що випадало на 6 квітня 1885 р. Оскільки просвітителі слов'янських народів Кирило та Мефодій були канонізовані церквою і прирівняні до апостолів, то свято відзначалося з великим розмахом. Увечері 5 квітня, напередодні дня святкування, по всіх київських церквах була відправлена всенощна служба. А 6 квітня, у день свята, як згадувала газета "Заря", "Київ був прикрашений прапорами. По-святковому одягнутий народ заповнював церкви. Юрби хлопчаків сиділи на парканах біля пам'ятника Б. Хмельницькому та на огорожі Святої Софії. Барвистий густий натовп рухався за хресною ходою. Попереду йшов митрополит сербський Михайло. Той, кому не вистачало місця на майдані та схилах, забирався на високі дерева міського саду, на тополі, що росли в алеях"⁶⁵.

У містах і селах України того дня відправлялися по-особливому урочисті соборні літургії та відбувалися хресні ходи. В рамках святкування пам'ятної дати був організований конкурс серед студентів духовної академії й університету на кращий історико-правдивий опис життя Кирила і Мефодія та вироблення перспективного проекту взаємовідносин братів-слов'ян. Роботи могли бути виконані будь-якою із слов'янських мов, а найкращі рукописи планувалося надрукувати тиражем 1 тис. примірників, щоб розповсюджувати по церквах і серед населення⁶⁶.

Одним з найбільших нерелігійних свят, що разом з громадськістю відзначали українські, сербські та болгарські православні священнослужителі, було святкування річниці укладення Сан-Стефанського мирного договору. Його щороку відзначала болгарська молодь, яка навчалася в закладах Києва. 19 лютого 1885 р. у Георгіївській церкві митрополитом сербським Михайлом при соборній участі болгарського архімандрита Мефодія та інших була відслужена обідня з нагоди річниці миру. Звертаючись до молоді, високопреосвященний Михайло вказав на жертви, яких зазнали народи Росії у боротьбі за звільнення балканських слов'ян. Після закінчення молебню болгарський студент С. Карагеозов зачитав поздоровчі адреси російському царю Олександру III і болгарському князю Олександру⁶⁷.

Духовенство в Україні підтримувало та всіляко сприяло науково-популярним публікаціям, що стосувалися питання відносин між слов'янськими народами. Вони перекладалися сербською, боснійською, болгарською мовами. Роботу в цьому напрямі очолив професор Київської духовної академії протоієрей А. Ф. Воскресенський. Настоятель Софійського священського братства зазначав, що подібні публікації приносять велику користь у Болгарії. Православна громадськість України допомагала становленню духовної преси на Балканах. Керівництво КДА надало суттєву допомогу редакції нового журналу "Болгарський духовний вісник", постачало науковими матеріалами, клопоталося про надання йому права передруковувати статті з вітчизняних богословських видань, "щоб духовно відродити Болгарію"⁶⁸.

У 1883 р. митрополит Мелетій висловив вдячність усім православним Російської імперії, в тому числі і православним її південних губерній, за допомогу в становленні православ'я на Балканах та наголошував на великому значенні цієї допомоги. "Православного християнина у нас можна було зустріти тільки серед сільського населення... Покоління мають прой-

ти, поки очистимося від хронічної хвороби, яку принесло 500-літнє турецьке іго”, — з жалем у серці констатував митрополит ⁶⁹.

У 80-х роках відносини між Росією та молодими Балканськими державами значно погіршилися. У Сербії до влади прийшла напредненська партія, і дехто з вищого православного духовенства країни змушений був емігрувати за кордон. Після 5 листопада 1886 р. уряд Росії припинив дипломатичні відносини з Болгарією ⁷⁰. В країні почалися репресії проти проросійськи налаштованого православного духовенства. Про арешти в Софії кореспондент “Deutsche Zeitung” писав: “Відразу ж після вступу східно-румелійських військ і після прибуття полковника Муткурова, який став диктатором, були вислані військові та жандармські патрулі для арештів духовних осіб”. Офіцер з десятком солдатів прибув до митрополита Клементя й заарештував його. Митрополит вказав на золотий хрест, який висів у нього на грудях, і сказав, що він збереже його. Офіцер зірвав з нього хрест і наказав йти за ним ⁷¹.

Проаналізувавши роль та значення православної церкви в Україні у справі підтримки національної боротьби балканських слов'ян у 60—80-х роках XIX ст., доречно зробити такі висновки.

Православна церква в Україні надавала балканським братам по вірі своєрідний плацдарм, ідеологічну та духовну базу для боротьби за національну й релігійну незалежність, що позитивно позначилося на становленні автокефальних православних церков на Балканах у другій половині XIX ст. Боротьба за незалежність національних церков була одним з етапів національно-визвольної боротьби балканських народів.

Навчання молодих церковнослужителів з південних слов'ян в українських духовних навчальних закладах сприяло збереженню ортодоксального православ'я на Балканах, а наукове співробітництво церков привело до якісного поступу наукових досліджень у галузі теології й історії православ'я в цілому.

Православна церква в Україні залучала церковні структури та релігійні громади у широке коло взаємовідносин з народами Балканського півострова. Приналежність до однієї православної віри ще більше єднала ці народи, віддзеркалювала їх культурну та духовну спорідненість.

Активна допомога релігійної громадськості України південним слов'янським народам у 60—80-х рр. XIX ст. сприяла вирішенню завдань, які стояли перед молодими незалежними державами, а саме: остаточному звільненню від османського гніту та консолідації націй, недопущення розповсюдження чужорідних ідеологій у цих країнах. Самі представники духовенства підкреслювали, що контакти БПЦ з православною громадськістю України служать “справі устрою громадянсько-політичного” ⁷².

Хоча російський уряд і намагався використати авторитет та зв'язки церкви у власних цілях, слід зазначити, що православна церква в Україні у взаємовідносинах з балканськими народами виступала не як елемент державної структури, а як громадська організація, що, безумовно, підвищувало її авторитет. Тому україно-балканську співпрацю в церковній сфері доцільно розглядати у нерозривній єдності з іншими видами суспільних зв'язків.

¹ Дорогами дружби: Дослідження і спогади / Упоряд.: Л. Л. Горіловський, Ц. Генев. — К.: Софія, 1989. — С. 18.

² Д о р о н ч е н к о в А. И. “Записки о мерах образования в России славян” как источник к истории российско-болгарских отношений // Проблемы источниковедения, историографии истории и культуры Болгарии, истории болгаристики: Материалы III Дриновских чтений. Международная научная конференция. — Харьков, 1994. — С. 44—45.

- ³ Цит. за: П а в л ю ч е н к о О. В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (II пол. XIX — поч. XX ст.). — К., 1992. — С. 65.
- ⁴ Там же. — С. 61.
- ⁵ К о п и л о в С. А. Слов'янознавство в Київській духовній академії (1819—1920 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 1997. — Т. 1(3). — С. 80, 81.
- ⁶ Див.: П е т р о в Н. Воспитанники Киевской Академии из сербов с начала синодального периода до царствования Екатерины II (1721—1762) // Известия ОРЯС Императорской Академии наук. — 1904. — Т. 9. — Кн. 4. — С. 1—16; П а в л ю ч е н к о О. В. Назв. праця. — С. 60; К о п и л о в С. А. Назв. праця. — С. 76.
- ⁷ К о н д р а т ь е в а В. Н. К событиям в Градишке в 1873 году // Из истории межславянских культурных связей: Ученые записки Института славяноведения АН СССР. — Т. XXVI. — М., 1963. — С. 120.
- ⁸ ЦДІА України у м. Києві, ф. 128, оп. 2, спр. 808, арк. 1.
- ⁹ П а в л ю ч е н к о О. В. Назв. праця. — С. 61, 62.
- ¹⁰ ЦДІА України у м. Києві, ф. 192, оп. 1, спр. 96, арк. 2—24.
- ¹¹ Там же, арк. 1.
- ¹² Там же, спр. 59, арк. 7—8; П а в л ю ч е н к о О. В. Назв. праця. — С. 77, 63, 64.
- ¹³ Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі К-ПМДА), ф. 315, оп. 1, спр. 8839, арк. 2.
- ¹⁴ ЦДІА України у м. Києві, ф. 128, оп. 2, спр. 808, арк. 24; ф. 192, оп. 1, спр. 100, арк. 45.
- ¹⁵ Там же, ф. 128, оп. 2, спр. 808, арк. 9.
- ¹⁶ Там же, ф. 2406, оп. 1, спр. 261, арк. 1.
- ¹⁷ Х р и с т о в Х. Освобождението на България и политиката на западните държави 1876—1878. — София, 1968. — С. 68.
- ¹⁸ ЦДІА України у м. Києві, ф. 2406, оп. 1, спр. 261, арк. 1.
- ¹⁹ С у б б о т и н В. Н. Влияние возрождения болгарской государственности на развитие связей общественности Украины и Болгарии (1878—1885 гг.). Дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. — Донецк, 1997. — С. 101—103.
- ²⁰ Энциклопедический словарь Русского Библиографического Института Гранат. 2-е изд. В 33-х тт. Под ред. проф. Ю. С. Гамбарова. — Т. 33. — С. 288—289.
- ²¹ С у б б о т и н В. Н. Указ. соч. — С. 103.
- ²² Киевлянин. — 1886. — № 194. — 5 сент. — С. 3.
- ²³ Там же. — № 208. — 23 сент. — С. 2.
- ²⁴ Х р и с т о в Х. Указ. соч. — С. 68; Болгаро-российские общественно-политические связи (50—70-е гг. XIX в.) // Ред. кол.: Билунов Б. Н. и др. / АН Молдавской ССР Институт истории им. Я. С. Гросула. — Кишинев, 1986. — С. 75.
- ²⁵ С о л о в ь е в В. С. Великий спор и христианская политика // С о л о в ь е в В. С. Собр. соч. в 12-ти тт. — СПб., 1896. — Т. IV. — С. 15.
- ²⁶ ЦДІА України у м. Києві, ф. 128, оп. 2, спр. 808, арк. 22.
- ²⁷ Там же, ф. 442, оп. 55, спр. 430, арк. 72.
- ²⁸ К о п и л о в А. О., З а в о д о в с ь к и й А. А. Визволення Болгарії від османського гніту та Україна // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 1997. — Т. 1(3). — С. 99.
- ²⁹ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 55, спр. 267, арк. 1.
- ³⁰ Подольские Епархиальные Ведомости. — 1876. — № 17. — 1 авг. — С. 364—374.
- ³¹ Там же. — 1877. — № 7. — 1 апр. — С. 185—191.
- ³² У л у н я н А. Образование болгарского буржуазного государства и русская общественность // Втори международен конгрес по Българистика. Доклади. — София, 1986. — Т. 8. България след освобождението (1878). — С. 5.
- ³³ Подольские Епархиальные Ведомости. — 1877. — № 2. — 15 янв. — С. 51—52, 101; Харьковские Епархиальные Ведомости. — 1877. — № 2, 4, 6.
- ³⁴ С о х а н ь П., Ж у к В. Участь народних мас України у визволенні Болгарії // Укр. іст. журн. — 1978. — № 2. — С. 72.
- ³⁵ К о п и л о в А. О., З а в о д о в с ь к и й А. А. Назв. праця. — С. 104.
- ³⁶ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 55, спр. 430, арк. 1.
- ³⁷ Церковный Вестник. — 1876. — № 48. — 4 дек. — С. 3.
- ³⁸ К о п и л о в А. О., З а в о д о в с ь к и й А. А. Назв. праця. — С. 108.
- ³⁹ Подольские Епархиальные Ведомости. — 1877. — № 2. — 15 янв. — С. 32.
- ⁴⁰ Там же. — № 12. — 1 июня. — С. 202—203.
- ⁴¹ К о п и л о в А. О., З а в о д о в с ь к и й А. А. Назв. праця. — С. 105—108.
- ⁴² ЦДІА України у м. Києві, ф. 127, оп. 1051, спр. 30, арк. 77, 78.
- ⁴³ Там же, арк. 106.
- ⁴⁴ Подольские Епархиальные Ведомости. — 1878. — № 11. — 1 июня. — С. 202.
- ⁴⁵ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 56, спр. 112, арк. 3.
- ⁴⁶ Там же, арк. 5, 137, 144.

- ⁴⁷ Киевлянин. — 1878. — № 18. — 11 февр. — С. 1.
⁴⁸ Копилов А. О., Заводовський А. А. Назв. праця. — С. 108.
⁴⁹ К-ПМДА, ф. 315, оп. 1, спр. 9041, арк. 329.
⁵⁰ Копилов А. О., Заводовський А. А. Назв. праця. — С. 108.
⁵¹ Подольские Епархиальные Ведомости. — 1878. — № 6. — С. 263.
⁵² Деятельность Киевского местного правления общества Красного Креста от начала 1877 до 1878 гг. // Киевлянин. — 1878. — № 55. — 11 мая. — С. 1.
⁵³ Фомин Ю. Общественность Украины и русско-турецкая война 1877—1878 гг. // Россия и восточный кризис 70-х гг. XIX века. — М., 1981. — С. 207.
⁵⁴ Фортунатов П. Война 1877—78 годов и освобождение Болгарии. — М., 1950. — С. 151.
⁵⁵ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 56, спр. 261, арк. 4.
⁵⁶ Там же, оп. 532, спр. 270, арк. 1, 4—6.
⁵⁷ Копилов А. О., Заводовський А. А. Назв. праця. — С. 109.
⁵⁸ К-ПМДА, ф. 315, оп. 1, спр. 9027, арк. 2, 6—7.
⁵⁹ Там же, арк. 9—10, 12—15, 18—19, 22.
⁶⁰ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 533, спр. 47, арк. 1.
⁶¹ Там же, арк. 5.
⁶² Там же, арк. 7.
⁶³ Там же, арк. 10.
⁶⁴ Там же, ф. 442, оп. 533, спр. 145, арк. 1, 2.
⁶⁵ Кирилло-Мефодиевское празднество // Заря. — 1885. — № 77. — 7 апр. — С. 1.
⁶⁶ Суботин В. Н. Указ. соч. — С. 116.
⁶⁷ Болгарский праздник // Заря. — 1885. — № 42. — 20 февр. — С. 1.
⁶⁸ Суботин В. Н. Указ. соч. — С. 117.
⁶⁹ ЦДІА України у м. Києві, ф. 2046, оп. 1, спр. 27, арк. 1.
⁷⁰ История России в XIX веке. В 9-ти тт. — СПб., 1907. — Т. IX. — С. 213.
⁷¹ Цит. за: События на Балканском полуострове // Киевлянин. — 1886. — № 191. — 2 сент. — С. 1.
⁷² ЦДІА України у м. Києві, ф. 2046, оп. 1, спр. 27, арк. 1.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Київська школа акад. М. С. Грушевського* Сильвестр Глушко

Док. № 1

Автобіографія С. Глушка

[26 травня 1924 р.]

Родився я в січні 1896 року в с. Москаленках Шевченківської округи (бувш. Канівський повіт) на Київщині. Батько — селянин того ж таки села весь час мріяв бути народнім учителем, скінчив вищу початкову школу, але з причин цілком матеріального характеру (брак коштів) далі вчитись не міг і залишився господарювати. Але свої духовні інтереси він весь час намагався передати мені. І досягти цього йому вдалося, бо дійсно, закінчивши вищу початкову школу, я був определений до Учительської семінарії в Черкасах, курс якої закінчив навесні 1917 р.

Все літо пройшло в інтенсивній підготовці до вступу до Університету. Восени того ж таки року я одночасно вступив до Учительського інституту і Українського державного університету на історично-філологічний факультет в Києві. Що ж торкається вибору моєї спеціальності, щепто студії над матеріалами по українській історії, то, крім моєї зацікавленості цим питанням ще змалку, мушу зазначити, що домінуючу роль в останнім розв'язанні напрямку моєї діяльності відіграла революція. Державне, політичне і громадське життя вже з самого початку революції йшло гігантськими кроками і, звичайно, не могло не відбитись на процесі і характері моєї шкільної праці. Вже з перших часів мого перебування в вищій школі історичні питання, зокрема з української і потім з чеської історії, зосереджували всю мою увагу. Через те майже три роки я інтенсивно перечитував різну історичну літературу, що торкалася цих інтересних для мене питань. Так продовжувалось до 1920 р. — року реформи вищої школи. До цього часу я склав іспити за 2 курси інституту і 3 курси Університету. Але літом в тому ж таки році обидві ці школи були об'єднані в одну під назвою "Тимчасових педагогічних курсів", куди я механічно перейшов і в 1921 р. закінчив повний курс історично-філологічного факультету.

Але й після закінчення вищої школи робота над студіюванням матеріалів по українській історії не припинилась. Правда, провадилась вона з меншою інтенсивністю, бо приходилось тоді якраз віддавати багато часу для педагогічної діяльності. Та й час був доволі скрутний: не було майже зовсім ніяких матеріальних засобів до життя, а праця оплачувалась хіба лише в 10—15 %.

Педагогічну діяльність розпочав я в 1917 році. Перших три роки працював вчителем історії. В 1920 р. був призначений губерніяльним інструктором по секції дитячих домів при Київській Губнарсовіті, а з початку 1923 р. і до останнього часу працюю як завідуючий трудовою школою в Києві. Педагогічна робота була єдиним для мене й засобом існування не тільки в часи мого перебування в вищій школі, а й зараз.

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1996. — № 5; 1999. — № 5.

В останні часи працюю над матеріалами по українській історії, зокрема над соціальними і громадськими рухами в XVIII і XIX ст.

С. В. Глушко

Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 3, № 172, арк. 17 зв. Неавторизований машинопис.

Док. № 2

Автобіографія С. Глушка

[1927 р.]

Народився в січні 1896 р. в с. Москаленки на Київщині, тепер Білоцерківської округи. Після закінчення двох курсів Київського учительського інституту вступив до Київського державного університету (пізніше ІНО), якого я закінчив по історико-філологічному факультету в році 1921. До 1924 року займався педагогічною роботою, працюючи останні роки на посаді завідуючого трудової школи в Києві.

Науково почав працювати з 1924 року на посаді штатного наукового співробітника по комісії “Старого Києва і Правобережжя” при I-му відділі Академії Наук. Зараз є членом Історичної Секції УАН.

10 червня 1924 року був представлений, а 24 жовтня затверджений Головною наукою аспірантом у новоформовану Науково-дослідчу Катедру історії України. Під час перебування в Катедрі кілька разів виступав з науковими доповідями. Протягом цих років працював в архівах: київських, чернігівських, Ніжинському і Остерському.

Має друковані праці такі:

1. Куліш про свої зносини з поляками // Україна. 1924. Кн. 3. С. 103—109.
2. Драгоманов і недільні школи // Україна. 1924. Кн. 4. С. 35—42.
3. Рец.: Брик Іван. Слав’янський з’їзд у Празі 1848 р. і українська справа (ЗНТШ. Т. СХХІХ. 1920) // Україна. 1925. Кн. 3 (12). С. 167—169.
4. З селянських рухів на Чернигівщині 1905 р. // Україна. 1925. Кн. 4 (13). С. 9—63.
5. Листування П. О. Куліша з Л. М. Жемчужниковим, 1854—1877 рр. // Україна. 1926. Кн. 2—3 (17). С. 163—180.
6. Спомини Ірини Волод. Антонович про М. П. Драгоманова // Україна. 1926. Кн. 4 (18). С. 120—134.
7. Рец.: Нелегальні відозви з нагоди Шевченківських роковин (К., 1925) // Україна. 1925. Кн. 5 (14). С. 164—167.

Здано до друку — “Селянське питання в українській науковій літературі за останні 10 років (1917—1927)”.

Там же, арк. 14. Неавторизований машинопис.

Док. № 3

Особова картка аспіранта

[1924 р.]

Личная карточка аспиранта, зарегистрированного всеукраинским научным комитетом

1. Фамилия, имя и отчество: Глушко Сильвестр Васильевич.
2. Национальность и родной язык: українець, рідна мова українська.
3. Год, месяц и место рождения: 2 січня 1896 р. в с. Москаленках Київської губ.

4. Семейное положение — нежонатий.
5. Кто состоит на Вашем иждивении — нікого нема.
6. Социальное происхождение — син селянина.
7. Член какого союза — “Робітос”.
8. Где и в качестве кого работал или учился:
 - а) до февральской революции — в Учительській семінарії.
 - б) до октябрьской революции — в Учитель[ському] інституті і Укр.[аїнському] Держ.[авному] Університеті.
 - в) до оставления аспирантом — вчився в Університеті і учителював.
9. Отношение к воинской повинности, местонахождение на учете и № карточки: військової служби не проходив, військова картка № 54. Київ-військкомат. [...].
11. Партийность — непартійний.
12. Где и как служите в настоящее время: завідуючий трудшколою ч. 71 в Києві. [...].
14. Постоянное местожительство и адрес: Київ, Брестлитовська д.[орога] ч. 3, пом. 15.
15. Образование: низшее — вища початкова школа з 1908 р. по 1912 р., среднее — учитель[ська] семінарія з 1913 р. по 1917 р., высшее — Університет з 1917 р. по 1922 р.
16. Какой факультет, отделение или специальность окончил и с каким званием: історично-філологічний факультет, історичний відділ, кандидат філологічних наук.
17. Тема дипломной или специальной работы, главного проекта и прочее, выполненное при окончании: “Історичні погляди Куліша”.
18. Практическая деятельность не по специальности:
 - а) до окончания ВУЗ;
 - б) после окончания ВУЗ вчителював.
19. Практическая деятельность по избрании специальности:
 - а) до окончания;
 - б) после окончания працював при Історичній Секції ВУАН.
20. Общественная деятельность: працював в профспільчанських організаціях.
21. В каких научных и специальных кружках и обществах работали, когда и какие обязанности исполняли: працював в історичному гуртку в Університеті, а пізніше — в соціально-економічному семінарі при ВУАН.
22. Работали ли в марксистских кружках, где и какие обязанности исполняли: організував марксистський гурток при місцькомі “Робітос” № 26.
23. Научные доклады и темы, время и место их прочтения или составления: були прочитані в Історичній Секції при ВУАН такі доклади: “Наукова праця Куліша в 1860-х роках” (21—X—23 р.), “До характеристики поглядів Драгоманова в першу добу” (16—XII—23 р.).
24. Научные труды, работы, исследования, переводы, популярные руководства и прочее: приготвлена до друку стаття про Драгоманова.
25. Какой иностранный язык знаете, можете ли говорить, переводить — німецький, латинський, грецький — читать.

Подпись аспиранта — С. Глушко

Там же, арк. 18—19. Неавторизований машинопис.

Док. № 4

**Заява С. Глушка
до Керівничого Катедри історії України**

26 травня 1924 р.

До голови Катедри історії України

З А Я В А

Додаючи до цього свою автобіографію, документи про закінчення вищої школи і рекомендації партійних товаришів, прошу Вас допустити мене до аспірантури при дорученій Вам Катедрі.

В останні часи працюю над спеціальними і громадськими рухами на Україні в XVIII і XIX ст.

26.V.24 р.

С. Глушко

Вважаю С. Глушка бажаним аспірантом по Катедрі як з огляду на його підготовку, так і [очевидно, пропуск нерозібраного слова] робочу енергію.

М. Грушевський

{Угорі сторінки:}

Зав. Губнаросвітою

т. Мизерницькому

Знаю т. Глушка як активного робітника і робітника, який твердо переводить лінію соцвиху в трудшкoлі ч. 71.

Ярошевський

Тов. Глушко в своїй роботі виявив себе людиною з розвиненими соціальними навиками і із точки зору громадського робітника уявляє кандидатуру цілком задовольняючу.

27.V.24 р.

Мизерницький

Знаю тов. С. В. Глушко с 1920 года как моего сотрудника по Губоно, активно выполнявшего все задания Сов.[етской] власти по просвещению. Считаю, что кандидатура тов. Глушко в аспиранты по Кафедре истории вполне подходящая как человека, стоящего на платформе сов.[етской] власти и известного мне по своей идеологической работе как вполне соответствующего требованиям пролетарской республики.

А. Канчев

№ 250174 парт.[ийного] бил.[ета]

Глушко Сильв.[естр] Васил.[ьович] працював в Ком.[ісії] Істор.[ично-]географ.[ічній] над складанням бібліографії та й історіографії і виявив в цій праці велику уважність та підготовленість до самостійної наукової роботи.

С. Грушевський

Там же, арк. 15. Незавірена машинописна копія. У фігурних дужках — примітка секретаря.

Док. № 5

Довідка про закінчення ВІНО ім. М. Драгоманова

30 травня 1924 р.

С П Р А В К А

Видана ця з канцелярії Київського Вищого Інституту Народної Освіти гром. ГЛУШКО Сильвестру Васильовичу в тім, що він восени 1917 р. вступив на історико-філологічний факультет, історичний відділ Київського Державного Університету, де перебував до осені 1920 року. Того ж 1920 р. переведено його на історично-філологічний факультет, історичний відділ Вищих Педагогічних Курсів, що повстали із злиття старших двох курсів Київських вищих шкільних докладів, бувш. Київського Університету, бувш. Українського Державного Університету та бувш. Вищих Жіночих курсів, де на протязі 1920—21 р. продовжував свою освіту по своїй спеціальності. У вересні 1921 р. після ліквідації Вищих Педагогічних курсів переведено його до Вищого Інституту Народної Освіти.

Перебуваючи в перелічених вище шкільних закладах, С. В. Глушко прослухав повний курс наук згідно з планами навчання у згаданих злитих вищих шкільних закладах, виконав практичні праці й склав такі іспити: 1) Вступ до філософії, 2) Психологія, 3) Логіка, 4) Історія нової філософії, 5) Загальна педагогіка, 6) Вступ до мовознавства, 7) Історія античного мистецтва, 8) Історія українського мистецтва, 9) Історія української мови, 10) Історія української літератури, 11) Історія російської літератури, 12) Методологія історії, 13) Археологія України і Росії, 14) Історія України (стара доба), 15) Історія України (нова доба), 16) Історія Росії, 17) Історія східних народів, 18) Історія Риму, 19) Історія Греції, 20) Історія Візантії, 21) Історія середніх віків, 22) Історія слав'ян, 23) Історія нових віків, 24) Історія Слобожанщини, 25) Історія Галичини, 26) Джерелознавство української історії, 27) Українська історіографія, 28) Латинська мова, 29) Грецька мова, 30) Латинський автор, 31) Грецький автор і 32) Німецька мова.

На оригіналі підпис: Декан *К. Лебединців*
Завканц. *Крижановська*

З оригіналом згідно: Завканц. *Крижановська*.

Там же, арк. 16. Машинопис. Незавірена копія з копії.

Док. № 6

**Посвідчення про закінчення
ВІНО ім. М. Драгоманова**

30 травня 1924 р.

Тимчасове свідоцтво

**Належить до обміну на постійне свідоцтво
після проходження стажу**

П О С В І Д Ч Е Н Н Я

Видано це посвідчення із Київського Вищого Інституту Народної Освіти гром. Глушко Сильвестру Васильовичу, що народився 2 січня 1896 р. в с. Москаленках Канівського повіту Київської губ. в тім, що він дійсно з осені 1917 р. по 29 листопада 1922 р. прослухав курс Київського Вищого

Інституту Народної Освіти по історично-філологічному факультету, історичному відділі (по фаху історії) і добре виконав всі вимоги навчального плану Інституту, а також самостійну роботу на тему “Історичні погляди Куліша”.

На підставі Кодексу законів про Народню Освіту У.С.Р.Р. гр. С. В. Глушко допускається до проходження обов’язкового практичного стажу по своїй спеціальності.

На оригіналі підпис
В. о. Ректора Інституту *Б. Якубський*
Політком *Мих. Орлов*
Декан *К. Лебединців*
З оригіналом згідно:
Завканц. *Крижановська*

Там же, арк. 20. Машинопис. Копія з копії.

Док. № 7

Заява С. Глушка до бюро Катедри історії України

2 грудня 1926 р.

До Бюро Київської науково-дослідчої катедри історії України

З А Я В А
аспіранта С. Глушка

Повідомляю, що з жовтня 1925 року і донині я ніякої штатної платні не маю. С. Глушко.

Там же, арк. 1. Автограф.

Док. № 8

Відношення Історичної секції УАН до С. Глушка

10 лютого 1928 р.

До Глушка С. В.
Комісія Зах.[ідної] України

Історична секція Академії Наук просить Вас надіслати до секретаріату Секції до 15 лютого ц. р. список наукових праць, що Ви надрукували їх в 1927 році. Адреса Секції: Київ, вул. Короленка, 35.

Секретар Секції: <підпис> [*П. Глядківський*]

Там же, арк. 2. Відпуск за підписом.

Док. № 9

Запрошення на захист промовної праці С. Глушка

29 травня 1928 р.

Науково-дослідча Катедра історії України цим сповіщає Вас, що в четвер, 31 травня, о сьомій годині ввечері відбудеться прилюдний захист промовної праці “СЕЛЯНСЬКІ РУХИ НА ЧЕРНИГІВЩИНІ В КІНЦІ ХІХ

ТА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.” аспіранта С. В. Глушка для переходу його в наукові співробітники. В зв’язку з цим Катедра ласкаво просить Вас вшанувати це засідання і прийняти участь в обговоренні праці.

Захист праці відбудеться в приміщенні Історичних Установ (вул. Короленка, 35).

Голова н.-д. Катедри історії України Акад.: (М. Грушевський)
Секретар: <підпис> (П. Глядківський)

Там же, арк. 3. Відпуск за другим підписом. Бланк Катедри (адреса — вул. Короленка, 35).

Док. № 10

Відношення Катедри до уповноваженого Укрнауки

5 червня 1928 р.

До Упов[нов]аженого Укрнауки в Києві

Пересилаючи з сим заяву Катедри до Укрнауки з усіма документами, Катедра просить Вас клопотатися перед Укрнаукою про можливо скоре затвердження асп. С. В. Глушка науковим співробітником Катедри.

Керуючий Катедрою Академик: / Секретар: <підпис>
[П. Глядківський]

Там же, арк. 4, 5. Відпуск за другим підписом (2 примірники). Бланк Катедри.

Док. № 11

Випис з протоколу засідання Керуючого осередку Катедри

29 травня 1928 р.

П р и с у т н і: М. Грушевський, О. Гермайзе, В. Щербина, В. Данилевич, О. Грушевський.

2. Признано промоційну працю асп.[іранта] Глушка за вповні вдоволюючу, можна негайно допустити його до прилюдної оборони промоційної праці.

Підписали протокол М. Грушевський, О. Гермайзе, В. Щербина, В. Данилевич, О. Грушевський.

З оригіналом згідно:

/Секретар: <підпис> [П. Глядківський]

Там же, арк. 8, 9. Завірена машинописна копія.

Док. № 12

Відзив О. Ю. Гермайзе, що кермував роботою асп.[іранта] Глушка

31 травня 1928 р.

С. В. Глушко, пробуваючи аспірантом Н.-д. Катедри історії України, дуже старанно працював над своєю спеціальною освітою.

Велику роботу проробив він, досліджуючи селянські рухи ХІХ та ХХ ст., головню на підставі архівних даних.

Результатом цих кількарічних студій і є його велика праця про селянські рухи на Чернігівщині, яка масою свого матеріялу і відповідним опрацюванням його вносить чимало нового в наші знання.

Вважаю т. Глушка цілком достойним до переведу його в категорію наукових співробітників Катедри.

О. Гермайзе

Там же, арк. 10. Неавторизована машинописна копія.

Док. № 13

Відзив другого опонента дійсного члена Катедри В. І. Щербини

[31 травня 1928 р.]

Я мав можливість стежити за діяльністю С. В. Глушка на протязі трьох років його аспірантури і можу посвідчити його ретельну працю як аспіранта, як члена та секретаря кількох наукових комісій при ВУАН та як невомногого працівника над розробленням наукових питань. Доказом останнього служать всі його друковані праці, а особливо промоційна праця: “Селянські рухи на Чернігівщині в кінці XIX та на початку XX ст.”, матеріяли для якої він старанно збирав по архівах Київ, Чернігова, Ніжина й інш. та ретельно обробляв їх.

Член Науково-дослідчої Катедри
В. Щербина

Там же, арк. 10. Неавторизована машинописна копія.

Док. № 14

Оцінка керівника секції О. С. Грушевського

1 червня 1928 р.

Аспірант Глушко за час свого перебування в Катедрі виявив велику енергію в збиранні матеріялів, уміння їх обробити, знання відповідної літератури; в праці “Чернігівські селянські розрухи” в обох частинах її виявив те ж саме підготовлення до самостійної наукової праці, уміння використати як друковану наукову літературу, так і архівні матеріяли: через те вважаю працю Глушка за підставу задля переведення його до наук.[ових] співробітників Катедри.

О. Грушевський

Там же, арк. 10 зв. Неавторизована машинописна копія.

Док. № 15

Оцінка дійсного члена Катедри В. Є. Данилевича

[1 червня 1928 р.]

Праця складається з двох частин майже одн[ако]вого розміру, а саме з економічного вступу та з історії рухів. Наукова якість цих двох частин неоднак[ова]. Безперечно, економічний вступ є ліпший від історично-революційної частини праці з боку дослідчої методи. У вступі автор виявив,

що він може не тільки аналізувати, бо в деяких частинах вступу автор також синтезує подані матеріали. Про другу частину того не можна мовити. У ній автор описує рухи, перериваючи своє оповідання спробами аналізу тих рухів. Спроб синтезувати свої матеріали автор майже не робить. Отже, ця риса другої частини праці становить найголовнішу ваду цієї праці. Так само майже однаковий розмір вступу та самої праці становить теж певну хибу з боку автора. Треба також закинути йому надто велике довір'я до судових матеріалів. Але поруч з тим доводиться визнати те, що автор попрацював чимало, наслідком чого зібрав дуже великий, почасти невиданий, матеріал. Вади його праці у великій мірі з'ясовуються таким багатством зібраних їм матеріалів. Безумовно, молодому дослідникові заважко впоратися як слід з таким величезним матеріалом. Тому не буду заперечувати допущенню цієї праці до промоції, бо керівник аспіранта визнав її за цілком задовольняючу.

Член Катедри проф. В. Данилевич

Там же, арк. 10 зв. Неавторизована машинописна копія.

Док. № 16

Оцінка Керуючого Катедрою М. Грушевського

[1 червня 1928 р.]

Промоційна праця аспіранта Глушка робить приємне вражіння передусім тим робочим ентузіазмом, що виявляється в ній. Автор протягом трьох з половиною літ проробив величезну роботу: багато попрацював над архівним матеріалом 1905—6 рр., простудіював економічні відносини краю в другій половині XIX в., совісно познайомився з літературою і, очевидно, дуже багато завадав труду, щоб вияснити соціально-економічний підклад селянського руху 1905 [р.]. Ся підготовча робота вимагала занадто багато часу, і тому автор не встиг вповні вдоволяюче сконструювати і обробити зібраний матеріал. Тим не менше він виявив вповні здібности дослідника — і се друге приємне вражіння [...].

Там же, арк. 10 зв. Неавторизована машинописна копія. Кінця тексту бракує.

Док. № 17

Протокол захисту промоційної праці С. Глушка

31 травня 1928 р.

Протокол прилюдного засідання Науково-дослідчої Катедри Історії України в Києві

В президії: акад. М. С. Грушевський, акад. М. П. Василенко, проф. О. С. Грушевський, проф. О. Ю. Гермайзе, В. І. Щербина, А. [І.] Ярошевич.

Головує акад. М. С. Грушевський
За секретаря П. С. Глядківський

На порядку денному: захист аспірантом С. В. Глушком своєї промоційної праці “Селянські розрухи на Чернігівщині в кінці XIX та на початку XX ст.” для переходу в наукові співробітники.

I. Зачитується curriculum vitae С. В. Глушка.

П. С. В. Глушко зачитує короткий витяг з своєї роботи “Селянські розрухи на Чернігівщині в к.[інці] XIX та поч. XX ст.”

Опонентами виступають проф. О. Ю. Гермайзе, В. І. Щербина; оцінку дають акад. М. П. Василенко, проф. А. І. Ярошевич. Слово для відповіді дається промоціанту С. В. Глушку. [...]

Там же, арк. 13. Чернетка.

Док. № 18

Заява С. Глушка до Катедри історії України

4 грудня 1928 р.

До Науково-дослідчої Катедри історії України

Прошу поклопотатись перед Укрнаукою, аби мені для закінчення праці “Селянські рухи на Чернігівщині в кінці XIX і на початку XX стол.” було дано командировку: до Москви на 2 місяці і до Харкова на 1 місяць.

С. Глушко

Там же, арк. 21. Автограф.

Д О Д А Т К И

СПИСОК ПРАЦЬ С. ГЛУШКА

- Сушицький Теохтист Петрович // Україна. 1924. Кн. 3. С. 189—190.
Ювілей акад. М. С. Грушевського // Україна. 1927. Кн. 1—2 (21). С. 227—228. Підп.: С. Гл.
Ювілей В. Г. Щербини // Україна. 1927. Кн. 1—2 (21). С. 228. Підп.: С. Гл.
Прилюдна оборона праці Л. О. Окиншевича “Генеральна (козацька) рада на Україні—Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Україна. 1929. Березень—квітень. Кн. 33. С. 168—171. Підп.: С. Г.
Селянське питання в українській науковій літературі за останні 10 років // Студії з історії України. Т. 2. К., 1929. С. L—LXVIII.
Ювілей акад. П. А. Тутковського // Україна. 1929. Вересень. Кн. 36, с. 172—174. Підп.: С. Г.
Рец.: Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1 (К., 1926) // Україна. 1929. Травень—червень. Кн. 34. С. 150—152.
Рец.: Дубровський В. Селянські рухи на Україні після 1861 року: Чернігівська губ. (ДВУ, 1928) // Україна. 1929. Січень—лютий. Кн. 32. С. 112—113.
Рец.: Іванушкін В. Селянський рух 1905—1906 рр. на Київщині (К., 1926) // Україна. 1929. Липень—серпень. Кн. 35. С. 143—146.
Рец.: Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905—7. Ч. 1 (Х., 1927) // Україна. 1929. Травень—червень. Кн. 34. С. 152—156.
Прилюдна оборона праці В. Д. Юркевича “Заселення Слобідської України за часів Хмельниччини” // Україна. 1930. Січень—лютий. Кн. 39. С. 222—226.
Рец.: Шамрай С. Київська Козаччина 1855 року: До історії селянських рухів на Київщині (К., 1928) // Україна. 1930. Травень—червень. Кн. 41. С. 188—190.
Розтрата в КВД // За Радянську Академію. 1931. № 7 (9). Березень. С. 6.
Шефство ВУАН над ДУАФ // За Радянську Академію. 1931. № 12 (14). 6 листопада. С. 4.

Документи до друку
підготував С. І. Білокін

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. М. Нічик

*ПЕТРО МОГИЛА
В ДУХОВНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ*

К., 1997. — 328 с.

Існують різні форми та ступені зв'язку авторського “я” із змістом того чи іншого творчого доробку. Вибір проблематики твору, характер її інтерпретації може бути певною мірою випадковим, з точки зору, так би мовити, загальної логіки авторського творчого шляху, особливо — якщо фахівець прожив досить довге та плідне творче життя...

В цьому плані той, хто, припустимо, майже виключно цікавився історією культури XVIII ст., може раптом звернутися до сучасної проблематики. І навпаки. І таке раптове, принаймні, з точки зору “стороннього спостерігача”, випадкове звернення може бути дуже плідним, а може, й ні...

Але є праці, які мають найорганічніший зв'язок з творчою біографією автора, з його творчою особистістю. Книга доктора філософських наук, професора В. М. Нічик “Петро Могила в духовній історії України” належить саме до таких праць.

Трудячись протягом більш як трьох десятиліть над перекладом та науковим аналізом величезної творчої спадщини професорів Києво-Могилянської Академії, В. М. Нічик не могла не звернутися до постаті фундатора цього навчально-наукового закладу та пов'язаного з ним величезного культурно-духовного континенту в історії розвитку всієї східнослов'янської письменності, не кажучи вже про історію України.

Слід зазначити, що така послідовність дослідження — від вивчення спадщини професорів Києво-Могилянської Академії як цілого до аналізу постаті Петра Могили та його культурно-історичного значення — в чомусь визначила своєрідну “зворотню історичну перспективу” в підході до творчості останнього. Образ Петра Могили та його діяльність, його твори, закінчені й незакінчені, постають перед читачем у світлі того, що “було потім”, що історично виросло й розвинулося з тих духовних імпульсів у широкому розумінні, що були ним створені...

Здається, саме в цьому полягає одна з найбільш значних особливостей авторського бачення постаті визначного діяча в духовній історії України, що знайшло відображення в рецензованій книзі. І саме такий підхід у методологічному плані є, на нашу думку, найбільш адекватним сутності проблеми, що сформульована у назві праці. Підкреслимо, що глибина та багатоаспектність наукового аналізу в ній значною мірою пов'язані саме з цим, можна сказати, щасливим збігом логіки особистого шляху в річищі дослідження з найбільш адекватною перспективою розглядання історичного змісту явища, ім'я якому — постать Петра Могили. І в цьому плані останній — не є винятком. На нашу думку, чим більш значним є той чи інший діяч культури, тим більшою має бути часова перспектива, своєрідна “часова відстань”, яка може дати змогу побачити його дійсні масштаби як явища.

Особлива увага в рецензованій книзі звертається на з'ясування ролі Петра Могили в процесах духовної консолідації українського суспільства.

Тут переконливо показано, що світоглядно-філософські, богословські, історичні, державно-політичні ідеї, які викладалися у заснованій ним колегії, поширювалися студентами цього навчального закладу по всій Україні. Вони сприяли витворенню єдиного комунікативного простору культури, а, отже, і процесам націотворення. Автор книги розглядає ці ідеї як суттєву передумову розпочатої Моголою розбудови духовної єдності українського народу, яка здійснювалася на ґрунті синтезу й переосмислення наукового, релігійного, політичного досвіду та культурних надбань Заходу і Сходу Європи через такі інституції, як церква, школи, колегії, друкарні, а також через різноманітні види мистецтва, зокрема музику, живопис, архітектуру, театр. Саме ця його діяльність, на думку автора, є визначальною для оцінки ролі і місця мислителя в історії України. Адже без духовного єднання не могло бути й політичної консолідації українських земель в одну державу, якої досяг, хоча й не на тривалий час Богдан Хмельницький. Формування національної держави, та ще й за умов іноземного гноблення, з необхідністю потребувало, як у давнину, так і нині, розвитку самосвідомості народу, розуміння ним спільності своїх інтересів, завдань, дій, виховання волі до цих дій. Тому, як наголошується в книзі, доробок мислителя є актуальним і в наш час.

В результаті проведеного дослідження автор доходить висновку, що Могила, його односторонні та ідейні спадкоємці були потужним чинником формування спільноти, яка піднімалася над регіональними відмінностями численних розгалужень українського народу, й усвідомлюючи єдність своєї історії, мови, легенд, віри, звичаїв, ставала цілісною нацією. Але у XVII ст. з усього доробку Петра Могили та його оточення, коли релігія і церква відігравали провідну роль в ідейному і духовному житті, чи не найбільше значення в процесах націотворення мали систематизація та уніфікація православних канонів, догматики і чинів богослужб, розширення вживання української мови в церковних книгах і відправах.

До позитивних рис книги В. М. Нічик належить і те, що в ній докладно доводиться, що твори і діяльність Могили не лише допомагали засвоєнню Сходом Європи філософського, наукового, богословського доробку Заходу, а й репрезентували перед Заходом культуру українського народу, православне віровчення, східну церкву. Про це свідчить і те, що його твори перекладалися й видавалися мовами багатьох європейських народів, були знаними не лише інтелектуальною елітою, їх мали в своїх бібліотеках церковні і світські володарі, в тому числі й французькі королі. Через них Захід знайомився зі Сходом і знаходив там чимало своєрідного й неповторного. Проте справжній інтерес до культурних здобутків Східної Європи виник тоді, коли почався властивий модерному менталітету відхід від притаманної просвітництву абсолютизації ролі розуму в суспільному поступові. Водночас це був і початок усвідомлення Заходом загальнолюдського значення східноєвропейських духовних цінностей. У зв'язку з цим варто звернути увагу на особливе підкреслення автором тієї обставини, що вплив ідей та діяльності Петра Могили поширився на духовне життя всіх православних народів і набув світового розголосу. Продовжуючи започатковану Моголою традицію, його вихованці й послідовники, хоч би куди закидала їх доля, завжди сприяли розвиткові науки й культури, пробудженню національної свідомості та визвольним змаганням тих народів, серед яких жили й працювали, бо вони пам'ятали боротьбу за свободу власного народу.

Торкаючись зв'язків книги В. М. Нічик про Петра Могилу з попереднім творчим доробком дослідниці, треба звернути увагу й на те, що дослідження значення постаті та творчості цього видатного культурного дія-

ча в духовній історії країни, аналіз змісту його ідейної спадщини є конкретно-історичною реалізацією того загальнометодологічного підходу, який був відпрацьований та обґрунтований професором В. М. Нічик та її однодумцями значно раніше. Ще в монографії 1978 р., характеризуючи історичні особливості культурного розвитку в умовах прискорення темпів духовно-інтелектуальних процесів у XVI ст., В. М. Нічик підкреслювала, що ані схоластики, ані Відродження, ані Реформації в чистому вигляді у нас не існувало. Не виступали вони і як послідовно виникаючі періоди духовного розвитку. Комплекси ідей та уявлень, притаманні кожному з цих загальнокультурних явищ, співіснували в часі, переплітаючись та взаємодіючи між собою (див.: В. М. Нічик. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII вв. — К., 1978 г.).

Саме цей концептуальний підхід був конкретно-історично реалізований у низці праць дослідниці, в тому числі у книзі, присвяченій Петру Могили. Докладно аналізуючи праці мислителя, В. М. Нічик показує, як тісно перепліталися та співіснували в них просвітницькі, ренесансні, барокові, реформаційні та інші елементи, складаючи єдине синтетичне ціле (стор. 20, 32, 54, 97, 187, 203 та ін.). Вона підкреслює, що різноманітний за походженням та сутністю ідейно-духовний синтез об'єднував також витончені філософсько-богословські идеологеми з елементами народних вірувань, з образами та уявленнями, притаманними народній культурі (стор. 213—228 та ін.). Парадоксальний зміст ідей, розвинутих Петром Могилою, поєднував і такі, здавалося б, непомітні елементи, як кордоцентризм та сциєнтистсько-просвітницькі уявлення. Як показує дослідниця, головною основою усіх цих багатоманітних синтезів, їх загальнотеоретичною та, що особливо важливо, загальнопсихологічною базою виступає принцип толерантності, який дістав всебічний розвиток у творах та в суспільній діяльності Петра Могили. Саме принцип толерантності був основою ідеї національної єдності, служінню якої він присвятив свою діяльність. Загалом погоджуючись з аналізом дослідниці синтетичної природи філософських ідей мислителя, хочемо зауважити, що саме синтезуючі можливості барокових елементів розглянуто в книзі недостатньо. Можливо, це пов'язано частково з тим, що барокове начало тут головним чином досліджується в синтезі — як барочно-гуманістичний елемент. Такий підхід викликає деякий сумнів.

Присвячена безпосередньо аналізу творчого доробку та суспільної діяльності Петра Могили, талановита книга В. М. Нічик разом з цим глибоко й пристрасно розкриває сутність, соціальні функції та конкретно-історичні форми існування такого загальнокультурного явища, як толерантність — як певного теоретичного принципу, так і засобу політичної поведінки та певної психологічної позиції. В книзі переконливо підкреслюється, що саме всебічно розвинена толерантність може бути духовною передумовою національної єдності як головного чинника соціального самоствердження та вільного розвитку політично незалежної, самостійної й квітучої України.

*І. Я. Матковська (Одеса),
В. В. Козачинська (Одеса)*

О. М. Мовчан

**УКРАЇНСЬКІ ПРОФСПІЛКИ І РАДЯНСЬКА
ДЕРЖАВА в 20-ті роки**

Інститут історії України НАН України. — К., 1999. — 278 с.

Останнім часом спостерігалось помітне зниження інтересів дослідників до історії робітничого класу і профспілкового руху, зокрема. Вивчення цих проблем якщо не загасло, то в усякому разі було відсунуте на другий план порівняно з вивченням історії підприємництва в Україні, ліберального і консервативного рухів та деякими іншими проблемами. Щодо вивчення історії робітничого руху зацікавленість істориків зберігалась лише до раніше не досліджуваного періоду — доби Української революції. Монографія О. М. Мовчан присвячена історії становлення та розвитку радянської профспілкової системи в Україні у перше десятиріччя радянської влади. В центрі уваги автора — не вивчена в радянській історіографії проблема одержавлення робітничих організацій. Також розглядаються проблеми, які передують радянському періоду, але дають можливість зрозуміти головні тенденції розвитку профспілкової системи в ту добу. Це — історія боротьби політичних партій за оволодіння профспілковим рухом, а також дискусії з профспілкового питання у керівництві РКП(б).

У першій главі “Міжпартійна боротьба у профспілковому русі України. 1917—1922 рр.” зроблено спробу простежити історію розвитку профспілкового руху України в контексті політичної боротьби, яка визначала характер і напрями профспілкового будівництва. Доведено неспроможність меншовицької теорії класового угодовства щодо політичної ситуації, яка склалася в Україні у 1917—1920 рр. Показано причини тотальної більшовизації професійних спілок України, а також тимчасового реваншу меншовиків у цих організаціях у 1919 і 1921 рр. Залучення до наукового обігу раніше не відомого кола архівних джерел дозволило автору проаналізувати недосліджений аспект проблеми — придушення коаліційної незалежності профспілкових організацій республіки радянською владою.

У другій главі “Профспілкове питання у дискусіях ЦК РКП(б). 1918—1921 рр.” розглядаються теоретичні засади проблеми профспілкового будівництва. Автор намагався відійти від стереотипів радянської історіографії у висвітленні політичної боротьби, що точилася в РКП(б) між лєнінським керівництвом і прихильниками економічної самодіяльності профспілок щодо визначення місця й ролі профспілкових організацій у радянській політичній системі. По-перше, від обмеження дослідження цієї проблеми хронологічними рамками кінця 1920—1921 рр. — періодом офіційного проголошення внутрішньопартійної дискусії з профспілкового питання. По-друге, від тенденційного висвітлення проведення офіційної дискусії і, зокрема, політичної боротьби лєнінського керівництва з прихильниками груп “робітничої опозиції”, а також “демократичного централізму”, цитателлю якої була КП(б)У. Такий підхід дав можливість з’ясувати причетність В. І. Лєніна до розробки так званої “троцькістської теорії мілітаризації профспілок”, виявити антидемократичні методи політичної боротьби у керівництві правлячої партії, а також показати намагання “децистів” і представників групи “робочої опозиції” захистити інтереси робітників.

Третя глава “Профспілкове будівництво. 1920—1928 рр.” присвячена дослідженню реорганізацій профспілкової системи України відповідно до змін політичного курсу правлячої партії. Це — реформи, проведені на принципах суворої централізації у період “воєнного комунізму” в 1920 р.

й нового “комуністичного штурму” наприкінці 20-х років, а також децентралізації профспілкового апарату під гаслами “українізації” і “робітничої демократії” після проголошення непу. В центрі уваги — перебудова профспілкової системи України у добу нової економічної політики, яка включала, по-перше, відбудову галузевих спілкових органів у системі міжспілкових об’єднань; по-друге, заміну примусового колективного членства “добровільним колективним” чи індивідуальним; по-третє перехід від державного фінансування профспілкового руху до системи отримання коштів через членські внески; по-четверте, українізацію профспілкового апарату і масової профспілкової роботи, а також організацію номінального республіканського профспілкового центру; вп’яте, впровадження замість облікової системи голосування індивідуальних виборів і т. ін.

Автор доводить, що децентралізація профспілкового будівництва і управління, проведена відповідно до рішень X і XIII з’їздів РКП(б), мала обмежений характер і не зачіпала основ більшовицької профспілкової системи (виробничого характеру й організаційної єдності профспілкового будівництва, домінування міжспілкових органів над галузевими у системі профспілкових об’єднань, функціонування цієї системи на принципах демократичного централізму), які гарантували партійно-державний контроль. Більш того, завдяки використанню демократичної атрибутики система партійно-державного диктату набула більш прихованого характеру і, таким чином, сприяла зміцненню тоталітарного режиму, який уже не міг існувати у воєнно-комуністичній формі.

У четвертій главі “Боротьба з правим ухилом” проаналізовано поширення опозиційних настроїв робітників щодо сталінської політики комуністичного штурму, яка почала проводитися в країні наприкінці 20-х років. Досліджено превентивні заходи компартійного керівництва, які попередили організаційне оформлення профспілкової опозиції, що перебувала в стані ідеологічного ухилу: політичні чистки профспілкового апарату і масова ідеологічна обробка населення.

У п’ятій главі “Діяльність профспілок по соціальному захисту робітників” показано, як держава у період непу звузила повноваження профспілок по охороні праці найманих робітників від законодавчих і розпорядчих до дорадчих і виконавчих. Досліджено можливості використання професійними спілками інститутів соціального партнерства держави і профспілок у сфері трудових відносин (трудових угод та органів примирного розгляду трудових конфліктів) для захисту інтересів робітників. Визначено державні пріоритети у системі примирно-арбітражних органів. Велику увагу приділено вивченню досвіду професійних спілок щодо керівництва страйковим рухом та у налагодженні нормування праці та тарифікації її оплати. Висвітлено боротьбу з безробіттям і житловою кризою. Показано організацію професійними спілками закладів робочої кооперації, робочої медицини, а також системи соціального страхування робітників.

В цілому слід зазначити, що історія профспілкового руху в Україні у монографії О. М. Мовчан висвітлена в її найважливіших і найменше досліджених аспектах. Поза увагою автора залишилися найбільше розроблені радянськими істориками проблеми виробничої та культурно-освітньої діяльності професійних спілок, аналіз яких, щоправда, потребує переосмислення. Водночас необхідно висловити одне досить важливе зауваження — автором, на нашу думку, не обґрунтовано хронологічні рамки дослідження. Перше десятиріччя радянської влади включало два відмітних періоди історії радянських профспілок: перший, коли профспілковий апарат був безпосередньо включений до державного апарату, і другий, коли партія перетворила профспілки на “передавальний пас” від державного

апарату до робітничих мас. До того ж, другий період, як нам здається, не обмежується кінцем 20-х років, тобто не збігається з періодом непу. Він завершується на початку 30-х років у зв'язку з новою реорганізацією профспілкового будівництва, остаточною ліквідацією інститутів соціального партнерства, а також передачею ряду державних функцій профспілкам від Наркомпраці. Сподіваємося, що монографія О. М. Мовчан викличе дискусію з приводу періодизації профспілкового руху, стимулює подальші дослідження в галузі історії робітничого руху.

О. П. РЕЄНТ (Київ)

Багалій Д. І.

**ВИБРАНІ ПРАЦІ. У 6-ти ТТ. Т. 1. АВТОБІОГРАФІЯ.
ЮВІЛЕЙНІ МАТЕРІАЛИ. БІБЛІОГРАФІЯ / НАН УКРАЇНИ**

*Ин-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.
(Харк. філ.); ХГІ "НУА"; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х.: "Золоті сторінки", 1999. — 600 с.*

У харківському видавництві "Золоті сторінки" вийшов перший том шеститомного зібрання праць видатного українського історика, просвітителя і педагога Дмитра Івановича Багалія, підготовлений до друку Науково-дослідним центром історії української культури ім. Д. І. Багалія Харківського гуманітарного інституту "Народна українська академія".

Ідея цього видання народилася ще за життя вченого. В 1927 р. Рада народних комісарів УСРР видала декрет, яким передбачалося вшанувати заслуги видатного українського історика виданням повного зібрання його праць. Д. І. Багалій розробив план-проспект, включивши до нього 16 томів по 15—20 друкованих аркушів кожен. Протягом короткого часу за допомогою своїх учнів і співробітників підготував до друку праці, що мали увійти до перших томів і розпочав доопрацювання наступних. Але реалізувати цей масштабний проект не встиг. А в нових політичних умовах, які склалися на межі 20—30-х років, його науковий доробок виявився взагалі непотрібним.

У період "відлиги" (друга половина 50-х — початок 60-х років) українська наукова громадськість порушувала питання про перевидання окремих творів академіка Багалія. Проте реалізувати ці наміри не вдалося. Тільки політика перебудови, що почалась із середини 80-х років, створила ґрунт для повернення українському народу наукової спадщини Д. І. Багалія. Було опубліковано "Історію Слобідської України", "Український мандрований філософ Григорій Савич Сковорода", "Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті" та "История города Харькова за 250 лет его существования", написана у співавторстві з Д. П. Мілером. Знову відродилась ідея наукового перевидання кращих творів видатного історика України. Роботу очолив і розпочав Інститут української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. С. Грушевського. Однак довести її до кінця не зміг через фінансові труднощі.

Логічним завершенням складного і тривалого шляху творчої спадщини Д. І. Багалія до широких народних верств, для яких він власне і працював, стало повернення дещо зміненого проекту 1927 р. у Харків — місто, в якому понад 50 років жив і працював історик. Це стало можливим завдяки орга-

нізаційній і фінансовій підтримці Харківського гуманітарного інституту “Народна українська академія” (ректор — доктор історичних наук, професор В. І. Астахова). У грудні 1998 р. у цьому інституті було створено Науково-дослідний центр української культури ім. Д. І. Багалія. Основним завданням його було підготувати наукове шеститомне зібрання “Вибраних праць” ученого, а також згуртувати навколо себе науковців-дослідників історії та культури Слобожанщини і Харкова, активізувати цю роботу, сприяти поширенню знань про історію рідного краю і патріотичному вихованню молоді. У роботі Центру активну участь брала родина Д. І. Багалія.

Результатом напруженої річної праці є перший том “Вибраних праць” Д. І. Багалія. Це видання із серії історико-літературних пам’яток України є унікальним, оскільки поки що мали місце або наукові видання окремих пам’яток (наприклад, праці М. І. Костомарова, О. Я. Єфименко), або не-наукове перевидання всієї спадщини (наприклад, М. С. Грушевського). Перший том “Вибраних праць” — видання наукове і відкриває цілу серію аналогічних публікацій наукового доробку академіка Д. І. Багалія. Книга відкривається великою статтею провідного багалієзнавця проф. В.В.Кравченка “Д. І. Багалій в світлі й тіні своєї “Автобіографії”, в якій докладно аналізується роль, яку відігравав учений у культурному житті України протягом півстоліття.

Центральне місце в томі займає сама автобіографія Д. І. Багалія, в якій міститься багатий фактичний матеріал про його життя і діяльність, людей з якими він зустрічався і працював (як правило — це видатні постаті в історії України), характеристика подій та процесів, безпосереднім учасником і спостерігачем яких він був. Цінні історичні відомості містяться в додатках — ювілейних матеріалах святкування 25-ої, 30-ої та 50-ої річниць науково-педагогічної діяльності Дмитра Івановича (1905, 1910, 1927 рр.). Окремим розділом в книгу включено найповнішу бібліографію, що включає праці самого Багалія та літературу про нього, його псевдоніми та ін. До автобіографії й ювілейних матеріалів складено науковий коментар. У томі вміщено іменний покажчик і багато ілюстрацій.

Головним редактором видання виступив науковий консультант Багаліївського центру професор В. В. Кравченко. До редакційної колегії увійшли такі провідні науковці України, як ректор ХГІ “НУА” професор В. І. Астахова, 1-й проректор цього ж інституту професор К. В. Астахова, ректор Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна професор В. С. Бакіров, заступник директора Інституту археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України професор Г. В. Боряк, проректор з навчально-методичної роботи ХГІ “НУА” доцент А. О. Гайков, директор Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України професор Л. А. Дубровіна, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, академік М. Г. Жулинський, голова Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України професор Р. Я. Пиріг, професор Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна І. К. Рибалка, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ чл.-кор. П. С. Сохань, працівники Багаліївського центру — науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України І. В. Верба та доцент ХГІ “НУА” Т. Г. Павлова, голова Харківської міської ради М. Д. Пилипчук тощо.

На думку редакційної колегії, перший том “Вибраних праць” Д. І. Багалія буде корисним для усіх, хто цікавиться минулим України та, зокрема Харкова, історією освіти і просвітницького руху.

К. В. АСТАХОВА (Харків)

РОЗКОЛ ОУН (1939—1940). Збірник документів

Львів.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка, 1997. — 136 с.;

УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ У ДОКУМЕНТАХ.

Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1

Львів.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1997. — 384 с.

УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ У ДОКУМЕНТАХ.

Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942). Т. 2

Укладач Володимир Косик

Львів.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. — 384 с.

З розпадом Радянського Союзу перед вивільненою від ідеологічних обмежень українською історичною наукою постало складне завдання — принципово переосмислити цілий ряд основоположних проблем нашої минувшини. Одним з періодів вітчизняної історії, який найбільше позначений фальсифікаціями та міфотворчістю, є Друга світова війна. Перебуваючи в епіцентрі воєнного виру, народ України прийняв на себе важкий тягар боротьби з нацизмом, повоєнною розрухою. Сповненою трагізму і героїзму, страждань і суперечностей залишається ще одна сторінка воєнної доби, пов'язана з діяльністю ОУН і УПА. Довкола цих подій і сьогодні не вщухають пристрасті, наукова полеміка, а то й політичні спекуляції, що збуджують та поляризують суспільство. Тож появу будь-яких серйозних наукових розвідок, присвячених історії України вищеназваного періоду, безумовно, необхідно вітати. А видання збірок документів, збирачем та упорядником яких є один з найвідоміших українських спеціалістів з історії останньої світової війни професор Сорбонського та Вільного українського університетів Володимир Косик, можна вважати досить помітним явищем у вітчизняній історіографії та джерелознавстві.

У своїх численних дослідженнях і наукових розвідках (вітчизняному читачеві найвідоміша з них монографія “Україна і Німеччина у Другій світовій війні”) В. Косик завжди прагне прискіпливо розібратись у найскладніших проблемах української історії 30-х—40-х років ХХ ст. Критичний підхід до досліджуваних питань, широка джерельна база, поглиблений аналіз подій завжди були характерними рисами його праць. Неабияку цінність для української історичної науки дослідження відомого вченого становлять насамперед завдяки широкому використанню ним документальних матеріалів, які зберігаються в західноєвропейських архівних установах, а тому є малодоступними для вітчизняних науковців. Відтак, поява збірок документів, упорядкованих Володимиром Косиком, стала логічним продовженням публікації маловідомих архівних матеріалів, уміщених у додатках до вже згадуваної монографії “Україна і Німеччина у Другій світовій війні”.

Перша з рецензованих праць — “Розкол ОУН (1939—1940)” упорядкована автором головним чином з документів, які публікувалися в різноманітних виданнях обох ОУН (мельниківців і бандерівців) та документів Німецького Федерального Архіву, що раніше не публікувалися. Книжка має досить логічну структуру. Насамперед у невеличкому вступі автор підкреслює, що публікує документи, пов'язані з проблемою розколу ОУН

для того, щоб акумулювати в одному збірнику головні матеріали, які стосуються цієї тематики. Зроблено це не з метою полеміки, — підкреслює дослідник, — а для допомоги всім науковцям, які досліджують дане питання і прагнуть його зрозуміти.

Однак послідовно витримати позицію безстороннього спостерігача В. Косику не вдається. Хоча упорядник збірника намагається не нав'язувати своєї думки читачеві, уважно читаючи вступні зауваження і підрядкові авторські коментарі до того чи іншого документа, неважко помітити, що його симпатії на боці бандерівської ОУН. Дослідник, зокрема, зауважує: “Документи виявляють також і той факт, що Бандера навіть після розколу шукав позитивної розв'язки” (с. 4). Але в збірнику містяться документи, які переконують, що й А. Мельник багато зробив для зміцнення єдності ОУН (див. док. №№ 15, 17). Тенденційними і не завжди вдалими є окремі заголовки до документів. Наприклад, док. № 23 “А. Мельник “не бачить можливості” полагодити конфлікт”, док. № 24 “А. Мельник доручив завісити в правах однодумців Ст. Бандери”. (Принагідно підкреслимо, що і в монографії “Україна і Німеччина у Другій світовій війні” Володимир Косик визнає дії молодих націоналістів-революціонерів, спрямовані на утворення окремої ОУН, цілком вмотивованими та виправданими. Більше того, навіть розділ, присвячений питанням розпаду єдиної Організації, названий не “Розкол ОУН”, а “Початок руху під проводом С. Бандери”).

Безумовно, логічним і зручним є розташування автором одразу після вступу списків скорочень та псевдонімів, які часто зустрічаються читачам у текстах запропонованих документів і без розуміння яких буває досить важко осягнути зміст прочитаного.

Матеріали, включені до цього збірника, поділяються на дві частини: частина 1. “Українські документи” і частина 2. “Німецькі офіційні органи і розкол ОУН”. Перша частина охоплює тридцять два документи, розташовані в хронологічному порядку. Причому кількість і обсяг документів, які виходили від обох супротивних сторін, є більш-менш однаковими. Це дає можливість детально вивчити позицію щодо питання розколу як бандерівської, так і мельниківської ОУН. Документи від першого до восьмого включно відображають назрівання руйнівних процесів у ще єдиній Організації. Інші двадцять чотири — це програмні документи новоствореної ОУН(Б), листування, а часто й взаємні звинувачення лідерів двох угруповань. Цілий ряд матеріалів (док. №№ 18, 19, 20, 27, 29, 31) висвітлюють роль у розколі ОУН таких діячів, як З. Книш, Я. Барановський, О. Сенік, Р. Ярій, Я. Стецько. Як бачимо, і бандерівці, і мельниківці не гребували ніякими засобами у міжособній боротьбі. Тому звинувачення лише ОУН(М) у “нашіптуваннях” і нацькуванні гітлерівських спецслужб на своїх супротивників сприймається як частина правди, а не вся правда. В подібному ж ключі вибудовуються документи про репресії німецьких каральних органів проти ОУН: увага концентрується довкола масових арештів членів ОУН(Б), натомість численні жертви ОУН(М) залишаються в тіні.

Друга частина книжки дуже доречно починається з вступної інформації упорядника, який вводить читача в курс справ, пов'язаних із співпрацею між ОУН та німецькою військовою розвідкою (абвером), окреслює ставлення Зовнішньополітичного відділу націонал-соціалістичної партії до ОУН і т. д. Властиво, окрім цього вступу, до другої частини входять ще три німецькі документи (листування шефа Зовнішньополітичного відділу НСДАП А. Шікенданца з главою абвера адміралом Канарісом та керівником СД Гайдріхом).

Між іншим із запропонованих матеріалів видно, що німецькі офіційні чинники не мали єдиної точки зору стосовно діяльності ОУН загалом й розколу Організації зокрема. Так, інформація, вміщена в документах №№ 33, 34 і 35, засвідчує абсолютно негативне ставлення до ОУН з боку Шікенданца та Гайдріха й позитивне з боку Канаріса. Більше того, наведені В. Косиком цитати зі щоденника абвера свідчать про те, що керівники цієї структури навіть робили спроби помирити між собою лідерів українських націоналістичних угруповань (док. № 35). На жаль, і в другому розділі упорядник у коментарях не утримався від тенденційних прийомів. Зазначаючи, що шеф гестапо Г. Мюллер мав намір заарештувати одного з найактивніших діячів ОУН(Б) Р. Ярого, В. Косик пише, що “згідно з деякими джерелами, сталося це на пропозицію українських представників” (с. 122). Однак при цьому чомусь відсутні посилання чи адреса відповідного джерела.

Таким чином, розділи книги вийшли дещо непропорційними, але це, безумовно, не є провиною упорядника. Очевидно, що незначна кількість німецьких документів, пов’язаних з розколом у рядах ОУН, насамперед обумовлена тим, що німці в 1940 р. не бажали особливо детально вникати у проблеми міжусобної боротьби націоналістичних організацій і вирішили простежити за подальшим розвитком подій зі сторони (тримаючи розвиток подій під контролем і не залишаючи спроб використати у своїх інтересах обидві групи).

Недоліки (як для видання такого типу) можна вважати відсутність координат німецьких документів. Не зазначено також, що подані документи є перекладом упорядника з німецької мови на українську, чи вони є оригіналами, чи копіями, чи зазнали археографічної обробки. Разом з тим нетривіально виглядає подача документа в супроводі інтерпретацій і коментарів дослідника.

Завершують збірник документи списки джерел, використаних упорядником та особовий і географічний покажчики.

Віддаючи належне авторові за те, що він уперше впорядкував у єдиному збірнику головні документи, які відображають процес розколу ОУН у світлі його сприйняття обома націоналістичними групами та німецькими офіційними органами, разом з тим зауважимо, що, на нашу думку, упоряднику слід було б нейтральніше коментувати деякі документи, не нав’язуючи читачеві свого розуміння тієї чи іншої події.

У 1997 та 1998 рр. у Львові видано перші два томи документально-го збірника “Україна в Другій світовій війні у документах”, укладені В. М. Косиком. Це, по суті, єдиний в Україні збірник матеріалів, складений без використання документів вітчизняних архівних установ. Натомість до книг увійшли матеріали п’яти німецьких архівів, приватного архіву дослідника й архіву ім. С. Бандери (Лондон).

Хронологічно перший том збірника охоплює документи періоду від 14 квітня 1941 р. до 29 грудня 1941 р., які стосуються ряду важливих проблем, зокрема, таких як взаємостосунки між обома ОУН та керівництвом III-го рейху та вермахту напередодні 22 червня 1941 р.; плани ОУН(М) і ОУН(Б) щодо можливої розбудови української державності після початку німецько-радянської війни; проголошення Акта 30 червня і реакція на нього німецьких офіційних чинників; початок встановлення нацистської окупаційної влади на території України та ін. До другого тому праці увійшли документи, які охоплюють період від 5 липня 1941 р. до 23 грудня 1942 р. і висвітлюють характер німецького окупаційного режиму в Україні, процес зародження націоналістичного та комуністичного рухів Опору, масових страт єврейського цивільного населення, соціально-економічно-

го й культурного становища на окупованих Німеччиною та її союзниками українських землях.

Структура обох томів рецензованої праці загалом є традиційною для збірників документів. Вона включає вступне слово, шістьдесят в першому і п'ятдесят два документи в другому томах, подані в хронологічній послідовності, основні скорочення, список джерел, покажчики імен та географічних назв. Публікація кожного документа в перекладі на українську мову супроводжується фотокопією його німецького оригіналу. Хоча через подібний підхід до подання джерел майже вдвічі зростає обсяг публікованого матеріалу, однак це дає змогу будь-якому досліднику прочитати автентичний текст, а не лише авторський переклад.

У вступі до першого тому автор-упорядник наголошує, що головним завданням рецензованої праці є розвінчання численних історичних міфів, які набули широкого розповсюдження серед українського загалу як в Україні, так і в діаспорі. “Поборювати їх, — переконаний В. Косик, — треба виключно документами”. Інша важлива мета праці полягає, на думку професора, у відтворенні реальності, комплексності історичних фактів і подій та історичного процесу. Дослідник подає стислий аналіз головних груп документів, вміщених у першій книзі, підкреслюючи важливість і цінність того чи іншого матеріалу для дослідників. У передмові до другого тому своєї праці В. Косик також аналізує різні групи документів у відповідності з їх приналежністю до тих чи інших проблемних блоків. (Наприклад, матеріали, пов'язані з питанням вбивства О. Сеніка і М. Сціборського; матеріали, які інформують про становище єврейського населення України і т. п.). Наприкінці свого “Вступного слова” упорядник підкреслює, що до збірника не включені документи, датовані жовтнем 1942 р., які стосуються виникнення Української повстанської армії, наголошуючи на тому, що вони обов'язково увійдуть до наступного тому даної документальної праці або ж досліджуватимуться в окремій книзі. Справа в тому, що В. Косик не поділяє точку зору О. Субтельного, А. Жуковського, Я. Грицака та ін., які вважають “Поліську Січ” Т. Бульби-Боровця початком Української повстанської армії.

В першому томі рецензованої праці основна увага зосереджується навколо двох моментів: по-перше, на висвітленні стану української політичної думки напередодні німецько-радянської війни та в перші дні окупації (док. №№ 1—5, 13, 23, 33—35, 55, 56), по-друге, на проголошенні Акта про державну незалежність у Львові та, відповідно, репресіях, що були застосовані німцями щодо “групи Бандери”, яка “наважилася” піти на вищезазначений крок (док. №№ 8—12, 14—20, 25, 27, 29, 36, 42, 46—48, 59).

Матеріали, вміщені в другому томі книги, фокусують увагу на українському націоналістичному рухові Опору. Документів із згадками про одну з двох ОУН налічується аж тридцять дев'ять з п'ятдесяти двох, наявних у збірнику. Та й упорядник зазначив, що свідомо підбирав документи, які розповідають про “розвиток національного руху Опору”. Автор підкреслює, що вже у березні 1942 р. німецькі спеціальні служби ввели у свої повідомлення з окупованих територій нову рубрику під назвою “Український рух Опору”. Володимира Косика справедливо обурює те, що радянська історіографія ретельно замовчувала наявність антинімецького націоналістичного підпілля. Хоча ще на Нюрнберзькому процесі радянські представники отримали копії всіх німецьких документів, які стосувалися цього питання. Ми ж додамо, що якби навіть до СРСР не потрапили документи з Нюрнберга, то в радянських архівах зберігалось достатньо таємних матеріалів, захоплених у німців під час бойових дій та розвідувальних операцій, і ці

документи дозволяли скласти уявлення, як проходила боротьба українських націоналістичних груп з німецьким окупаційним режимом*.

З відомих причин, в жодному з виданих в УРСР збірнику документів немає і натяку на антинімецьку боротьбу ОУН у роки війни. Щойно в документальних працях, які побачили світ в роки незалежності, почали публікувати трофейні документи німецьких спецслужб, російські переклади яких зберігаються в київському Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Першим їх увів до наукового обігу в 1996 р. професор В. Сергійчук у своїй книзі “ОУН—УПА в роки війни. Нові документи і матеріали”, а через рік ті ж самі документи з'явилися у львівському виданні “Літопису нескореної України”. Деякі з цих трофейних документів збігаються з матеріалом, опублікованим професором В. Косиком, але далеко не всі. Тут доцільно було б зауважити, що значна частина документів, введених до наукового обігу В. М. Косиком у додатках до монографії “Україна і Німеччина у Другій світовій війні”, потрапили й до обох томів праці “Україна в Другій світовій війні у документах” (1 т. — док. №№ 4, 7, 9—13, 18, 22, 25, 29, 37, 39, 43, 45, 51, 56, 59, 60; 2 т. — док. №№ 2, 11, 14, 15, 18, 19, 22, 26—28, 30—37, 39—45, 47, 49—52). Однак це суттєво не зменшує наукової цінності рецензованого збірника, оскільки раніше згадані матеріали публікувалися в скороченому варіанті.

Єдине видання, в якому вміщено багато німецьких документів, що висвітлюють діяльність ОУН і УПА в роки війни, це “Літопис УПА”. П'ятий і шостий томи його закордонного видання, упорядковані професором Тарасом Гунчаком, акумулювали в собі цілий ряд німецьких архівних матеріалів. Але, на жаль, невелика кількість примірників цих книжок в Україні та ще й публікація документів у них лише в оригіналі (тобто німецькою мовою) зробила їх малокорисними для вітчизняних дослідників. Тому збірник, підготовлений В. Косиком, є виграшним у плані можливості його використання українськими науковцями.

Рецензована праця може посприяти дослідникам, які займаються вивченням міжособної боротьби різних частин ОУН в 1941—1942 рр., зокрема прямим і опосередкованим втручанням у цю боротьбу німецьких і радянських спеціальних служб (1 т. — док. №№ 43, 47; 2 т. — док. № 46).

Надзвичайно цікавими є документи, що стосуються соціально-економічного становища України в період німецької окупації та культурно-релігійного життя українського суспільства (1 т. — док. №№ 21, 22, 26, 30, 37, 40, 54, 57, 58, 60; 2 т. — док. №№ 10, 13, 20, 38, 39 40). Як це не прикро констатувати, але в сучасній українській історіографії немає повноцінної праці, яка б повною мірою висвітлювала питання соціально-економічного, релігійного чи культурного життя українців під німецькою окупацією. Ці проблеми, на наше переконання, є дуже перспективними для подальшої наукової розробки. Тому лише позитивно можна оцінити той факт, що в рецензованій праці введено до джерелознавчого обігу цілий ряд документів, пов'язаних з вищезазначеною тематикою.

Ще одним надзвичайно важливим документальним блоком книг професора В. Косика є матеріал, який стосується вирішення німцями т. зв. “єврейського питання” (1 т. — док. №№ 44, 53; 2 т. — док. №№ 6, 7, 8, 9, 12). Уважно читаючи документи, легко помітити, що в жодному з них не йдеться про участь українців у розстрілах єврейського населення. Хоча загальне ставлення українських обивателів до євреїв було негативним через підозри до останніх у співробітництві з органами НКВС. Більше того, до-

* У ЦДАГО України ці документи в перекладі російською мовою містяться у ф. 1, оп. 22.

слідник наголошує, що “жоден із цитованих документів німецької поліції безпеки і СД (Служби безпеки) не говорить про участь у розстрілах української поліції”. Але ж відомо, що такі факти мали місце. І хоча вони не прикрашають наше минуле, їх слід визнати. Адже сенс історії має ще й моральний аспект. Саме німці дали приклад каяття за вчинені нацистами злочини.

Окремі твердження упорядника сприймаються як припущення. Наприклад, В. Косик відстоює версію, що до вбивства О. Сеніка і М. Сціборського (члени Проводу мельниківської ОУН) причетні не бандерівці, а більшовицький агент П. Полуведько, який під виглядом члена ОУН(М) прибув разом з ними до Львова.

Не підкріплене додатковими свідченнями чи прізвищами звинувачення “двох українців” (з “допоміжної поліції” та “кандидата СС”) у причетності до арешту та вбивства під час втечі одного з керівників ОУН(Б) Д. Мирона-Орлика (с. 362, док. № 51). До того ж В. Косик вважає поліція мельниківцем.

Інколи упорядник ухиляється від коментарів документа, коли цього потребує його текст. Так, “Комунікат” ОУН (Б), що з’явився у вересні 1940 р., декларує, що “ОУН як політична організація в своїй боротьбі не вживає індивідуального терору” (с. 16). Але відомо, що і до 1940 р. щодо польських урядовців і після 1940 р. стосовно своїх політичних супротивників з різних таборів націоналісти застосовували саме таку форму боротьби. Десятки полеглих від рук бойовиків СБ мельниківців були жертвами не лише радянських агентів чи німецьких спецслужб, але й своїх опонентів з бандерівського крила ОУН.

Потрібно підкреслити, що упорядник рецензованого збірника документів не наслідував традиції радянської історичної науки, яка прославилася “вирізуванням” невігідних частин документів, й не упускав з публікацій тих місць, де йшлося, наприклад, про комуністичний диверсійно-партизанський рух. Такий підхід дає, зокрема, можливість кожному читачеві робити власні висновки щодо того, коли і в якому регіоні був сильніший націоналістичний, а в якому комуністичний рух Опору, дозволяє порівнювати методи й форми боротьби комуністичних і націоналістичних підпільників, процеси становлення обох рухів, їх потенціал тощо.

Кожен науковець може мати власну точку зору на описувані події, по-своєму трактувати ті чи інші явища, але лише в тій мірі, в якій вони не ретушують історичної правди. У рецензованих збірниках упорядник недвозначно заявив свою позицію. Однак, на нашу думку, це суттєво не наблизило тих, кому вони адресовані, до адекватного сприйняття причин і трагічних наслідків розколу в ОУН. У всьому іншому документи істотно доповнюють загальну, сповнену драматичних колізій картину воєнної доби, зокрема в окупованій Україні.

На жаль, у збірнику також мають місце помилки, допущені при наборі й макетуванні книг. Наприклад, у першому томі (с. 192) в документі № 24 замість “16 липня” написано “16 червня”).

Проте зазначені недоліки суттєво не знижують наукової цінності праці, яка, безумовно, є поки що найкращим виданням німецьких архівних документів в Україні. Вони, безперечно, будуть корисними не лише науковцям, але й широкому колу читачів, усім, хто цікавиться новітньою історією України.

О. Є. ЛИСЕНКО (Київ), І. К. ПАТРИЛЯК (Київ)

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ**

Збірка наукових праць та спогадів. Число 3

*Інститут історії України НАН України. —
К., 1999. — 288 с.*

Однією з особливостей сучасної історіографії є повернення до майже призабутої в радянські часи шляхетної традиції — видання збірників праць і спогадів на пошану тих, хто збагатив історичну науку вагомими здобутками.

До таких видань належить рецензована збірка, присвячена пам'яті професора А. В. Санцевича. Працю видано під загальною редакцією професора М. Ф. Дмитрієнко. Упорядники збірки (М. Ф. Дмитрієнко, М. П. Маркітан, Ю. К. Савчук) у зверненні до читачів справедливо зазначають, що коло творчих інтересів А. В. Санцевича “охоплювало не тільки питання історіографії та джерелознавства, над якими вчений працював упродовж всього життя, а й складні проблеми методології науки, історії наукових установ в Україні, становлення наукових шкіл та їх засновників” (с. 3). Цей перелік, до якого слід насамперед додати ґрунтовні праці вченого з методики історичних досліджень, архівознавства та біографістики, продовжують колеги й численні учні вченого, автори вміщених у збірці статей.

Структурно рецензована збірка складається з двох підрозділів (“Статті” і “Спогади”). Проте цей поділ, якщо його розглядати у контексті посвяти пам'яті А. В. Санцевича, є досить умовним. У першій частині переважають матеріали, що характеризують широкий спектр інтелектуальних інтересів вченого, його конкретний доробок в історичну науку, а в другій частині йдеться переважно про особистість цієї людини, її духовний світ, риси характеру, взаємини з рідними, друзями, колегами, учнями.

Книгу розпочато “Словом доброї пам'яті про людину і вченого”, яке належить перу вже покійного В. Г. Сарбея. Це — своєрідний синтез мемуарів з науково-історіографічною працею, одна з останніх публікацій видатного вітчизняного історика, довголітнього друга і творчого однодумця А. В. Санцевича. В. Г. Сарбей розповідає про своє понад тридцятирічне спілкування з А. В. Санцевичем, засвідчує його велику ерудованість, непересячний талант професійного історика і популяризатора історичних знань, широкий діапазон світоглядного бачення минулого та сучасного. На основі конкретних прикладів і фактів автор показав такі риси особистості А. В. Санцевича, як вихованість, урівноваженість, розсудливість, неквапливість у думках і вчинках, обов'язковість, пунктуальність тощо. “Повсякденні контакти з ним, — цілком точно відзначає автор, — заряджали кожного позитивними емоціями, навчали взірцям високої інтелігентності, якої так не вистачає у сьогоднішньому повсякденному житті” (с. 6). Водночас В. Г. Сарбей зробив огляд основних віх науково-творчої біографії А. В. Санцевича, не оминаючи й найважчих її моментів, об'єктивно проаналізував загальний науковий доробок вченого, що складається з півтисячі бібліографічних позицій.

Історіографічні дослідження стали предметом аналізу у вміщеній у збірці наступній статті, яку написав М. П. Ковальський: “Анатолій Васильович Санцевич як дослідник історії історичної науки та її методів”. Автор насамперед підкреслює високі моральні й інтелектуальні якості А. В. Санцевича як людини і вченого: виключну порядність, вдумливість, доброзичливість, працьовитість, професійну ерудицію, аргументованість

та виваженість суджень і висновків, чуйність у ставленні до наукової моделі. Він зазначив, що у багатогранній спадщині вченого можна виділити цілу низку, цикл напрямів, які постійно визначали коло наукових інтересів А. В. Санцевича, тому доскіпливий аналіз його творчості — завдання для окремих студій на майбутнє.

М. П. Ковальський зупинився тільки на певних напрямках, які, на його погляд, мають магістральний характер. Справедливо називаючи А. В. Санцевича одним із зачинателів нового напрямку в українській історіографії — методики історичних досліджень, він аналізує його праці з цієї тематики. Особливої уваги, на його думку, заслуговують монографії про видатних українських істориків ХХ ст. — М. Є. Слабченка (1993 р.) і М. І. Яворського (1995 р.), в яких всебічно й об'єктивно відтворено справжнє місце кожного з цих репресованих, розкривається весь трагізм їхнього життя і долі.

Логічним продовженням цієї теми є стаття М. М. Кравця “Думки А. В. Санцевича про видатного українського історика М. Є. Слабченка”. Автор слушно зазначає, що праці в царині української історіографії є чи не найбільшою частиною спадщини чудового дослідника, великого працелюба і талановитого історика. Він підкреслює, що майже все своє життя А. В. Санцевич працював в умовах тоталітаризму, що було не легко. Тільки за умов незалежності перед А. В. Санцевичем розкрилися широкі перспективи нового підходу до досліджуваних питань. Зупиняючись на матеріалах, виявлених автором у архівах, М. М. Кравець робить цілком обґрунтований висновок: “Монографія А. В. Санцевича — не тільки цінний внесок у вивчення життя і діяльності репресованого видатного українського історика, але й розкриття власних поглядів на історію України. Він встиг опублікувати те, про що думав усе життя” (с. 35).

Глибиною осмислення загальних проблем історичної науки, її методології і методики, організації й місця в дисциплінарній структурі наук, перспектив подальшого розвитку, розширення джерельної бази, вдосконалення дослідницького інструментарію відзначаються статті О. П. Реєнта “Криза сучасної історичної науки: джерелознавчий аспект проблеми” і Т. М. Попової “Про інституалізацію історіографії”.

Кілька інших статей з першої частини збірки можна з повним правом оцінити, як вагомий внесок у розробку різноманітних проблем окремих спеціальних історичних дисциплін, до яких тією чи іншою мірою був причетний А. В. Санцевич — або особисто як дослідник, або як керівник створеної ним школи молодшої генерації істориків.

Зокрема, стаття М. Ф. Дмитрієнко “Біфони ОУН—УПА — гроші підпілля” є ґрунтовним висвітленням ще майже зовсім не вивченої сторінки в історії грошового обігу на території України, здебільшого її західних областей. Місцеві випуски грошових знаків ОУН—УПА (біфонів) в роки Другої світової війни та у підпіллі (до 1955 р.) — нараз дають уяву про складні умови, за яких здійснювалося фінансування збройної боротьби. Автор скрупульозно аналізує основні джерела, досліджує етимологію та походження терміну “біфони”, історію грошових знаків, пропонує їх періодизацію, зокрема за хронологією випусків.

Продовжуючи свої пошуки джерел з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., Ю. А. Мицик у статті “3 листів “козацького відділу” АКВ АГАД у Варшаві” проаналізував один з найцінніших відділів фонду “Архів коронний у Варшаві” (АКВ) в Архіві Головному Актів Давніх. До статті додається підготовлена автором перша публікація дев'яти листів з цього відділу (написаних 1661—1662 рр.) з коментарями.

Стаття Ю. А. Пінчука й О. Ковалевської “Огляд історичної літератури XVIII—XIX ст. в аспекті висвітлення постаті гетьмана І. С. Мазепи” розкриває концептуальні “повороти” у висвітленні теми про життя і діяльність І. С. Мазепи в історіографії XVIII—XIX ст.

Інші важливі історіографічні теми порушуються у змістовних статтях Л. В. Таран “Школа “Анналів”: погляд з кінця XX сторіччя” і В. С. Ковалюк “Торувати шлях далі”.

Знаки міської геральдики радянського часу, досліджені в контексті історично складених знакових систем півдня України, стали предметом розгляду в статті Я. О. Іщенко “Порівняльний аналіз знакових систем історичних міських гербів та гербів радянської доби”. Автор дійшла висновку, що сьогодні вивчення геральдичних традицій стало актуальним у зв’язку з початком нового етапу у вітчизняній геральдиці.

Нові розробки проблем історичного краєзнавства, топоніміки, сфрагістики, фалеристики, генеалогії пропонуються науковій громадськості у статтях Я. В. Верменич “Методичний інструментарій історичного краєзнавства в Україні (XIX — початок XX ст.)”, І. Дзири “Літопис Самовидця” як джерело історичної топоніміки”, О. Пархоменко “Урядові печатки періоду Гетьманщини”, М. Омельченка “Нагрудні знаки Республіки Крим (1991—1995 рр.)”, Р. Скорульської “Лисенки давні і сьогочасні”, О. Ворониної “Гілка старого дерева”.

Проблеми використання кінофотовідеодокументів і статистичних джерел у наукових дослідженнях і при популяризації історичних знань розглядаються у статтях Л. П. Маркітан “Роль кінофотодокументів у поширенні історичних знань” і В. О. Нерода “Статистичні джерела в Україні 1918—1941 рр.”.

Г. В. Стрельський у статті “Мемуарні джерела у творчій спадщині А. В. Санцевича” висвітлює внесок ученого як одного з фундаторів і першопрохідців джерелознавства новітньої історії України (с. 130) у дослідження мемуарів учасників подій 1917—1941 і 1945—1971 рр. у республіці. Автор, зокрема, підкреслив, що мемуари дають змогу “уявити образ багатьох осіб, глибше зрозуміти їхні думки, почуття, настрої, мрії, моральні орієнтири, спонукальні мотиви їхньої поведінки” (с. 131). Ці позитивні особливості мемуарів як джерел біографічних досліджень сповна підтверджують як окремі сюжети власне мемуарного характеру про А. В. Санцевича у цій статті Т. В. Стрельського, так і численні спогади, що становлять зміст другої частини рецензованої збірки.

Це — щирі і хвилюючі розповіді колег, друзів і однодумців, учнів А. В. Санцевича про найголовніші грані його особистості, основні віхи й окремі епізоди його наукового, громадського і особистого життя. Такого роду спогади, як влучно зазначили упорядники книжки — “то тільки мала частка з того, що можна було б сказати про вченого. Наведені приклади, описи про зустрічі, розповіді про спілкування, а, що важливо, згадки про характерні риси вченого — все це безцінні відомості, які додають у свій спосіб чимало до просопографічного портрету А. В. Санцевича...” (с. 4). У цих спогадах ми ніби бачимо цю людину не лише у науковій чи громадській роботі, а й у буденному житті, в колі друзів, в сім’ї. Вони містять фактичний матеріал, як правило, відсутній у суто наукових працях з біографістики.

Саме такого роду матеріал містять спогади М. Ф. Дмитрієнко “Із вдячністю за дарунок долі”, Л. П. Маркітан “Світлої пам’яті А. В. Санцевича”, Л. В. Таран “Спогади про Анатолія Васильовича Санцевича”, П. П. Панченка “Визначальними рисами його були: інтелігентність, наукова сумлінність”, Л. В. Яковлевої “Невмируща пам’ять” та ін. Цікаві й

невідомі широкому загалу відомості про родину А. В. Санцевича, насамперед про його батьків, містять спогади О. І. Гуржія “Кілька слів про родину вченого”.

Про надзвичайний дар А. В. Санцевича — вихователя юної зміни науковців, майбутніх істориків повідомляється у спогадах Т. Й. Братчук “З вдячністю про наукового керівника секції історії Київської малої академії наук “Дослідник” А. В. Санцевича” та вихованці МАН Я. Іщенко “Спомин про мого першого наукового керівника і наставника в історичній науці”.

Особливою зворушливістю та емоційною насиченістю відрізняються спогади вдови А. В. Санцевича — А. Л. Карлової “Доземний уклін душі твоїй (спомини серця)”, якій авторський колектив даної колективної праці висловлює заслужену й ширю подяку за сприяння її виходу.

Думається, що збірка могла б бути ще більш змістовною, якби до неї було вміщено узагальнюючий біографічно-історіографічний нарис про життєвий шлях і діяльність А. В. Санцевича, а також про роботу очолюваного ним відділу. Не зайвою стала б у збірці бібліографія праць вченого.

Слід погодитися з думкою про те, що саме А. В. Санцевичу “належить почин у важливій і складній справі всебічного та системного вивчення різноманітного за видовою приналежністю, змістом і формою корпусу письмових джерел з історії України радянського періоду. Саме монографії А. В. Санцевича були першим в українській історіографії досвідом узагальнюючого дослідження цих джерел” (с. 131). На жаль, впадає в око відсутність у збірці окремої статті про його джерелознавчі студії.

Рецензована збірка заслуговує високої позитивної оцінки. Вона демонструє сучасний рівень досліджень у галузі історіографії, джерелознавства і широкого комплексу спеціальних історичних дисциплін, виступає своєрідним каталізатором їх подальшої розробки і популяризації — справи, якій присвятив своє життя А. В. Санцевич.

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

І. Г. ВАРЧЕНКО (Харків), Є. В. ЗОЛОТАРЬОВ (Харків)

Всеукраїнська науково-практична конференція “Витоки і становлення партійно-політичної системи в Україні”

(до 100-літнього ювілею

Революційної української партії)

Конференція відбулася 6—7 квітня 2000 р. у Харкові. Її організаторами виступили Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, міжнародний благодійний фонд “Смолоскип” за підтримки та сприяння низки громадських і політичних організацій: Демократичної партії України, партії “Молода Україна”, громадського об’єднання “Молоді демократи”, молодіжного центру “Ініціатива”, Східного інституту українознавства ім. Ковальських, часопису “Слобожанщина”. Значну організаційну роботу виконали члени оргкомітету д-р іст. наук В. Я. Білоцерківський, І. Г. Варченко, Є. В. Золотарьов, Д. М. Чорний.

У роботі конференції взяли участь близько 60 осіб: науковці з Києва, Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Івано-Франківська, Львова, Одеси, Тернополя, Чернівців, Чернігова, представники провідних політичних партій. Останнім було запропоновано стандартну форму виступу: “Місце партії у політичному спектрі України та особливості її ідеології”.

З привітанням до учасників конференції виступив ректор Харківського педагогічного університету, академік І. Ф. Прокопенко, декан історичного факультету А. В. Губата завідувач кафедри історії України, професор В. Я. Білоцерківський. Дискусійними були вже перші доповіді В. Л. Маслійчука “Особливості українського політичного руху в Слобідській Україні XVII—XVIII ст.” та І. Г. Варченка “Особливості українського національного руху на Харківщині у XIX ст.”

На конференції працювало три секції: “До витоків української політичної традиції: з історії партійного руху в Україні”, “Ідеологія та філософія політичного руху. Проблеми політичної альтернативи” та “Сучасний політичний спектр України: у полоні риторичних питань”.

У першій секції підвищену увагу привернули контроверсійні, проблемні доповіді І. Г. Варченка (Харків) “Молода Україна”. Харків, 1890-ті рр.”, С. О. Наумова (Харків) “Про деякі проблеми початкової історії РУП (1900—1902)”, В. М. Пальченкової (Запоріжжя) “Загальна українська організація і харківська національна інтелігенція”, Романна Дмитрука (Чернігів) “Партійне будівництво на Чернігівщині початку XX століття”, Д. М. Чорного (Харків) “Український національний рух у містах Слобожанщини напередодні першої світової війни”, О. А. Яцини (Харків) “Українська дореволюційна преса і проблеми

партійно-ідеологічної орієнтації”, С. В. Савченка (Дніпропетровськ) “Культурно-національне відродження в Україні у візії О. Терлецького”, А. В. Портнова (Дніпропетровськ) “Сучасна історіографія національних рухів: між примордіалізмом і модернізмом”.

Доповіді М. В. Чугуєнка (Харків) “Поєднання традиції і революційності в ідеологічній творчості М. Міхновського і теоретиків “Аксьон Франсез”, Л. М. Шипілова (Харків) “Погляди на народовладдя в ідейній спадщині М. Міхновського”, С. В. Герасенка (Запоріжжя) “Національне питання в програмних документах правих партій та об’єднань в Україні (1905—1914 рр.)”, В. П. Заблоцького (Донецьк) “Гармонія плюралізму: ідеологічний вимір (про складові антикризової ідеології)”, В. Прінца (Чернівці) “Молодіжний радикалізм”, І. О. Бебехи (Харків) “Проблема лідерства в українській політиці” спрямовували напрямок дискусії в другій секції.

У третій секції слід відзначити виступи Є. В. Золотарьова (Харків) “Партійний шлях “омолодження” української політичної еліти”, М. Розумного (Київ) “Українська політична еліта”, О. В. Воронянського (Харків) “Верховна Рада в політичній системі України”, Д. В. Козловського (Донецьк) “Багатопартійність в Україні: проблеми та перспективи розвитку”. Загалом було виголошено 37 доповідей.

На заключному пленарному засіданні було прийнято резолюцію, у якій наголошується на потребі приділити більшу увагу питанням, пов’язаним з джерелами політико-ідеологічних традицій українського державного будівництва, починаючи з удосконалення навчальних програм.

Значення конференції вимірюється не лише її науковою вартістю. Теоретичні матеріали можуть знайти практичне використання у реальному політичному процесі.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Л. М. ХОЙНАЦЬКА (Київ)

**Засідання “круглого столу” на тему
“Друга світова війна — центральна
подія ХХ ст. Український аспект”**

Видатній історичній даті — 55-річчю Великої Перемоги над фашистською Німеччиною було присвячено засідання “круглого столу” на тему “Друга світова війна — центральна подія ХХ ст. Український аспект”, що відбулося 11 травня 2000 р. в Інституті історії України НАН України.

Білі плями історії війни прийшли з’ясувати авторитетні науковці, викладачі вузів, журналісти, представники Організації ветеранів України Києва та Білої Церкви, громадськості Києва та інших міст республіки. Захід зібрав близько 90 чол.

Засідання “круглого столу” відкрив директор Інституту історії України НАН України академік НАН України В. А. С м о л і й. Привітавши присутніх з великим святом Перемоги, він наголосив, що події 1939—1945 рр. залишили відбиток в історичній пам’яті народу України. Практично кожна родина відчула на собі смертоносний подих війни. Наслідки війни й сьогодні відчутні практично в усіх сферах життя, і подолання їх

неможливе без детальної і правдивої, справді наукової реконструкції подій та явищ воєнної доби.

Охарактеризувавши основні етапи розвитку історіографії періоду Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, В. А. С м о л і й вказав на перспективи наукового пошуку в даній галузі історичних знань. Він підкреслив, що, в першу чергу, всебічного з'ясування потребують геополітичне місце України у передвоєнний і воєнний час, зовнішньополітичні наслідки війни, новий статус УРСР як члена світового співробітництва в рамках ООН. Окремим напрямом наукового пошуку має залишатися роль і внесок України у боротьбу з нацизмом і фашизмом, демографічні й матеріальні втрати республіки, вплив війни на психологію населення, його світогляд, звичаї, побут.

На часі — перехід від масштабних батальних полотен до прискіпливих детальних розвідок про кожен з великих битв і менш значних боїв. Саме так можна наблизитися до розуміння стратегії і тактики воюючих сторін, з'ясувати справжній рівень майстерності кожного полководця.

Навіть такий невичерпний перелік малодосліджених і сфальсифікованих тем і проблем історії України періоду Другої світової війни переконливо свідчить про нагальну необхідність подальшого осмислення історичного процесу та засвоєння його уроків.

В. А. С м о л і й акцентував увагу присутніх на тому, що перед науковцями стоїть завдання на підставі нової, всебічної джерельної бази переосмислити весь період Другої світової війни, генеруючи при цьому нові методичні прийоми, авангардні наукові підходи.

З науковою доповіддю “Друга світова війна — центральна подія ХХ ст. Український аспект” виступив зав. відділом історії України періоду Другої світової війни, д-р іст. наук, проф. М. В. К о в а л ь. Доповідач передусім наголосив, що засідання “круглого столу” — суто науковий захід, який, до того ж, проходить у деполітизованій науковій установі. Завдання науковців полягає в тому, щоб, уникаючи політичної кон'юнктури, з'ясувати найбільш пекучі питання, пов'язані з історією Великої Вітчизняної війни і Перемогою в ній.

Доповідач констатував, що за попередні 55 років створено величезний доробок історії цієї війни, видано понад 20 тис. монографій, сотні тисяч публікацій. Переважну його частину становить література радянських часів. Цей доробок не слід огулом заперечувати. В ньому є свої достоїнства: перш за все, — це патріотична спрямованість, показ народного героїзму, викриття фашизму. Але вона в цілому не дає відповіді на низку суттєвих питань, а саме, причини виникнення війни, які заходи було прийнято для її відведення, які були наслідки фальшивої міжнародної політики Сталіна. Необхідно також глибше вдивитися і в традиційні “фактори Перемоги” Радянського Союзу, які нині, з точки зору деполітизованої науки, виглядають вельми проблематично. В наш час, підкреслив М. В. К о в а л ь, існують різноманітні точки зору на характер Другої світової війни, як-то: двобій тоталітаризму і демократії, протистояння двох тоталітарних систем, боротьба об'єднаних країн “ нової Європи ” проти комунізму тощо. Всі вони є правомірними, оскільки ця грандіозна історична подія може бути охарактеризована лише у світлі різних емпіричних бачень й теоретичних позицій.

М. В. К о в а л ь закликав колег сміливіше розробляти теоретичні питання в наукових працях, а на перше місце ставити проблему вирішального внеску Радянського Союзу в Перемогу над фашизмом, що нині заперечується багатьма закордонними істориками. Пріоритетне значення, на

думку вченого, має вивчення наслідків подій Великої Вітчизняної війни, їх впливу на сьогодення.

Доповідь М. В. Коваля визначила концепцію засідання “круглого столу”, сконцентрувала увагу науковців на розгляді запропонованих проблем.

У роботі “круглого столу” взяли участь, виступили з доповідями та повідомленнями провідні наукові співробітники Інституту історії України НАН України чл.-кор. НАН України В. І. Клоков та д-р іст. наук, проф. І. М. Кулініч, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, канд. іст. наук А. Ф. Мінгазутдінов, професор Київського інституту зв'язку, канд. іст. наук А. І. Байраківський, ст. викладач того ж інституту, канд. іст. наук В. І. Лаврищук, професор Національної академії оборони України, д-р іст. наук І. Т. Муковський, ректор Академії праці та соціальних відносин, канд. іст. наук, доц. М. Л. Головки, заступник генерального директора Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.” Л. В. Лєгасова, докторант Національної академії служби безпеки України, канд. юрид. наук В. О. Козенюк, доцент Вінницького педуніверситету, канд. іст. наук І. В. Мазило, старші наукові співробітники відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України д-р іст. наук О. Є. Лисенко, кандидати іст. наук О. В. Буцько, Т. В. Вронська, Л. В. Кондратенко, Т. С. Першина, Н. М. Руденко, мол. н. с. Л. М. Хойнацька, аспіранти інституту з Києва, Сумів, Вінниці, Чернігова.

Вчені зосередили увагу на таких проблемах, як характер війни між Радянським Союзом і Німеччиною, планування нацистами геноциду щодо слов'янських народів, бойовий та трудовий вклад народу України в Перемогу, роль УРСР у міжнародній політиці 30—40-х рр. ХХ ст., характер відносин між радянськими партизанами і формуваннями Української повстанської армії, відродження народного господарства та роль господарської номенклатури, гірка доля військовополонених Червоної армії тощо.

У ході роботи “круглого столу” було повідомлено чимало нових фактів та цифрових даних, наукових положень, які, безперечно, сприятимуть дальшому розвитку цієї галузі історичної науки.

Деїдеологізовані погляди вчених, їх намагання відійти від політичної кон'юнктури і традиційних штампів, дати зважену й об'єктивну оцінку найскладнішому періоду історії ХХ ст. викликали заперечення присутніх на засіданні “круглого столу” ветеранів Великої Вітчизняної війни. Втім, у виступах представників ветеранської організації відчувалася, скоріше, гірка образа на тих, хто забуває про їхній вклад у Перемогу, не спроможний забезпечити гідну старість, піддає критиці соціалістичний устрій, який вони захищали в роки війни.

Незадоволення соціально-економічним станом незалежної Української держави ветерани безпосередньо пов'язували як з розпадом Радянського Союзу, так і з “безвідповідальною діяльністю” представників сучасної історичної науки, які розглядають окремі факти без взаємозв'язку з основними історичними подіями, у гонитві за “сенсаціями піднімають на-гора шлак історії”. Лунали заклики “розігнати Інститут історії України”, здійснити “чистку кадрів”.

Заступник голови Комітету ветеранів війни Ради організації ветеранів України д-р іст. наук, проф. Ю. В. Шилов це в наголосив на тому, що, на його думку, концепція історії Великої Вітчизняної війни, яка закладається сьогодні, спрямована проти інтересів українського народу. Вона, твердив він, втім, без підтверджень фактами не здатна закласти підвалини

для виховання молодого покоління у патріотичному дусі, оскільки ніби-то нехтує героїзмом радянського народу, “злорадіє з його надмірних втрат”. Д-р іст. наук, проф. В. Д. М о ї с е є н к о та д-р іст. наук, проф. В. Ф. Ш е в ч е н к о наводили приклади фальсифікації подій історії Великої Вітчизняної війни у зарубіжній історіографії.

Заступник голови Комітету ветеранів війни, Ради організації ветеранів України Ю. Г. К о р о т к і н наголосив на тому, що поверхове вивчення у школах та вузах України історії Другої світової війни, внеску Радянського Союзу у Перемогу сприяє проникненню тверджень західних істориків про неспроможність і неповноцінність націй та народів, що входили до його складу. Виступаючий висловив побажання, щоб підрозділу Інституту історії України НАН України, що спеціалізується на дослідженні проблем Другої світової війни, було повернуто стару назву — “Відділ історії Великої Вітчизняної війни”.

Керівник Центру захисту правди історії Великої Вітчизняної війни Організації ветеранів України д-р іст. наук, проф. І. С. Х м і л ь порушив питання про “кошунну реабілітацію” ОУН—УПА, яку намагаються здійснити представники певних політичних та громадських об’єднань. Він підкреслив, що проблемі ОУН—УПА надається підкресленого значення, а “визнання її внеску у визволення народу України” має одну мету — “перетворити бандерівську ідеологію в національну”. І. С. Х м і л ь закликав притягнути до політичної, юридичної та моральної відповідальності керівництво України “за наслідки політики, що призвела багату Україну до занепаду в усіх сферах життя”.

Поряд з назрілими концептуальними науковими проблемами історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн представники ветеранських організацій порушували суто політичні питання. Робилися спроби без потреби загострити наукову розмову — перетворити “круглий стіл” на мітинговий захід. Зокрема, співробітників Інституту історії України НАН України навіть звинуватили у “байдужості до долі майбутніх поколінь”. Лейтмотивом деяких виступів лунала теза: “Історія — це наука не заради науки, а заради майбутнього народу, Української держави”.

Та чи є сенс звинувачувати вчених у причетності до тих кризових явищ, що непокоять наше суспільство? Завдання істориків Другої світової війни перш за все полягає в тому, щоб викрити прорахунки повоєнної міжнародної і економічної політики сталінського уряду, який не скористався наслідками Перемоги для того, щоб забезпечити народу-переможцю високий життєвий рівень, не допустити його ізоляції від усього світу та безумної гонки озброєнь. Мета істориків — застерегти майбутні покоління від помилок минулого і в той же час в усій повноті правдиво показати бойовий і трудовий героїзм народів СРСР, що врятували світ від коричневої чуми і, зрештою, цим відкрили країнам Європи шлях до сучасного благополуччя.

Завершилася робота “круглого столу” виступом академіка В. А. С м о л і я, який подякував присутніх за участь в обговоренні доповіді та дискусії, закликав істориків залишатися незалежними дослідниками, продовжувати об’єктивно і чесно зображувати події минулого, спільними зусиллями наближатися до істини, що й є метою історичної науки.

Готується видання матеріалів “круглого столу”.

В. С. Ідзьо (Росія, Москва)

Український історичний клуб Москви

Український історичний клуб (УІК) створений 8 квітня 1995 р. в українському відділі міської бібліотеки № 147 Москви. Ініціатором, організатором та першим головою УІК став випускник нинішнього Прикарпатського університету, учень провідного в Україні та світі науковця і дослідника української історії, учня академіка І. П. Крип'якевича, з недавнього часу академіка АПН України В. В. Грабовецького В. С. Ідзьо, який зараз працює у Москві ректором Українського історико-філологічного інституту. Напрацьовані й перейняті під час навчання і співпраці під керівництвом доктора іст. наук, професора В. В. Грабовецького навички по організації науково-освітніх закладів були використані ним при створенні Українського історичного клубу в Росії.

Згідно з пунктами Статуту УІК — це добровільна організація шанувальників української історії, культури і літератури, яка входить в Об'єднання українців Росії (ОУР), залишаючись при цьому незалежною організацією. Її керівництво обирається на засіданні членів Ради клубу терміном на 5 років. УІК не є політичною організацією і ставить за мету науково-просвітницьку діяльність в галузі української історії та історії інших слов'янських народів. Кожен член клубу зобов'язаний брати активну участь у його роботі, в науково-освітній, організаційній та міжнародній діяльності, подавати посильну матеріальну допомогу в здійсненні заходів, що їх проводить Рада клубу, зокрема у виданні друкованих органів УІК — “Українського історичного альманаху в Росії”, “Наукового вісника УІК”.

Потреба присутності клубу в російському культурному і науковому середовищі визріла давно, адже у Москві й РФ у її наукових, освітніх центрах, університетах та Російській Академії наук зосереджені чималі наукові сили, котрі давно займаються проблемами слов'янських народів і українського зокрема. Можна назвати, наприклад, такого вченого, як доктор іст. наук, провідний фахівець Інституту археології РАН Б. О. Тимошук. У його доробку є такі наукові праці: “Давні слов'яни на Дністрі”, “Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.”, “Давньоруська Буковина”. На першому засіданні Б. О. Тимошук у співавторстві з В. С. Ідзьо виступив з доповіддю “Язичницькі святилища давніх слов'ян”. У грудні 1995 р. у посольстві України у РФ УІК провів презентацію його книги “Східні слов'яни від общини до міст”, яка отримала першу премію РАН в галузі гуманітарних досліджень. На загальних зборах УІК за рекомендацією В. С. Ідзьо випускник Одеського педагогічного інституту Б. О. Тимошук був обраний почесним головою УІК. До основного організаційного ядра УІК входять історики-професіонали, які у різний час і у різних країнах закінчували історичні факультети університетів та інститутів. Заступником по міжнародних зв'язках був обраний випускник історичного факультету Московського державного педагогічного інституту О. Д. Кісельов, секретарем — син репресованого викладача історії Уманського педагогічного інституту О. Г. Храбан. Членами Ради УІК також є випускники історичних факультетів Р. В. Мартинюк (Ростовський університет), В. М. Кабузан (Московський університет), Б. Г. Чопик (Університет штату Юта, США), О. Ю. Котов (Історико-архівний інститут, Москва), В. Я. Головка (Московський університет), В. Я. Прохоренко (Московський університет), М. С. Забочень (Московський університет), О. С. Масикевич (Бухарестський університет), П. П. Кононенко (Київський університет),

І. В. Малахов (Київський університет), А. М. Окара (Московський університет), П. М. Дуброво (Воронезький університет). Членом Ради УІК був, нині покійний, зав. відділом Інституту історії України НАНУ В. Г. Сарбей. Заступником по організаційній роботі УІК є філолог, випускник Харківського університету Т. С. Петрова. Головою контрольно-ревізійної комісії УІК ось уже п'ятий рік працює К. Ю. Логінов. Участь у засіданнях УІК беруть члени ОУР, "Славутича", ОУН-Руху, ОУМ.

Варто назвати деякі наукові розробки, з повідомленнями про які виступили члени клубу в 1995—1996 рр.: 1. Дивосвіт стародавнього населення України згідно з історичними свідченнями Геродота (О. Д. Онопенко); 2. Повстання українського народу 1768—1769 рр. (О. Г. Храбан); 3. Етногенез дністро-карпатських слов'ян (В. С. Ідзьо); 4. Українська Церква і її конфесіональні особливості (В. Шкарубський, о. Валерій, священник греко-католицької Церкви, Київ); 6. Репресивні органи царської Росії та СРСР в Україні у XIX—XX ст. (Ю. Ф. Овченко); 6. Освіта в Росії і Україні в XIV—XIX ст. (А. А. Мануйленко); 7. Нові археологічні відкриття в Україні (Б. О. Тимошук); 8. Українська держава часів короля Данила (В. С. Ідзьо); 9. Українське наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, його зародження та діяльність (А. А. Мануйленко); 10. Стародавня історія України згідно свідчень Велесової книги (О. Д. Онопенко); 11. Історіографія України (В. Ф. Осауленко); 12. Іконографія гетьмана Мазепи (М. С. Забочень), 13. Берестейська унія і Петро Могила (В. Шкарубський, о. Валерій); 14. Галицька держава IX—XII ст. — етногенез, культура, традиції (В. С. Ідзьо); 15. Зародження московського товариства українців "Славутич" і його роль в організації українців в Росії (О. С. Іванченко); 16. Походження українців (Ю. Г. Година); 17. Історія та соціологія країни (О. Г. Храбан); 18. М. С. Грушевський — науковий, культурний та державний діяч (владика Андріан, архієпископ Української православної Церкви, м. Ногінськ), 19. Київська Русь: етногенез, культура, традиції (В. С. Ідзьо); 20. Життя і творчість В. Т. Наріжного — попередника М. В. Гоголя (В. Ф. Калмиків); 21. Шипинська земля XII—XIII ст. (О. Ф. Масикевич); 22. Фінно-угри та Київська Русь (В. Ф. Кісельов); 23. Боги слов'ян Київської Русі, Центральної і Східної Європи (А. А. Бичков); 24. Віра Київської Русі (А. А. Вишневський); 25. Писемність слов'ян Київської Русі, Центральної та Східної Європи (А. А. Бичков); 26. Українська діаспора Росії (О. О. Руденко-Десняк); М. С. Грушевський та його історична школа (Б. Г. Чопик); 28. Московські адреси М. С. Грушевського (М. С. Забочень); 29. Вернадський і Україна (В. П. Волков); 30. Кельти і слов'яни, сфера взаємовпливу на етапі формування держави у слов'ян (В. С. Ідзьо); 31. Посольство України і українські організації Москви та Росії (В. Г. Крикуненко); 32. Вернадський і Грушевський (В. П. Волков).

Упродовж 1995—1996 рр. було проведено 32 засідання клубу, орієнтованих на українську громадськість Москви. На своїх зібраннях, що відбуваються не рідше ніж два рази на місяць, члени клубу з'ясовують питання слов'янського етногенезу, виникнення Київської Русі, формування українського, білоруського і російського народів, досліджують проблеми, пов'язані з історією, культурою та виникненням української держави, пропагують культурні цінності українського народу, організовують екскурсії по місцях українських першопоселень, по шевченківських місцях Москви.

Тривала робота клубу і у 1997 р. Проводилися засідання і зустрічі з видатними істориками України та Росії, світу, зокрема, професором Гарвардського університету І. Шевченком, директором архівних надбань Канади, доктором Ю. Болотенком, почесним президентом РАН, академіком-

істориком Б. О. Рибаківим, директором Інституту балканістики і слов'янознавства В. К. Волковим, головою ОУР О. О. Руденком-Десняком, зав. українським відділом Інституту слов'янознавства Л. Є. Горизонтовим, директором Українського науково-дослідного інституту Гарвардського університету Р. Шпорлюком. Гостем УІК був відомий в усьому світі скульптор А. Молодожанін, творець незабутніх пам'ятників Т. Г. Шевченку в Буенос-Айресі, Вашингтоні, пам'ятника св. Володимиру у Лондоні, та інші наукові й культурні діячі. Визначною подією у житті УІК є його реєстрація як регіональної громадської організації Москви. Клуб бере участь у різних громадських заходах, зокрема голова УІК був делегатом на II конгресі Об'єднання українців Росії, що проходив у Москві в жовтні 1997 р. Діяльність УІК відзначена подякою президента України Леоніда Кучми, посольства України в РФ за виявлення українських старожитностей в російських архівах і книгозбірнях, які для українського народу, здавалось, були втрачені.

Слід згадати й такі заходи клубу: 1. Презентація документального фільму по матеріалах I міжнародної конференції "Українська діаспора Росії". 2. Зустріч з головою ОУР О. Руденком-Десняком, який виступив перед УІК з проблемною доповіддю "Українська діаспора Росії напередодні II Конгресу ОУР". 3. Зустріч з академіком-істориком Б. О. Рибаківим на тему "Етногенез стародавніх слов'ян". 4. Зустріч в УІК з льотчиком-космонавтом П. Р. Поповичем з питань роботи ОУР і розбудови в Росії української вищої освіти. 5. Зустріч з дочкою визначного українського мовознавця П. Плюща — М. Плющ, яка виступила з доповіддю "Українська інтелігенція в 50—70 роках". 6. Зустріч з радником з питань науки і культури посольства України в РФ Ю. О. Сердюком "Українська культура за межами України". 7. Зустріч з заступником голови торгово-економічної місії посольства України в РФ О. Я. Бомбою на тему "Українсько-російські торгово-економічні зв'язки — перспективи розвитку" та ін.

У 1998 р. відбулася чергова конференція "Запорізьке козацтво в українській історії, культурі і національній самосвідомості", присвячена 300-літтю пам'яті гетьмана П. Дорошенка. Того ж року клуб видав два томи "Наукового вісника Українського історичного клубу".

Активно працював УІК і в 1999 р. Клуб взяв участь у читанні лекцій, що проводив Центр україністики і білорусистики МГУ і український відділ Інституту слов'янознавства, — "М. С. Грушевський — політичний, науковий український діяч — національний символ України". 23—25 серпня 1999 р. в Культурному центрі України в Москві на науковій конференції "Українське питання в Росії середини XVII — кінця XX ст." були гостями президент Світового конгресу українців А. Лозинський, голова Польсько-українського товариства А. Байцар, голова Об'єднання українців Росії О. Руденко-Десняк, голова Уральської асоціації українців С. Паняк та ін. УІК провів з Центром преси і книги слов'янських народів Варшави наукову конференцію в Варшаві "Річ Посполита: українці, литовці, поляки, росіяни, білоруси".

Плідно працює УІК і в 2000 р. Сьогодні клуб — активна організація, незважаючи на те, що його членів — не більше півсотні. Та коло прибічників УІК значно більше, що дає можливість клубу підтримувати контакти і співпрацювати з багатьма осередками українців у Росії й світі, а також зі своїми колегами на батьківщині. Докладаються зусилля для встановлення зовнішніх зв'язків із різноманітними історико-науковими та просвітницькими організаціями різних країн, налагоджуються творчі контакти з Міжнародним слов'янським фондом, товариством "Україна", товариством "Меморіал", Лівим історичним клубом, Українським Інститутом при

Гарвардському університеті, Канадським інститутом українських студій. На нинішньому етапі роботи УІК назріло питання про видання монографій та наукових досліджень його членів. У найближчому часі планується випуск першого “Українського історичного альманаху Росії”, триватиме видання “Наукового вісника Українського історичного клубу”, хоча бракує спонсорів, які могли б матеріально підтримувати видавничі зусилля УІК. Свою науково-просвітницьку діяльність він намагається будувати на кращих традиціях української історичної школи XIX—XX ст.

IV Міжнародна конференція “Українська діаспора Росії”, присвячена 5-річчю Українського історичного клубу Москви (1995—2000)

Конференція відбулася 7—9 квітня 2000 р. в приміщенні Культурного центру України в Москві. Організатори — Український історичний клуб Москви (УІК) і Український історико-філологічний інститут (УІФІ), за участю Культурного центру України в Москві, Об'єднання українців Росії, Бібліотеки української літератури — ось уже вчетверте під головуванням ректора УІФІ В. С. Ідзьо проводять науковий форум для українців світу в столиці Російської Федерації. Ця конференція зацікавила широке коло науковців з України, Чехії, Польщі, Литви, Білорусі. У ній взяли участь представники українських громад Республіки Татарстан, Асоціації українців Уралу, Кубані, Української громади Воронезької області. На адресу конференції прийшли привітання з США — від віце-президента Міжнародної Академії інформатизації, закордонного члена Ради УІК Б. Г. Чопика, від української громадськості США, пані О. Кудряшової-Чопик, від академіка М. Мушинки (Словакія), а також поздоровлення від українських громад з Республіки Башкортостан, Республіки Комі, Кольського півострова, Приморського краю, української громади в Республіці Хакасія. У конференції взяли участь науковці Московського державного університету, Російського державного гуманітарного університету, Московського державного відкритого педагогічного університету, Інституту історії РАН, інституту археології РАН, Інституту слов'янознавства, а також Національної Академії наук України, Інституту історії України НАНУ, Інституту українознавства, Академії інформатизації освіти Росії, Міжнародної Академії слов'янознавства, Міжнародної Академії Євразії, Міжнародної Академії інформатизації та багатьох інших. До присутніх звернувся з вступною промовою організатор і головуєчий конференції В. С. Ідзьо. Він сказав, що уже 5 років в Москві функціонує науково-освітня організація, яка займається дослідженням української історії, культури, зокрема проблемами української діаспори в Росії. Копітка праця членів УІК починає знаходити визнання в широкому українському світі, це спонукає нас більш професійно підходити до своїх наукових завдань. За 5 років УІК випустив 3 томи “Наукового вісника Українського історичного клубу”, створив Український історико-філологічний інститут. Вершиною діяльності є вступ УІК в Міжнародну Академію Євразії. Без сумніву, що всього цього клуб не зміг би досягти без підтримки з боку Об'єднання українців Росії, посольства України в РФ, Культурного центру України в

Москві (КЦУ), в якому УІК ось уже вдруге проводить свою наукову міжнародну конференцію. Зі словами привітання виступив генеральний директор КЦУ *П. С. Сергієнко*. Потім голова УІК *В. С. Ідзьо* розповів про майбутні плани очолюваної ним організації і про те, що вже зроблено. УІК зумів видрукувати I том “Українського історичного альманаху Росії” (1995 р.), 3 томи “Наукового вісника Українського історичного клубу”. Нині готується до випуску наступний том. Опубліковані наукові доробки українських вчених з Нижньокамська, Владивостока, Усурійська, Єкатеринбурга, Воронежа. Однак можливості клубу дуже обмежені, тому гості з Інституту історії України НАНУ, Інституту українознавства, Національного державного університету ім. Т. Г. Шевченка повинні подумати про подання клубу своєї допомоги. Потім виступив директор Інституту українознавства *П. П. Кононенко*. Він подякував за можливість висловити думки з приводу розвитку українознавства в Росії, однак зазначив, що Росія майже єдина країна в Європі, де українознавство не має державної підтримки. *П. П. Кононенко* запевнив, що Інститут українознавства продумає, як допомогти клубу. Слово для привітання було надане голові Об’єднання українців Росії *О. Руденку-Десняку*, який заявив, що у Росії з’являються сили, які розуміють необхідність задоволення національних і культурних потреб українців. Президент Міжнародної Академії Євразії (МАЄ) *Є. Є. Ширяєв* підкреслив, що свідченням успіхів УІК є прийняття його в МАЄ. Президія МАЄ бажала б, щоб УІК очолив Історичний відділ Академії. Конференцію привітав засновник газети “Нескорена Нація” *І. Кандиба*, довголітній політв’язень Радянської імперії.

Далі слово було надане гостю з Національного державного університету ім. Т. Г. Шевченка *Н. В. Терес*, яка привітала УІК з 5-літтям від імені історичного факультету. Україна і західна діаспора, наголосила вона, бажать, щоб клуб став ініціатором вирішення українських наукових справ в Росії. Уже сьогоднішні наукові доробки УІК виходять на міжнародний рівень. Від Інституту історії України НАНУ виступив *Г. Г. Єфименко*, який за дорученням заступника директора *С. В. Кульчицького* відзначив досягнення інституту за час незалежності Української держави у розбудові національної науки і освіти. Інститут історії, на думку українських істориків, в подальшому буде підтримувати наукові плани УІК.

В плані конференції було заявлено 74 доповідачі. Широку дискусію викликали доповіді, з якими виступили *П. П. Кононенко* — “Українознавство в країнах СНД і його розвиток” (Україна); *Г. Г. Єфименко* — “Національна політика ЦК ВКП(б) стосовно українців за межами України в 1930—1935 рр.” (Україна); *І. Б. Автушенко* — “Особливості культурного розвитку України в умовах тоталітаризму (20—30 рр.)” (Україна); *Є. Савенко* — “Українці в Нижньокамську” (Росія); *В. М. Кабузан* — “Українці в державах СНД та Балтії у XVIII—XX ст.” (Росія); *І. Б. Голуб* — “Мій батько Антоненко-Давидович” (Росія); *С. Г. Яковенко* — “Матеріали Ватиканських архівів з відносин Росії й України з Папством” (Росія); *В. І. Дудченко* — “Фонетична азбука та її місце в Євроазбуці як засіб соціального спілкування” (Росія); *Є. Є. Ширяєв* — “Ретроспективний аналіз міграційних процесів українського етносу за старими картами” (Росія); *В. В. Оліференко* — “Навчальна книжка для східної діаспори” (Україна); *М. Д. Скільський* — “Популяризація Шевченкової творчості в Росії” (Україна); *С. Федакаю* — “Проблеми генезису української діаспори Росії в контексті дивергенції українського і великоруського етносів” та ін.

Цікавою була і культурна програма для учасників конференції та гостей. Перед ними виступив московський симфонічний оркестр. Гості по-

клали квіти до пам'ятника Т. Г. Шевченку, побували на території української історичної пам'ятки "Мазепині палати", відвідали Українську церкву в Москві. В Бібліотеці української літератури відбулася творча зустріч з гостями і учасниками конференції.

М. А. ШЕВЧУК (Одеса)

Міжнародна наукова конференція “Німці у Причорномор’ї, в Криму і на Кавказі із середини ХІХ ст. до Першої світової війни”

Конференція відбулася 4—6 листопада 1999 р. у Бовендені (поблизу м. Геттингена — Німеччина). Вона була організована Геттингенським Інститутом германських і східноєвропейських досліджень у співробітництві з “Науковою комісією німців в Росії і в країнах СНД”. В ній взяли участь близько 60 науковців, архівістів, представників німецьких земляцтв з Німеччини, Азербайджану, Росії та України, а також посланник посольства України у Німеччині проф. А. К у д р я ч е н к о.

З привітанням до учасників конференції звернулися президент Геттингенського Інституту германських і східноєвропейських досліджень проф. Б. М е й с н е р та виконавчий директор цього ж Інституту і голова “Наукової комісії німців в Росії і в країнах СНД” д-р А. А й с ф е л ь д.

На конференції було заслухано й обговорено 22 наукові доповіді. В них висвітлювались проблеми історіографії й різні аспекти економічного та культурного розвитку етнічних німців у складі Російської імперії.

У доповіді д-ра Д. Н о й т а т ц а (Дюссельдорф) “Історіографія, стан дослідження і відкриті питання” були проаналізовані історіографічні проблеми та стан вивчення історії німецького етносу в Росії, констатувалися позитивні факти розширення кола дослідників і публікації нових наукових праць, були визначені проблеми й основні напрями перспективного дослідження теми, зокрема вказувалось на необхідність глибокого і комплексного її вивчення у контексті історії країн і регіонів, де проживали німці, спираючись при цьому на передові методи і здобутки сучасної історичної науки. Актуальні питання, проголошені доповідачем, викликали жваву дискусію, що набула певного загострення на підсумковому засіданні.

Правові питання, пов’язані з життям німців-переселенців на північному Кавказі, розглядалися у доповіді д-ра А. У ш а к о в а (Гоф, ФРН) “Державно-правова і управлінсько-правова інтеграція північного Кавказу у Російську імперію”. Підняті доповідачем загальноісторичні і правові проблеми російської політики у кавказькому регіоні стали підставою для обміну думками про сьогодишню політику Росії в Чечні. Одні стверджували, що нинішня політика Росії в Чечні є її внутрішньою справою, інші доводили, що вона у своїй сутності є колоніальною й порушує право чеченського народу на самовизначення. Останню точку зору висловив директор відділу дослідження східного права Гамбурзького університету, проф. О. Л ю х т е р г а н д т.

У доповіді аспірантки Ростовського держуніверситету Є. Р о о т “Процес міграції німців на територію Облaсті Війська Донського (остання третина ХІХ — початок ХХ ст.)” висвітлювалась динаміка чисельності

сільського і міського німецького населення, внутрішні й зовнішні аспекти міграції до 1914 р. Різні аспекти економічного розвитку німців розглядалися у доповіді канд. іст. наук Т. Н. П л о х о т н ю к (Ставрополь) “Господарсько-економічна діяльність німецьких поселенців північного Кавказу у ХХ ст.”. Канд. іст. наук М. П. К о с т ю к (Луцьк) охарактеризував специфіку німецької колонізації на Волині у доповіді “Німецька колонізація Волині у другій половині ХІХ ст.”. Канд. іст. наук Н. В. Ч е н ц о в а (Дніпропетровськ) у доповіді “Катеринославські губернатори: участь німців у реалізації політики російського уряду на півдні України (ХІХ — початок ХХ ст.)” зробила спробу виявити специфічні риси в політиці російських губернаторів, які були за етнічним походженням німцями, щодо німецьких колоністів і констатувала її русифікаторську сутність.

“Економічний розвиток німецьких колоній Херсонської губернії (з середини ХІХ ст. до 1914 р.)” був темою виступу канд. іст. наук М. А. Ш е в ч у к а (Одеса). У доповіді доц. Е. Г. П л е с ь к о ї - З е б о л ь д “Внесок німців у промисловий розвиток Одеси (з середини ХІХ ст. до 1914 р.)” питання проаналізовано на основі широкого архівного матеріалу. Йї вдалося, зокрема, достовірно визначити родовідну лінію відомого власника заводу сільгоспмашин на півдні України Й. Гена, який був вихідцем з німецьких колоністів. У своєму виступі “Побут колоністів Люстдорфу на рубежі ХІХ—ХХ ст.” краєзнавець В. Н. В а с и л е н к о спирався на ретельно зібрані й ідентифіковані ним особисто предмети матеріальної культури німців.

Питання організації шкільної освіти і педагогіки досліджувались у доповіді д-ра В. З ю с с а (Кассель, ФРН) “Виникнення і розвиток шкільної ради молочанських Меннонітів (по неопублікованому рукопису Петра Брауна)”.

Досвідом методики комп’ютерного історичного аналізу поділилась проф. І. Р. Р а ф і - з а д е (Баку): “Комп’ютерне моделювання німецького селянського господарства у Закавказзі у кінці ХІХ ст.”. Наступні дві доповіді, подані архівістами з Баку, були пов’язані з 180-річним ювілеєм колонії Єленендорф, заснованої переселенцями-швабами у Північному Азербайджані: С. Т. О л е й н и к о в а “Єленендорфське сільське управління у 60-ті роки ХІХ ст. — на початку ХХ ст.”; С. К. Б а б а є в а “Діяльність Єленендорфської сільської ради у 1920-ті роки”.

У доповіді канд. іст. наук С. Г. Н е л и п о в и ч а “Служити чи платити: до питання про введення військової повинності для німецьких колоністів півдня Росії (1851—1881 рр.)” глибоко проаналізовано конкретні кроки російського уряду і результати роботи Комісії по перегляду статуту рекрутського набору, що викликали занепокоєння серед німецьких колоністів, аж до намірів емігрувати за кордон. Доповідач, використовуючи відповідні архівні джерела, дійшов висновку, що наміри щодо введення військової служби для німецьких колоністів існували в російських вищих колах ще з 50-х років ХІХ ст., тобто задовго до відміни самоуправління у німецьких колоніях (1871 р.).

Аргументованою була доповідь відомого науковця проф. Д. Б р а н д е с а (Дюссельдорф) “Русифікація у порівнянні з мадяризацією і германізацією від останньої третини ХІХ ст. до першої світової війни”, що викликала велику зацікавленість у слухачів. Доповідач висвітлив характер і методи русифікації у сфері шкільної освіти в порівнянні з політикою германізації у польській провінції Познань та політикою мадяризації у Словацькій області в Угорщині. Він показав, що при існуючих відмінностях у всіх трьох випадках державницька політика була наступаючою і передба-

чала асиміляцію некорінного етнічного населення. В ході дискусії стосовно зазначених проблем проф. Б. Мейснер (Кельн) звернув увагу на позицію російської православної церкви, що підтримувала великодержавну політику асиміляції.

У двох доповідях — архівіста О. В. Коновалової (Одеса) “Переселення поселян-власників з Херсонської губернії до Америки у 1872—1873 рр.” і Д. Холлатца (Гамбург) “Переселення колоністів з Росії за океан у 1872—1880 рр.” — проаналізовано причини та особливості еміграції колоністів з Росії. Доповідачі висловили різні погляди щодо впливу на еміграційні настрої серед колоністів указу про їх призов на військову службу: одні вважають останнє важливим чинником, інші — другорядним питанням, лише приводом до пошуку більш дешевих земель. Дискусія була підтримана учасниками конференції. О. В. Коновалова привела цікаві документи про випадки безтактної поведінки з боку місцевих чиновників у справах німецьких і болгарських колоністів, що також впливало на їх остаточне рішення щодо еміграції. Відсутність зацікавленості американського уряду до переселення меннонітів, на відміну від позиції уряду Канади, на думку Д. Холлатца, спричиняло рееміграцію меннонітів з Америки до Росії.

Чотири доповіді торкалися різних аспектів історії культури німецьких колоністів. Г. Хейдебрехт (Штутгарт) у доповіді “Німецькі архітектори у південних провінціях Росії” розповів про визначні творчі добробки таких відомих архітекторів, як Г. Шеврембрандт, В. Шретер та ін. Д-р А. Шваб (Бонн) у доповіді “Німецькі музиканти і композитори в Причорномор’ї, в Криму і на Кавказі (з середини ХІХ ст. до Першої світової війни)” показав творчі досягнення А. Гензельта, А. Бенша, В. Кунера та ін., охарактеризував роль органного репертуару в німецьких кірхах. Проф. Г. Калов (Штутгарт) зосередила свою увагу на творчості німецьких (за походженням) відомих художників-баталістів, що відображали на своїх полотнах тему Кримської війни та війни Росії на Кавказі (В. Кізеветтер, В. Г. Тимм, Г. Хоршельт, В. Кноль та ін.). У доповіді д-ра Г. Крайца (Мюнстер) “Одеські німецькомовні видання (середина ХІХ ст. — 1914 р.)” проаналізовано видані німецькою мовою книги, що значилися в каталозі Одеської публічної бібліотеки 1910 р.

На конференції відбулася презентація нових наукових праць з історії німців у Росії і в країнах СНД, серед яких були цікаві видання, здійснені українськими спеціалістами.

По закінченні конференції були підведені підсумки її роботи, висловлені пропозиції щодо перспективних досліджень, вказувалося на необхідність поліпшення стану щодо обміну науковою літературою, а також про надання допомоги дослідникам з країн СНД у справі оволодіння німецькою мовою та отримання спеціальних стипендій для більш широкого знайомства з науковою літературою в Німеччині.

Визначено, що наступна міжнародна наукова конференція має відбуватися традиційно у м. Геттингені в листопаді 2000 р. Її хронологічні межі охоплюватимуть історичний період від першої світової війни до кінця 1920-х років.

Н. Г. ПОДАЛЯК (Київ), В. Г. ЦІВАТИЙ (Київ)

Міжнародна наукова конференція “Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ століття”

16—18 березня в Чернівецькому державному університеті ім. Юрія Федьковича за сприяння Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України та Чернівецької облдержадміністрації проходила Міжнародна наукова конференція “Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ століття”. В її роботі взяли участь вчені з Чернівців, Львова, Києва, Одеси, Ужгорода, Запоріжжя, Харкова, Краматорська, Кам'янець-Подільського, Луганська, Москви (Росія), Сучави (Румунія), а також Кракова, Жешува і Нового Сончу (Польща).

Відкрив конференцію завідувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького університету В. Б а л у х. Він відзначив наукову важливість проблеми співвідношення епох і взаємодії цивілізацій, а також підкреслив, що на сучасному етапі розвитку історичної науки особливо гостро відчувається необхідність у живому, безпосередньому обміні новими ідеями і методиками дослідження.

Робота конференції проводилася в чотирьох секціях і увібрала в себе широкий спектр проблем. За три дні було заслухано 71 доповідь і повідомлення. Першочергову увагу учасники конференції приділили дискусійним питанням сучасної медієвістики: періодизації європейського Середньовіччя, його витокам і процесу формування, новому підходу до використання джерел, місцю і ролі України—Русі в контексті загальноєвропейської історії, впливу середньовічного спадку на подальший хід історії.

У доповіді Я. І с а є в и ч а була порушена одна з ключових проблем медієвістики — вибір критеріїв при визначенні періодизації історії середніх віків. Зіставлення основних етапів і вирішальних подій західноєвропейського і українського Середньовіччя дали підставу для висновку про визначальний вплив на тривалість середньовічної епохи регіонального фактора. Ю. М а к а р окреслив межі етнічного розселення українців, причини й особливості цього процесу, його вплив на майбутнє розв'язання територіальних проблем. У доповіді О. М а с а н а і В. Б а л у х а йшлося про формування й основні тенденції розвитку медієвістичної школи Чернівецького університету, збереження і продовження її кращих традицій, науковий доробок і перспективи. В. Я р о в и й простежив передумови схизми християнських церков, причини виникнення розбіжностей у тлумаченні християнського вчення, обрядів і церковного устрою, вплив релігійного розколу на історичні долі слов'янських народів. Ф. К і р и к зазначив, що поява міст повністю змінила вигляд середньовічної Європи і заклала основи середньовічної цивілізації.

Цікаве коло проблем було розглянуте в рамках теорій і концепцій, які окреслюють шлях розвитку європейської цивілізації. Оригінальний підхід до сприйняття європейських реформаторів XVI ст. з точки зору їх історико-антропологічної характеристики здійснив В. Д я т л о в. Питання циклічного розвитку європейської цивілізації і причин виникнення європоцентризму розглянули О. Х а р и т о н о в а та О. С и ч. Особливості оформлення владних структур у середньовічних державах були в центрі уваги С. П е р е с у н ь к а і Є. Х а р и т о н о в а. Вплив ідей Заходу і Сходу на генезу руського абсолютизму простежив А. А н д р у с е в и ч. Маловивченому сюжету політичної історії — зіставленню політико-правових

теорій з реаліями початкового етапу становлення європейської системи держав — присвятив свою доповідь В. Ц і в а т и й.

Про необхідність застосування альтернативних методологій історичного пізнання і впровадження нового підходу до викладання історії Середньовіччя говорили Є. С а х н о в с ь к и й та С. Д ь я ч к о в. Питання хронології і датування слов'янських старожитностей знайшли висвітлення в доповідях М. Ф і л і п ч у к а та Б. Р і д у ш а. Інтерпретацію М. Д р а г о м а н о в и м ідеї європейської цивілізаційної єдності у контексті української середньовічної історії розглянув А. К р у г л а ш о в.

Сфера господарського життя, характер і особливості професійної діяльності середньовічної людини, її взаємодії з оточуючим матеріальним світом знайшли висвітлення в доповідях Л. В а к у л е н к о, С. С о р о ч а н а, Є. Г о р в а т а.

Група доповідей була пов'язана з проблемами аграрної і соціальної історії феодалізму. В. Б а л у х зазначив, що в умовах зародження в Польщі фільварково-панщинної системи “друге видання кріпацтва” призводило до зростання відробіткової ренти. На характері хлібної торгівлі фільварків східних воєводств Речі Посполитої зупинився А. Я р е м ч у к. Зміни у складі населення і особливості формування на південних окраїнах Росії служилого стану розглянув М. Н и к и ф о р у к.

Ряд доповідей було присвячено аналізу проблем, пов'язаних з релігійним життям середньовічного суспільства. Сутність і особливості становлення християнського аскетизму проаналізували Б. Б о д н а р ю к і В. В е п р у к. Витоки формування окремих напрямів у християнстві простежив В. П о л я н к о. Проблему місіонерства та євангелізації Європи, процес християнізації слов'ян, діяльність монастирів розглянули Н. С т р е л ь ч у к, С. В е н г л я ж, М. Ч о р н и й.

З'ясуванню становища місцевого населення в державі Німецького ордену присвятив свою доповідь О. М а с а н. На маловивченому аспекті німецької Реформації — політичній діяльності Філіппа Меланхтона зосередився П. К о т л я р о в.

Досить широкий діапазон інтересів виявився у підході до з'ясування шляхів еволюції владних структур. К. Б о р д о л а розглянув особливості формування візантійської фінансової адміністрації. Н. П о д а л я к простежила, по яких напрямках здійснювався наступ територіальних князів на міські привілеї в Німеччині. О. О с и п ' я н проаналізував характер самоврядування середньовічних вірменських колоній на Буковині.

Ряд доповідей засвідчив тенденцію до формування нового погляду на деякі проблеми міжнародного життя середньовічної Європи. А. К р у г л а ш о в зупинився на цивілізаційних аспектах тогочасних міжнародних відносин. В доповіді О. Д ь о м і н а йшлося про вирішальний вплив англотурецьких відносин на європейську міжнародну політику. А. Ф е д о р у к висвітлив роль козацтва у контексті військового мистецтва Тридцятилітньої війни.

В доповідях Г. К о ж о л я н к о, М. Н о в о с а д а, О. О г у й, О. Б і л е ц ь к о ї, І. П і д д у б н о г о, І. М і щ е н к а було гостро поставлено питання про застосування комплексного підходу до використання історичних джерел. Про необхідність нового прочитання ряду документів говорили І. Г о й л о, Ю. Ш е с т а к о в, Ш. П у р и ч, П. Б р и ц ь к и й, А. Г р е ч и л о.

Було порушено також широке коло історіографічних питань. Про здобутки та сучасний стан медієвістики йшлося в доповідях Л. Н е с т е р е н к о, Н. Я с і н с ь к о ї, В. Т а р т а к о в с ь к о ї, Т. П о п о в о ї та Д. Ш у-

м е й к а. Внесок вітчизняних дослідників у вивчення проблем середньовічної України розглянули О. Д о б р ж а н с ь к и й та А. К о ц у р.

Окремий напрям роботи конференції склало з'ясування місця і ролі Київської Русі в історії центрально-східноєвропейського регіону. Торгово-економічні, культурні та міжнародні зв'язки стали предметом розгляду С. Ф е д а к и, Ф. П і н т е с к у, В. К а р п о, Г. С к о р е й к о, С. Х і л ь ч е в с ь к о г о. Проблеми феодальної роздробленості, функціонування поселень і міст, повсякденного життя стояли в центрі уваги М. Ю р і я, В. Б о р д у х і н а, В. З а д о р о ж н о г о, І. В о з н о г о, С. П и в о в а р о в а, Н. С т е б л і я. Вірування, релігійне життя і міфологія східнослов'янських народів знайшли висвітлення в доповідях С. З о л о т у х і н а, Ю. М и с ь к о, Р. Б е р е с т а, І. Ч е х о в с ь к о г о та Г. Ф е д у н я к а.

Робота конференції викликала живий інтерес істориків і супроводжувалася плідними дискусіями.

Чернівецька конференція, безперечно, — вдала спроба відродити славні традиції української медієвістики. Вона започаткувала якісно новий етап у розвитку вітчизняної історичної науки.

В. С. ПРОКОПЧУК (Кам'янець-Подільський)

70-річчя доктора історичних наук, професора І. С. Винокура

Іону Срульовичу Винокуру виповнилося 70 років. Більше половини з них — 37 років — він прожив у Кам'янці-Подільському. З ім'ям цього відомого історика-археолога пов'язане ґрунтовне й систематичне дослідження археологічних пам'яток Поділля.

Іон Срульович народився 4 липня 1930 р. в м. Ружині на Житомирщині. Коли йому виповнилося 6 років, сім'я переїхала до Житомира, щоб діти могли здобути освіту. В роки Великої Вітчизняної війни, перебуваючи в евакуації, Іон набув нових знань, вражень, способів виживання в екстремальних умовах, допомагаючи батькові — робітнику-жерстянику заробляти на хліб. Після повернення 1944 р. у визволений від окупантів Житомир він продовжив навчання у середній школі № 25, яку закінчив 1948 р.

Надалі — навчання на історичному факультеті Чернівецького державного університету (1948—1953 рр.), праця в Житомирському обласному краєзнавчому музеї (1953—1957 рр.), а також у Житомирському педагогічному інституті (1954—1956 рр.), 1957—1963 рр. — завідування історичним музеєм Чернівецького державного університету.

Ще навчаючись в університеті, 1949 р. І. С. Винокур вперше потрапив до археологічної експедиції Чернівецького краєзнавчого музею, яка під керівництвом Б. О. Тимошука досліджувала давньоруські пам'ятки літописного міста Василева (нині — с. Василів Заставнівського району Чернівецької області). Там він був фотографом, фіксував на плівку етапи та об'єкти розкопок. Саме відтоді він почав цікавитися археологією, а Бориса Онисимовича Тимошука вважає своїм першим учителем з методики проведення археологічних розкопок.

Дипломну працю на тему “Нові археологічні матеріали з історії Галицько-Волинської Русі” Іон Срульович написав на основі матеріалів, виявлених у 1951—1952 рр. експедицією Інституту археології АН УРСР під ке-

рівництвом В. К. Гончарова та В. Й. Довженка у літописному Галичі та розкопок давньоруського Ленківецького городища XII—XIII ст.

Ще працюючи в Житомирському обласному краєзнавчому музеї, Іон Срульович визначив напрями подальших археологічних досліджень. Крім давньоруських пам'яток, його цікавили старожитності Волині першої половини I тис. н. е. Вони були покладені в основу кандидатської дисертації, захищеної ним 1962 р., і його першої монографії, опублікованої 1960 р.

У 1957—1963 рр. Іон Срульович досліджував пам'ятки рубежу і першої половини I тис. н. е. на Буковині (Круглик, Киселів, Борівці), а також проводив розкопки на території Східної Волині, порубіжжя Волині й Поділля.

На запрошення ректора Кам'янець-Подільського педінституту І. С. Зеленюка навесні 1963 р. Іон Срульович переїхав до Кам'янця-Подільського.

Молодий здібний учений швидко долав наукові й службові сходи. У березні 1963 р. — асистент, листопаді — старший викладач, а 1966 р. він став доцентом. 1969 р. за конкурсом обраний завідувачим кафедрою історії СРСР і УРСР.

Однак вирішальним фактором зростання авторитету вченого була його діяльність археолога. У 60-х роках він вивчав поселення і могили черняхівської культури в Ружичанці, Рідкодубах, Усті (Хмельницька область). У ці ж роки ним були відкриті слов'янські язичницькі капища-жертвовники з кам'яними антропоморфними ідолами (Ставчани, Бакота, Кремінна та ін.). У середині 60-х років разом з Е. М. Пламеницькою І. С. Винокур вивчав залишки давньоруського городища на території пізньосередньовічної фортеці в Кам'янці-Подільському. Це дало підстави порушити питання про існування дитинця стародавнього Кам'янця XII—XIII ст.

70-ті роки були присвячені дослідженню старожитностей літописної Бакоти на Дністрі, а також вивченню східнослов'янських пам'яток V—VIII ст.

1978 р. І. С. Винокур захистив докторську дисертацію на тему “Історія та культура черняхівських племен лісостепоного Дністро-Дніпровського межиріччя (перша половина I тис. н. е.)”. Основні її положення були викладені в монографії “Історія та культура черняхівських племен” (К., 1972. — 178 с.).

1980 р. Іону Срульовичу присвоєно звання професора, а 1981 р. — почесне звання Заслуженого працівника вищої школи Української РСР.

1985 р. побачила світ його монографія про історію лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя (Київ—Одеса, 1985. — 125 с.).

У 70—80-ті роки він брав участь у стаціонарних дослідженнях на поселенні східних слов'ян V—VIII ст. поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області. Одним з їх важливих результатів стала монографія ювіляра “Слов'янські ювеліри Подністров'я” (Кам'янець-Подільський, 1997. — 200 с.). Попереду введення до наукового обігу всіх матеріалів, пов'язаних з дослідженням Бернашівки.

1994 р. вийшла з друку монографія І. С. Винокура і П. Горішнього про Бакоту (К., 1994. — 363 с.). Цього ж року І. С. Винокур у співавторстві з Д. Я. Телегіним опублікував навчальний посібник для історичних факультетів вузів з археології України (К., 1994. — 312 с.).

У 1996 р. опублікована книга І. С. Винокура і С. В. Турчанінова “Давня і середньовічна історія України” (К., 1996. — 220 с.). Цей навчальний посібник визнаний одним з кращих в Україні, автори отримали грант Міжнародного фонду “Відродження”. 1997 р. в Києві видано колективну

монографію “Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст.”. Одним з авторів цієї праці є Іон Срульович.

У 2000 р. побачила світ книга І. С. Винокура “Черняхівська культура: витоки і доля” (Кам’янець-Подільський, 2000. — 376 с.).

Серед його науково-популярних праць — книжки-путівники по Кам’янець-Подільському державному історико-архітектурному заповіднику, опубліковані в співавторстві з Г. М. Хотюном, ряд статей в часописах, що пропагують пам’ятки історії та культури Поділля. Загалом перу дослідника належить кілька сотень книг, статей у наукових виданнях, рецензій тощо.

Протягом 1997—2000 рр. І. С. Винокур разом з своїми учнями В. І. Якубовським, О. І. Журком, В. П. Мегеєм провели розкопки на місці городища літописного болхівського міста Губина, що в Старокостянтинівському районі Хмельницької області. Виявлено цінні матеріали з історичної топографії, конструкцій фортифікаційних споруд, житлових будинків. Планується продовжити дослідження Губина і в наступні роки.

Наукові здобутки вченого характеризують не тільки значна кількість проведених ним археологічних експедицій, обсяг виданих наукових праць, а й підготовка молодого покоління. Іон Срульович — уважний і доброзичливий наставник — виховав групу вчених-археологів, які дотримуються теоретичних, організаційно-методичних принципів та ідей свого учителя і розвивають їх. Будучи членом спеціалізованої вченої Ради при Інституті археології НАНУ, професор І. С. Винокур виступав опонентом 20 кандидатських і 13 докторських дисертацій.

Широкий діапазон інтересів професора І. С. Винокура характеризують його міжнародні зв’язки, участь у наукових форумах з питань археології. З 1965 по 1996 р. він був учасником семи міжнародних наукових конгресів (Варшава, Берлін, Братислава, Софія, Прага, Київ, Новгород), ряду симпозіумів (Софія, Рига, Псков). Ювіляр читав спецкурс “Черняхівська культура” для студентів Люблінського університету, опублікував у виданнях цього вузу кілька статей з проблем слов’янської археології. 1992 р. він був нагороджений медаллю “Другу Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Склавдівської” за плідну співпрацю з співробітниками кафедри археології Польщі цього університету. І. С. Винокур має наукові праці, опубліковані в Кракові, Берліні, Софії, Москві, Санкт-Петербурзі.

Іон Срульович — один із зачинателів повоєнного краєзнавства на Волині, Буковині, Поділлі. У 60-ті роки він опрацював археологічну частину нарисів і довідок хмельницького тому “Історії міст і сіл Української РСР”, був співавтором нарисів про м. Кам’янець-Подільський, Чемерівці. 1964 р. разом з С. К. Гуменюком очолив обласне історико-краєзнавче товариство, а 1965 р. започаткував проведення подільських історико-краєзнавчих конференцій, яких за 35 років відбулося 9. Цього року відбудеться X наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 55-й річниці Великої Перемоги. 1990 р. І. С. Винокур був серед фундаторів Всеукраїнської спілки краєзнавців як делегат від Хмельниччини. Він брав участь у роботі II з’їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців, обраний до складу її правління. Тільки в 90-ті роки вчений брав участь у науково-краєзнавчих конференціях у Києві, Житомирі, Харкові, Луцьку, Хмельницькому, Меджибожі, Старій Синяві, Дунаївцях. Іону Срульовичу присвоєно звання Почесного члена Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Понад 30 років професор очолює кафедру історії Східної Європи та археології, є мудрим наставником молодших колег — членів кафедри.

Ювіляр бере активну участь у різних науково-організаційних заходах. Він — член Спеціалізованої Ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій Інституту археології НАНУ, член редакційної колегії журналу “Археологія”, обраний до складу ради Українського національного комітету Міжнародної унії слов’янської археології.

У 1997 р. І. С. Винокура обрано академіком Академії наук вищої школи України, цього ж року ювіляр став лауреатом хмельницької обласної премії ім. Ю. Сіцинського за значну науково-дослідницьку, викладацьку, археологічну діяльність, розвиток історичного краєзнавства, збереження і популяризацію пам’яток історії та культури. Новостворена Всеукраїнська академія історичних наук 1999 р. обрала його своїм дійсним членом.

4 липня 2000 р. відбулося урочисте засідання ради історичного факультету Кам’янець-Подільського педуніверситету, присвячене ювілею І. С. Винокура. Його привітали ректор, друзі, колеги й учні з Кам’янця-Подільського, Хмельницького, Києва, Львова, Житомира, Чернівців, Вінниці, Тернополя, Дунаївців. Надійшли також численні письмові вітання. До ювілею видано бібліографічний покажчик праць І. С. Винокура.

З роси і води Вам, дорогий Іоне Срульовичу!